

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

SYMPOSIUM HISTORIOGRAPHICUM CZERCASIENSIVM

— 80 Том І88 —

присвячений 150-річчю від дня народження
Михайла Грушевського

Черкаси
2016

УДК 930 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В.Масненка. – Т. I (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського). – Черкаси, 2016. – 312+VI с., іл.

ISBN 978-966-353-435-0

Редакційна колегія:

Гоцуляк В. В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Добржанський О.В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Ю.Федьковича)
Зашкільняк Л.О., д-р. іст. н., проф. (ЛНУ ім. І.Франка)
Земзюліна Н. І., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Івангородський К. В., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Карев Д. В., д-р. іст. н., проф. (ГДУ ім. Янки Купали, м. Гродно, Білорусь)
Колесник І.І., д-р. іст. н., проф. (Інститут історії України НАН України)
Корновенко С. В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Масненко В. В., д-р. іст. н. проф., відповідальний редактор (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Михайлюк Ю. М., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Морозов А. Г., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Присяжнюк Ю.П., д-р. іст. н., проф., відповідальний секретар (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Сердженга Павел, д-р. габіліт., проф. (Жешувський університет, м. Жешув, Польща)
Синявська Л. І., д-р. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Стемпнік Анджей, д-р. габіліт., проф. (УМКС, м. Люблін, Польща)
Тельвак В. В., д-р. іст. н., проф. (Дрогобицький ДПУ ім. І.Франка)
Удод О. А., д-р. іст. н., проф. (Інститут історії України НАН України)
Шамара С. О., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)

Рецензенти:

Боечко В.Ф., д-р. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Піскун В.М., д-р. іст. н., проф. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету
ім. Богдана Хмельницького, протокол № 4, від 23 грудня 2016 р.*

*Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці
Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом №Ф67/27-2016
**Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів:
компаративний аналіз***

ISBN 978-966-353-435-0

© Автори, 2016
© ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2016

Зміст

Вступне слово.....	5
Михайло Грушевський: постать і образ	
Пиріг Р.Я. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ.....	8
Удод О.А. ОБРАЗ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ.....	17
Тельбак В.В. ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ГУМОРИСТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ ЙОГО ЧАСУ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА ПРАКТИКА.....	27
Вашенко В.В. ІСТОРИК У БОРОТБІ ЗА СИМВОЛІЧНУ ВЛАДУ В СОЦІОЛОГІЇ: М. ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ТВОРЕЦЬ НАУКОВИХ ТРАДИЦІЙ.....	37
Масненко В.В. «ІСТОРИК – СЛУГА НАРОДУ»: САМОРЕФЛЕКСІЯ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	56
Stępnik A. MYCHAŁO HRUSZEWSKI – POLSKA RECEPCJA DORÓBKU HISTORIOGRAFICZNEGO.....	72
Михайло Грушевський як археограф, редактор і видавець	
Корновенко С.В., Владига О.М. АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ: ПРОЕКТИ, ІНСТИТУЦІЇ, ВИДАННЯ.....	120
Ковалевська О.О. НАУКОВА СПІВПРАЦЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА М.БІЛЯШІВСЬКОГО ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ АРХІВІВ.....	138
Савчук І.І. ОСОБЛИВОСТІ РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ПРАЦІ М. ГРУШЕВСЬКОГО В ЧАСОПИСІ «УКРАЇНА».....	147
Проблемне поле наукових студій Михайла Грушевського	
Куций І.П. ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОБРАЗИ В НАУКОВО-ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	156
Чабан А.Ю. ВІЗІЯ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ.....	168

Великий історик як політичний і громадський діяч

Яковлев Ю.О. МІЖ НАУКОЮ ТА ПОЛІТИКОЮ: МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (1894–1899)..... 186

Крот В.О. ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З ДЕПУТАТАМИ ПЕРШОЇ ДУМИ 211

Гирич І.Б. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ (М. ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ІНШІ ДЕРЖАВНИКИ) 222

Родинне та схоларне коло М. Грушевського

Журавльов С.А. ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО..... 240

Педич В.П. ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КОЗАКОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС..... 250

Історіографічна рефлексія

Гоцуляк В.В. СУЧАСНА ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО “НАРОДНИЦТВО” І “ДЕРЖАВНИЦТВО” М. ГРУШЕВСЬКОГО 274

Бундак О.А. ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА» 291

Рецензії та огляди

Тельвак Віталій, Педич Василь. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016. – 440 с. (Серія «Грушевськіяна»: Т. 9. (Масненко В.В.)..... 298

У ПРИЗМІ ПОШУКІВ «СВОЄЇ» ЦИВІЛІЗАЦІЇ. Куций Іван. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов’янщиною та Європою. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. – 480 с.

(Демуз І.О.) 305

Наші автори 309

Вступне слово

Запропоноване науковому загалу нове видання має історіографічну спеціалізацію. Спонукальним чинником для редколегії й авторів першого тому послужило те, що попри величезну кількість видань історичної тематики в Україні та й ширшому центрально-східноєвропейському просторі, власне історіографічній проблематиці присвячені лише одиниці. Між тим, дослідники історії, теорії та методології історичної думки потребують прилюдних «інтелектуальних площадок» для наукової комунікації, на основі яких можна було б реалізовувати власний сцієнтичний потенціал, вести дискусію, формувати середовище відкрите до дослідницьких новацій. Особливо важливо це в умовах коли український історіографічний цех конче потребує методологічного оновлення, без якого складно вписати наш історичний наратив у європейський і світовий контекст. Ініціатором видання стали науковці Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького спільно з колегами відділу історіографії Інституту історії України НАН України.

У першому томі збірника наукових праць «Symposium historiographicum Czercasiensium» вміщено публікації підготовлені за результатами проведення Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю «Черкаський історіографічний симпозіум», присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського. Захід відбувся 22 вересня 2016 р. на базі кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Проведення симпозіуму на Черкащині, у стінах провідного вищого навчального закладу краю, аж ніяк не є випадковим. По-перше, як відомо, сам історик походив із родини Грушів-Грушевських, які тривалий час мешкали в цьому регіоні, зокрема на Чигиринщині. Колись цей рід був козацьким, а перші свідчення про нього сягають доби славнозвісної Хмельниччини. Згодом Груші замінили шаблю на хрест – стали священиками. По-друге, за межами Шевченкового краю відомі грушевськознавчі студії наукової школи черкаських дослідників.

Статті збірника наукових праць представлені у рубриках «Михайло Грушевський: постать і образ», «Михайло Грушевський як археограф, редактор і видавець», «Проблемне поле наукових студій Михайла Грушевського», «Великий історик як політичний і громадський діяч», «Родинне та схоларне коло М. Грушевського», «Історіографічна рефлексія», «Рецензії та огляди». Більшість авторів публікацій спеціалізуються на грушевськознавчих дослідженнях. У низці статей порушуються важливі теоретичні проблеми, які можуть спонукати до фахової дискусії. Окремі матеріали мають оглядовий характер. Сподіваємось на те, що всі ці публікації будуть цікавими як для фахівців грушевськознавців, історіографів, істориків, так і для ширшого кола читачів.

Віталій Масненко

Михайло Грушевський:
постать і образ

Руслан ПИРИГ

Інститут історії України
НАН України (Київ)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ

Нинішнє ювілейне 150-тіліття від дня народження Михайла Грушевського дає цілком слушну нагоду порозмірковувати над вже доволі тривалим процесом його повернення в Україну та суспільним усвідомленням цієї видатної історичної постаті.

Доля М. Грушевського склалася так, що він народився і відійшов у вічність за межами Батьківщини. Але повертатися в Україну йому довелося багато разів. У дитячі і юнацькі роки з Кавказу, де мешкала родина, щоб поклонитися дідівським могилам. У 1886 р. після тифліської гімназії він стає студентом Університету св. Володимира. 1914 р. вже поважним професором повертається з Галичини до Києва, де його очікують Лук'янівська в'язниця та заслання. Бурхливого 1917 р. приїздить з Москви, щоб стати на чолі Української Центральної Ради, пізнати насолоду державотворчого триумфу і гіркоту фіаско, які завершилися емігрантським п'ятиріччям. Політичний компроміс з більшовицькою владою приводить його у 1924 р. з Відня до Києва, дає на певний час змогу науковій праці і обертається камерами ОДПУ та новим московським засланням. І нарешті, у 1934 р. померлий Грушевський повертається з Кисловодська, щоб навічно упокоїтися на Байковому цвинтарі у Києві.

Після смерті вченого тривалий час над його іменем тяжіла більшовицька анафема, витворивши образ «контрреволюціонера», «буржуазного націоналіста» і навіть «фашиста». І все ж одна публічна спроба повернути М. Грушевського в Україну, власне УРСР, попри ідеологічні заборони влади, сталася рівно півстоліття тому. Здійснив її світлої пам'яті Федір Павлович Шевченко – тодішній відповідальний редактор «Українського історичного журналу», вмістивши у 1966 р. власну статтю «Чому Михайло Грушевський повернувся в Радянську Україну¹. Це був рік століття вченого і останні часи хрущовської «відлиги».

Сьогодні з особливою рельєфністю постає значення тієї публікації як історіографічного явища і політичної демонстрації. Адже це була відкрита спроба реабілітації М. Грушевського не лише як ученого, але й політичного діяча. Вперше з 1930-х рр. у науковому радянському виданні до нього не була

---

¹ Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журнал. – 1966. – № 11. – С. 13 – 30.

застосована гостра викривальна риторика. Автор обмежився досить ліберальною на той час оцінкою «найвидатніший буржуазний історик України», дослівно взятої з офіційного некролога 1934 р. в газеті «Правда». Безперечно, це був страхувальний маневр, як і низка сентенцій на адресу М. Грушевського – «збивався на манівці», «стояв на позиціях ворожих народним масам». Такі маскувальні оцінки допомогли статті побачити світ, але не вберегли автора від наступних політичних гонінь. Зрозуміло, що цей одинокий виклик системі не міг зробити суттєвого пролому у стіні тривалої табуїзації постаті М. Грушевського і розвіяти густу негачію його образу, міцно увігнану у свідомість кількох поколінь.

Тільки у кінці 1980-х рр., в атмосфері суспільної лібералізації стало можливим прорвати антигрушевські ідеологічні загати. З середини 1988 р. в республіці починають з'являтися статті про вченого². Журнал «Київ» опублікував його спомини³. Відтоді розпочалося стрімке повернення М. Грушевського в Україну.

Цей шлях досить тривалий, має певні стадії і навіть сьогодні не може вважатися завершеним. Надто складними є політичні реалії українського трансформаційного процесу, які й визначають суспільне сприйняття перипетій вітчизняної історії та головних її творців. Уже в останні роки комуністичної влади йшла спонтанна, але наростаюча реабілітація вченого і політика. І формальне припинення у березні 1991 р. КДБ УРСР кримінальної справи шістдесятилітньої давнини «за відсутністю у діях Грушевського складу злочину» стало результатом його активного входження у наелектризоване українське суспільство. Зростав потік публікацій про його життя і діяльність. Почалося перевидання наукової спадщини. Вже у 1990 р. вийшла «Ілюстрована історія України». Масовими накладами друкувалися його публіцистичні праці.

Проголошення незалежності України суттєво каталізувало цей процес. У 1991 р. розпочалося фототипне перевидання фундаментальної праці вченого «Історія України-Руси»⁴. Ім'я Грушевського отримали площі і вулиці, навчальні заклади. Були відкриті музеї, зведені пам'ятники, увічнені місця його перебування в Україні та за її межами. Зображення М. Грушевського з'явилося на грошах, поштовій і навіть рекламній продукції. Встановлені

² Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1988. – 21 липня.; Боряк Г. Повернути народові наукову спадщину М.С. Грушевського // Літературна Україна. – 1989. – 16 березня; Пиріг Р. Невідомий лист М. Грушевського // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня; Гирич І. Документи академіка М.С. Грушевського у фондї 1235 ЦДІА УРСР у Києві // Архіви України. – 1989. – № 4; Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? // Україна. Наука і культура. – К., 1989.

³ Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1988. – №№ 9 – 12; – 1989. – №№ 8 – 11; – 1992. – №№ 2-3.

⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова), В.А.Смолій (заст.), Г.В.Боряк (відп. секр.) та ін. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1991.

державні, академічні, громадські стипендії, премії, медалі імені Грушевського.

Жоден з визначних українських діячів, заборонених комуністичним режимом, не міг зрівнятися з ним за темпами і масштабністю інкорпорації у ще напіврадянське суспільне середовище. До того ж когорта українських діячів для поповнення пантеону національних героїв була вже не такою й численною. Особливо з огляду на густину ідеологічного негативізму, яким було покрито імена багатьох із них.

Феномен швидкого повернення М. Грушевського в Україну був детермінований низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. По-перше, утвердження незалежності України вимагало обґрунтування ідейно-політичних засад новітнього державо- і націотворення. Наукова спадщина вченого, зокрема схема самостійного розвитку українського історичного процесу, численні праці з питань національно-визвольного руху, заслуги в конструюванні першої у XX ст. незалежної української держави видавалися цілком придатними для формулювання базової української ідеї.

По-друге, постать М. Грушевського імпонувала не тільки національно орієнтованому сегменту українського політикуму. Він влаштовував і фактично правлячу посткомуністичну еліту. Свідченням тому стала постанова Президії Верховної Ради України про відзначення восени 1991 р. 125-ліття від дні народження М. Грушевського. Наступні «круглі» дати також визначалися указами Президентів України та урядовими постановами, включаючи й нинішній 150-літній ювілей ученого і державного діяча.

По-третє, становлення в Україні інституту президентства вимагало опори на певну історичну традицію. Адже ні суто парламентська УНР, ні гетьманат П. Скоропадського не вписувалися в схему нової державної конструкції. Тому так легко була реанімована легенда про М. Грушевського – президента України. Вона набула поширення в публіцистичній, науковій літературі, серед політиків і владних структур. Саме такий чинник визначив потужну державну підтримку легітимації цієї постаті.

По-четверте, процес переосмислення нашого минулого, пошук адекватної потребам трансформації суспільства парадигми української історії відводив М. Грушевському роль головного репрезентанта національної історіографії. Шкільні та вузівські підручники стали важливим інструментом його імплементації у свідомість молодого покоління.

І нарешті, варто вказати на ще один суттєвий фактор. У той час як у СРСР М. Грушевський був «фігурою замовчування», то з середини 1960-х рр. українська діаспорна історіографія розпочала активне дослідження його життя і творчості, виокремивши спеціальну галузь історичних знань – грушевськознавство. Безперечно, у добу «залізної завіси» його здобутки суттєво не впливали на офіційну радянську історіографію та пропаганду.

Однак після проголошення незалежності ці напрацювання зарубіжних учених набули значного поширення в Україні і справили загалом позитивний вплив на розвиток тематичних досліджень. Однак на український науковий ґрунт потрапили й певні вади праць колег із діаспори – вузькість джерельної бази і породжені цим фактологічні помилки, недостатня аргументація, а також певна ідеалізація «свого» героя.

З середини 1990-х рр. у цьому ренесансі М. Грушевського почали діяти дві паралельні тенденції. Одна – дезавувація радянських міфів про «запеклого ворога українського народу», інша – глорифікація М. Грушевського як національного героя. Об'єктивно це була іманентна потреба суспільства, обумовлена тривалою бездержавністю, природна реакція на відторгнення комуністичних ідеологем та ідолів. Їхнє місце мали зайняти власні кумири. І М. Грушевський на зорі української незалежності, національної самоідентифікації, регенерації історичної пам'яті отримав немало дифірамбів кваліфікацій. Нерідко на кшталт: «став мірою духовного генія, таланту, совісті, честі своєї нації, гарантом усвідомлення та здійснення Україною і українством своєї історичної місії, визначеної Природою й мислимої у вселюдських масштабах»⁵.

Досить повільно з середини 1990-х рр. починають проявлятися ознаки певної стриманості в оцінках М. Грушевського, насамперед з боку науковців. Осмислення його історіографічної та публіцистичної спадщини, політичної діяльності, обіперті на нові, в основному архівно-документні джерела, давали цілком виразне уявлення про гіперболізацію цієї постаті, зокрема як політичного діяча⁶.

Розпочався наступний етап у формуванні сприйняття М. Грушевського, який можна назвати деміфологізацією. Тепер вже доводилося спростовувати старі й нові міфи. Протоколи засідань Центральної Ради, матеріали преси, мемуари сучасників свідчили, що М. Грушевський не був президентом УНР, оскільки ця парламентська республіка не мала такого інституту. До того ж він особисто очолював конституційну комісію.

Подолання кризових явищ в українській історичній науці, потреба у нових методологічних орієнтирах породили у середовищі науковців доволі гостру дискусію щодо теоретико-методологічної значущості творчої спадщини вченого. Ця полеміка загалом мало вплинула на усталену позитивну оцінку патріарха української історіографії. Але дала важливий імпульс подальшому критичному осмисленню його наукового доробку і ролі у вітчизняній історії. Можна цілком погодитися з висновками Я. Грицака: «Не можна не визнати величезних заслуг Грушевського в критичному

⁵ Михайло Грушевський. – К., 1998. – С. 5-6.

⁶ Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість: Передмова // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.). – Львів; Нью-Йорк, 1998.

перегляді старої парадигми в написанні історії Східної Європи. Але, з іншого боку, не можна й не визнати, що парадигма, яку він запропонував, має досить обмежувальну дію: поза нею залишаються процеси й об'єкти, котрі теж заслуговують на увагу»⁷.

Життю і діяльності вченого присвячені десятки наукових конференцій, докторських і кандидатських дисертацій, публікується епістолярна спадщина, видані його основні праці з української історії та літератури. Реалізується державна програма підготовки 50-томного зібрання творів, перший том якого побачив світ у 2002 р.⁸ Нині вже вийшло 28 книг. У середині 2000-х рр. з'явилися перші спроби біографії М.Грушевського та унікальне дослідження його родоводу⁹.

Фахові наукові дискусії щодо оцінки М.Грушевського згодом зосередилися навколо дуалістичної схеми «добрий історик» – «поганий політик»¹⁰. Як відомо, абсолютизація одних якостей на шкоду іншим нерідко приводить до затемнення істини. Сьогодні, очевидно, що подавати М. Грушевського як твердого самостійника було б відступом від історичної правди. Проте не варто й применшувати його заслуги в національному відродженні, відстоюванні соборності України. Нарешті, саме під його проводом постала незалежна УНР. М. Грушевський був вищою посадовою особою нової держави, якщо й не досить харизматичним, то найавторитетнішим тоді лідером українства. За влучним висловом одного з сучасників, він виконував роль «верховного репрезентанта держави».

Адепти оцінки М. Грушевського як поганого політика ставлять йому на карб неспроможність захистити УНР від більшовицької експансії, запрошення німецького війська, непротидію гетьманському квітневому перевороту. Поза сумнівом, глава держави несе за це відповідальність. Проте розглядати її треба у сукупності тогочасних геополітичних чинників, а також у загальному контексті здобутків і втрат української революції. А такий підхід вимагає відповіді на складне запитання: хто з чільних діячів тієї доби був вправним політиком – В. Винниченко, П. Скоропадський, С. Петлюра? Та й чи можуть вважатися вдалимими політиками люди, котрі допустили втрату національної державності.

Останнім часом отримали досить об'єктивну оцінку світоглядні позиції, ідейні погляди, політична ідеологія М. Грушевського. Безперечно вони не були константними, змінювалися, особливо під впливом політичної

⁷ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С.196.

⁸ Грушевський М. Твори у 50-ти томах. Том 1. Серія: суспільно-політичні праці 1894 – 1907. – Львів, 2002.

⁹ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005.; Кучеренко М., Панькова С., Шевчук В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006; Пиріг Р. Михайло Грушевський. – К., 2007. Тельвак В., Новацький Р., Тельвак В. Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866-1934). – Opole: Politechnika Opolska, 2007.

¹⁰ Дашкевич Р. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С.358-360.

практики. Простежується еволюція його автономістсько-федералістських переконань і їх ситуативна кореляція з потребами побудови незалежної держави чи уявленнями про інтеграцію України до інших федеративних/конфедеративних спільнот. Ознаки соціалістичності його світогляду проявилися у вірі в перемогу соціальної революції, праці над капіталом тощо.

Такі свідомісні установки й склали після поразки Української революції 1917-1921 років ідейно-політичні підстави його компромісу з радянською владою та повернення до СРСР. Виявлені архівні документи дають можливість переконливо спростувати старі оцінки реєміграції М. Грушевського як «походу в Каносу», «зраду ідейних принципів» тощо. Усім своїм підрадянським життям він довів щире бажання служити українському народові єдиним засобом, який у нього залишався – науково-культурною працею. М. Грушевський заплатив непомірно високу, жертвову ціну за свій компроміс з більшовиками. У таборах ГУЛАГу загинули донька Катерина, брат Олександр, племінник Сергій.

Саме шляхом наукових дискусій, виявлення нового джерельного матеріалу, глибокого осмислення ролі М. Грушевського процес його повернення в Україну вступив у чергову фазу, якій властиві більш об'єктивні, виважені й аргументовані оцінки. На наш погляд, вони й є нині основним інструментом утвердження збалансованого образу М. Грушевського у свідомості сучасних українців.

Загальноукраїнські соціологічні дослідження про ставлення до відомих українських діячів дають загалом позитивну оцінку М. Грушевському. За даними Інституту політики 2002 р., з понад 4,6 тис. респондентів на запитання: «Як Ви оцінюєте М.Грушевського?» 53 % відповіли схвально. Як і варто було очікувати, виявилися суттєві регіональні відмінності. Захід: позитивно – 85%, негативно – 5%, не визначилися – 8%, не знають такого – 2%. У Криму і Донбасі відповідно: позитивно – 23% і 28%, негативно – 14% і 9%, не визначилися – 25% і 30%, не знають такого – 38% і 33 %. Цікавими є й дані по Києву. Якщо відсоток позитивних відповідей близький до середнього – 55%, то негативних – 4%, тобто найнижчий, а от тих, хто утруднився з відповідаю, аж 34 % – найвищий.

За даними всеукраїнського опитування, проведеного у січні 2008 р., громадський рейтинг «Великих українців» дав такі результати: М. Грушевський увійшов до першої десятки номінантів, посівши шосте місце після Шевченка, Лесі Українки, Хмельницького, Франка та Гоголя. А в розділі державні і політичні діячі – друге місце після Хмельницького.

У вересні 2010 р. організація «Українське демократичне коло» провела дослідження, за результатами якого позитивне ставлення до

М. Грушевського склало 68,4%. Тобто зросло на 15 % проти 2002 р. Негативно оцінювали 6,7 %, не знають його – 14 %.

Проводяться й інтернетопитування. Навряд чи їх можна вважати досить репрезентативними. Проте вияв певного сегменту громадської думки вони відбивають, насамперед аудиторії комп'ютеризованої, переважно середньої та молодшої генерацій, а відтак більш інформованих. Наприклад, сайт «Обозреватель» провів рейтингове голосування щодо популярності 12 найвидатніших, на його думку, історичних діячів України: Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Тарас Шевченко, Леся Українка, Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Степан Бандера. За результатами голосування близько 2,3 тис. осіб на першому місці Т. Шевченко, далі – давньоруські князі, потім Б. Хмельницький та І. Мазепа. А замикають список найближчі до сучасності постаті: Л. Українка, М. Грушевський, С. Бандера – 9-11 місця, причому всі троє набрали однакову суму балів. Останнє місце у С. Петлюри.

Сприйняття постаті М. Грушевського динамічно змінюється разом із світоглядною трансформацією суспільства і адекватно йому, є стратифікованим як у соціальному, так й політичному вимірі. Сьогодні найвиразніше усвідомлюються дві іпостасі складної і багатогранної постаті М. Грушевського – ученого і громадсько-політичного діяча. Не вповні осягненими залишаються його духовний світ, морально-етичні принципи, особистісні людські якості.

Розмаїтий український політикум демонструє досить широкий, але не завжди чіткий спектр виявів щодо М. Грушевського. Право- і ліворадикальні сегменти налаштовані критично. Перші за «демосоціалістичне недосамостійництво», другі – традиційно зараховують його до антикомуністичного табору. Націонал-демократичне середовище, яке свого часу спричинилося до ідеалізації М. Грушевського, нині адекватно реагує на його «приземлення». Тоненький прошарок ліберал-консерваторів – протиставляє гетьманові П. Скоропадському.

Політика державної підтримки постаті М. Грушевського останнім часом змінилася на суттєве розширення кола визначних фігур української історії, особливо національного державотворення. Такий підхід є цілком вмотивованим, оскільки слугує формуванню історичної пам'яті, адекватної складним і поліваріантним подіям нашої минувшини, зв'язі чи нищості її головних дійових осіб.

Поза сумнівом, Михайло Грушевський має всі підстави залишитися у пам'яті нащадків видатним ученим, автором фундаментальної «Історії України-Руси», вмілим організатором дослідницької праці, творцем наукової школи українських істориків. Гідно варто поцінувати його внесок в

українське національне відродження та державотворення, відзначаючи як сильні риси ідеолога, так й слабкості практичного політика.

У 1925 р. з нагоди сорокаріччя від дня смерті Миколи Костомарова М. Грушевський писав: «Розуміється, не утворення, не вироблення іконного лику мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбивала в собі свою епоху і вплинула на її розвій»¹¹. Цей постулат цілком може бути застосованим й до самого Грушевського, а для сучасних дослідників залишається важливою умовою об'єктивної персоніфікації українського історичного процесу.

Bibliography:

1. Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1988. – 21 липня.
2. Боряк Г. Повернути народові наукову спадщину М.С. Грушевського // Літературна Україна. – 1989. – 16 березня.
3. Гирич І. Документи академіка М.С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у Києві // Архіви України. – 1989. – №4.
4. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004.
5. Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – №3.
6. Грушевський М. Твори у 50-ти томах. Том 1. Серія: суспільно-політичні праці 1894 – 1907. – Львів, 2002.
7. Грушевський М.С. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова), В.А.Смолій (заст.), Г.В.Боряк (відп. секр.) та ін. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1991.
8. Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1988. – №№ 9–12; 1989. – №№8–11; 1992. – №№ 2–3.
9. Дашкевич Р. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006.
10. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість: Передмова // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Львів; Нью-Йорк, 1998.
11. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? // Україна. Наука і культура. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 192–20.
12. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006.
13. Пиріг Р. Михайло Грушевський. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2007. – 63 с.
14. Пиріг Р. Невідомий лист М. Грушевського // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня.

¹¹ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – № 3. – С. 20.

15. Тельвак В., Новацький Р., Тельвак В. Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866-1934). – Opole: Politechnika Opolska, 2007.

16. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005;

17. Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журнал. – 1966. – №11. – С.13–30.

Ruslan Pyrih

**Mykhailo Hrushevsky: Transformation of Public Perception of
Historical Figures**

Abstract

The paper considers the problem of the long and complicated process of modern Ukrainian society's overcoming of the prejudice, which was formed by the communist ideology, to the outstanding scholar, state and public figure M. Hrushevsky. The article shows the immanent need of comprehension his immense artistic heritage, his contribution to the creation of a national state, the first in the 20th century, mastering a lesson based on the achievements and failures of this historical figure.

Key words: Hrushevsky, return to Ukraine, artistic heritage, scientific school, perpetuating the memory

Олександр УДОД
Інститут історії України
НАН України (Київ)

ОБРАЗ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Постать М.С. Грушевського як історика, політика і громадського діяча належить до найбільш досліджуваних у сучасній українській історіографії. Можна впевнено стверджувати про існування в новітньому інтелектуальному просторі України цілеспрямовано сформованого образу «Великого українця». Не тільки наукова біографія вченого та його творча спадщина, що традиційно були в центрі уваги історіографів, стали нині предметом наукових зацікавлень фахівців різних галузей соціогуманітаристики. Мова йде про значно ширше поняття – образ історика, який розуміється сучасними науковцями як уявна конструкція, що характеризує мотиви, зміст, напрямки творчої діяльності дослідника, його наукові пріоритети, ставлення до джерел, історичної праці (збирання фактів, художні виклади історії, історичний аналіз чи синтез)¹. Образ історика має містити аналіз внутрішнього і зовнішнього світу вченого, його здібностей, особистої вдачі, рівня освіти, фахової підготовки, характеристику культурного оточення, стосунків із родиною, однокласниками (однокурсниками), друзями, колегами, а також коло інтересів, ставлення до літератури, музики, образотворчого мистецтва, психології та естетики його творчості.

З поняттям образ історика тісно пов'язана типологія вченого. М.С. Грушевський у своїх історіографічних студіях характеризував свого вчителя В.Б. Антоновича як історика-філософа, «з великим, навіть надмірним нахилом до синтезу й схематизації». Багатоплановість образу самого М.С. Грушевського зумовила суперечливість поглядів і оцінок щодо визначення його переважаючого типу: історик-історіософ (В. Прицак, І. Витанович), історик-народник і державник (М. Андрусак), аналітик-фактолог, позитивіст (Я. Дашкевич).

Виділення і характеристика типів учених/інтелектуалів, на думку О.В. Яся, і «до сьогодні відіграє помітну роль у представленні образів істориків у наукознавчих та історіографічних студіях, оскільки дозволяє у стислій і універсальній формі доволі виразно маркувати й узагальнювати

¹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С.91.

дослідницькі практики»². Історіографічна практика українознавчих студій кількох світоглядно-культурних епох сформувала цілу палітру типів істориків (вчених, інтелектуалів): історик-аматор, історик-аналітик (аналітик-документаліст), історик-антиквар, історик-архівіст (історик-дослідник), історик-висуванець, історик-деструктор (історик-руйнівник), історик-енциклопедист (учений енциклопедист, інтелектуал-енциклопедист), історик-критик (дослідник-критик), історик-синтетик (історик-концептуаліст, історик-мислитель, історик-філософ, «філософ в історії»), історик-художник («історик-поет», «поет-учений»), історик-філолог, історик-чиновник, «практикуючий історик» (дослідник-фактограф), приватний історик (приватний учений, «незалежний учений»), соціологізуючий історик (соціолог-історик, учений соціолог). У всіх сферах побутування історії – історична пам'ять, академічна історична наука, історична освіта, історична міфологія – при здійсненні типологізації істориків та їхніх праць і світоглядних установок варто пам'ятати про релятивність, а інколи й очевидну суперечливість таких підходів, які часто густо наві'язують надмірне спрощення та генералізацію наших уявлень. Існує своєрідна спокуса упорядкувати досить складні, розмаїті, суперечливі практики істориків у вигляді показного й гарного фасаду типологічних означень, певних ярликів та ідеологічних і політичних штампів. Якщо в науково-історіографічних працях є відчутним позитивний вплив «внутрішньої цензури» (рецензування, редагування, вивірення методологій, критика джерел та ін.), то в публіцистичній діяльності, а особливо у журналістських практиках, превалює (під прикриттям свободи слова) повне нехтування азами наукових досліджень, неправильне використання усталених термінів, мішанина стилів і типів. Особливо у цьому сенсі не повезло образу М.С. Грушевського. Найбільше ярликів, штампів навішено на нього, як на історика, так і на політичного діяча. Причому помилки в державотворчій діяльності приписуються як методологічні хиби історико-наукових праць, а світоглядні принципи його історичних студій так само доволіно переносяться на його громадянську позицію і політичну спадщину.

Сучасний інформаційний простір України, який досить тривалий час перебуває у стадії структурування, сприйняття цивілізованих «правил гри» та перманентних змін відносно власності, ще не може адекватно відображати суспільно-політичні та ідеологічно-світоглядні процеси в нашій країні. Як би не старалися сучасні ЗМІ експонувати себе «дзеркалами», такими вони ще не стали. До загальних тенденцій, які визначають сьогодні характерні особливості інформаційного простору, в Україні додаються специфічні, суто

² Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: У 2 ч. / За ред. В.А. Смолія. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2014. – Ч. 1. – С.56.

вітчизняні ознаки. Найбільше на взаємодію історії і істориків із ЗМІ впливає олігархізація медіа-простору в Україні. За підрахунками львівської дослідниці А. Палійчук 80% засобів масової інформації в Україні є приватними, а їх власниками – різноманітні олігархічні утворення, які не зацікавлені у висвітленні об'єктивних процесів суспільно-політичного життя і подають упереджену й неправдиву інформацію³. Під впливом олігархічних структур ЗМІ перетворюються з незалежної «четвертої влади» в інструменти для задоволення амбіцій олігархів. За висновком відомого публіциста Ю. Макарова, коли економіка «четвертої влади» поставлена з ніг на голову, суспільство позбавлене авторитетних підстав для прийняття щоденних рішень. Аудиторія ЗМІ не довіряє журналістам. Через брак довіри люди не готові платити за інформацію, а тому задовольняються її відсутністю або її структурою, маніпуляцією, пропагандою⁴.

Образ М.С. Грушевського в сучасному інформаційному просторі України став, образно кажучи, заручником поточної політичної кон'юнктури, яка склалася в результаті нового співвідношення владних і опозиційних сил. У 2014–2016 рр. в Україні переважають політичні та ідеологічні сили, для яких М.С. Грушевський, насамперед як політик, не є взірцем. Сучасні засоби масової інформації в Україні відображають, переважно, ідеологічні та політичні вподобання дуже вузького прошарку суспільства – так званої «еліти» чи політичного істеблішменту. Що думає все українське суспільство, які переважаючі настрої більшості населення України – про це ЗМІ не можуть адекватно доносити зі своїх сторінок чи екранів, адже широкі соціологічні опитування не проводяться.

150-річний ювілей М.С. Грушевського мав би актуалізувати ЗМІ в Україні на предмет уваги не тільки до образу видатного вченого, а й тієї галузі знань, де він працював. Але історичного буму не сталося. Причин такого стану речей багато. Українське суспільство, давно і безнадійно «хворе на історію», страждає від надлишку минулого у сучасних проблемах повсякденного життя. А тому важко зорганізувати якийсь додатковий сплеск суспільної уваги до вже традиційної теми. Історія, історичні сюжети досить широко й інтенсивно представлені у сучасному українському медійному просторі. За твердженням фахівців, українські мас-медіа відіграли значну роль у творенні національного історичного наративу⁵. Важливим засобом медійного впливу на історичну свідомість аудиторії є відзначення святкових і пам'ятних дат, яке встановлює перелік та ієрархію важливості таких днів, а,

³ Палійчук А. Виникнення і розвиток олігархічних засобів масової інформації в Україні // Теле- та радіожурналістика. – 2013. – Вип. 12. – С. 358-363.

⁴ Макаров Ю. День журналіста // Український тиждень. – 2011. – № 19. – С. 12.

⁵ Кулик В.М. Роль українських мас-медіа у творенні національного історичного наративу // Політичні студії: Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 1. – С. 208.

отже, й ідеологій, що їх ці дні узаконюють. Медійне відзначення свят і днів скорботи охоплює різноманітні практики: інтерв'ю, новинні сюжети, художні фільми, спеціальні логотипи, оздоблення студій та ін. За цим набором зовнішнього антуражу можна робити висновок про владні пріоритети та смаки на «історичному фронті». Просте порівняння комеморативних практик в українському суспільстві до 200-річчя Т.Г. Шевченка (2014 р.) і 150-річчя М.С. Грушевського (2016 р.) переконливо засвідчує більшу увагу до образу Кобзаря. Сучасний український політикум нехтує непорушними азами історичної науки та принципами її використання у інтересах суспільства – не можна переносити на минуле сучасні ідеологічні схеми та трактувати події минулого з позиції сьогоденних пріоритетів. Зовсім непомітним пройшов ще один вересневий ювілей 2016 р. – 175-річчя від дня народження М.П. Драгоманова. Причина очевидна – для сучасних українських націоналістичних кіл живучим є стереотипне трактування драгоманівських поглядів на несуттєву різницю між українцями і росіянами, що «обидва народи є рідними дітьми тих самих батьків – русів, мають спільну історію, схожі мови, інтереси, а тому спроби роз'єднати ці народи не матимуть успіху». За аналогією почали лунати голоси (із того ж політичного табору) про те, що «треба переглянути оцінку та роль деяких провідників українського народу. Передусім – М.П. Драгоманова, М.С. Грушевського та В.К. Винниченка. Будучи переконаними соціалістами, вони всіляко намагалися запобігти відокремленню України від Росії. З їхнього погляду Україна не потребувала ані відокремлення, ані кордонів з Росією, ані свого війська, бо, мовляв, інтереси росіян та українців однакові – будувати спільну соціалістичну державу, в якій буде добробут, свобода і рай»⁶. Таким чином, друга група причин нівелювання образу М.С. Грушевського, якщо судити із публікацій у ЗМІ в 2014–2016 рр., полягає в несприйнятті сучасним політичним режимом його про соціалістичних поглядів і автономістичних орієнтацій.

Стан сучасного інформаційного простору України органічно зв'язаний із історією оформлення української нації. З точки зору теорії рефлексивної модернізації Е. Гідденса, національні держави уже з моменту свого зародження є інформаційними суспільствами, особливість яких полягає у високому ступені інтеграції їх адміністративних функцій, що, в свою чергу, потребує високого рівня інформаційного забезпечення⁷. Надмірна інформація неминуче призводить до поверховості: спочатку процесу сприйняття інформації, а згодом, неодмінно, і мислення. Під навалюю

⁶ Миронченко В. Історія України: сучасні ЗМІ [Електронний ресурс]. 9.10.2016. – Режим доступу: <http://ukrnationalism.com:81/publications/1886-istoria-ukrainy-i-suchasni-zmi.html>

⁷ Петрикова В. Біографічна традиція в історії формування інформаційного простору сучасної України // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – 2012. – Вип.. 34. – С. 496.

інформації людина, як стверджують вчені, або стає поверхово обізнаною, або ерудитом.

Дослідники творчості М.С. Грушевського відзначають, що вчений виділявся у колі своїх інтелектуальних зв'язків якраз власною інформаційною культурою. Наукові новації вченого були означені тенденціями культурної динаміки етнічної спільноти, через можливість дослідження інформаційного масива документованих джерел про етнос. Праці М.С. Грушевського є взірцем детально проведеного аналізу означеного історією культурно-письмового та словесного надбання в єдину систему наукового знання в гуманітарному циклі українознавства. Опосередковано вчений ще на рубежі XIX–XX ст. зазирнув в інформаційно насичений світ науки. М.С. Грушевський був не тільки вченим-ерудитом, а й довершеним аналітиком, який уже в свій час використовував практично всі сучасні методи інформаційної діяльності переважно на інтуїтивному рівні пізнання в процесі роботи над системним дослідженням з історії України. Саме ознака енциклопедичної ерудованості робить М.С. Грушевського сучасником в інформаційному суспільстві сьогодення⁸. Праці М.С. Грушевського є взірцем детально проведеного аналізу інформаційного масиву культурного надбання українського народу. Науковий аналіз вченого був адаптований до потреб національної ідентифікації українського етносу, що і визначило появу гранд-нарративу «Історія України-Руси». Новаційне мислення М.С. Грушевського в тому і полягало, що вчений логічно і чітко визначив власні орієнтири в інформаційному просторі свого часу, класифікував цільове призначення кожного типу документа та історичного факту в процесі створення системного аналізу знання про Україну.

М.С. Грушевський є сучасником для інформаційного суспільства початку XXI ст., в процес розбудови якого включилась і Україна в межах концепції цивілізаційного зрушення. Сучасності йому надають методологічні засади оцінювання рівня інформативності знання, що створено, створюється і буде створюватись в національному середовищі. Важливим фактором оцінювання є також адаптованість його праць до сучасної типології наукових та інформаційних продуктів за ознаками системного та ситуативного знання. Конструювання М.С. Грушевським великого тексту, незважаючи на суворо окреслені документальність і об'єктивність викладу, переслідувала телеологічну мету, оскільки апіорі постулювалася сучасна для його часу кінцева мета історичного руху відродження українського народу/нації.

Викладені вище теоретичні посили стали науково-методологічними засадами аналізу інформаційної хвилі в українських ЗМІ, що прокотилася в 2016 р. у зв'язку із 150-річчям М.С. Грушевського. Для української

---

⁸ Там само. – С.497.

історичної науки ювілей став позитивним приводом для глибоких рефлексій та стимулював нові наукові дослідження. Для політиків образ М.С. Грушевського став подразником для звірки державотворчого курсу, аналізу історичних аналогій початку XX ст. і початку XXI ст. з метою засвоєння уроків минулого.

Український інформаційний простір у 2016 р. знову був заповнений черговою порцією байок, міфів довкола образу М.С. Грушевського. Деякі ЗМІ знову повторили вигадки царських жандармів, які свого часу були підхоплені радянськими чекістами, про те, що Грушевський «запозичив» національну свідомість на австрійській Галичині. Насправді ж історичні й суспільно-політичні погляди вченого почали формуватися ще в юнацькі роки в Тифліській гімназії, а склалися в довершеному вигляді у Києві під час навчання на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Про це свого часу переконливо писали ще в 2005 р. автори по суті першої наукової біографії М.С. Грушевського кийські історики Ю.І. Шаповал і І.В. Верба⁹. Сімейна бібліотека Грушевського вважалася осередком українознавства на Кавказі. Ще юнаком майбутній вчений осилив твори М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича. Сам М.С. Грушевський зазначав, що його національне українське почуття викристалізувалося в ранньому віці під впливом оповідань батька, який заховав тепле прив'язання до всього українського – мови, пісні, традиції, «піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну», що малювалася майбутньому вченому «в авреолі далекої «вітчизни» і контрастом чужеплеменної й чужомовної «чужини»¹⁰.

Не минули українські ЗМІ у ювілейний рік найбільш тиражоване кліше щодо образу М.С. Грушевського – його так звану політичну нерішучість як голови Центральної Ради. Амплітуда в оцінюванні ролі Грушевського в Українській революції 1917–1921 рр. коливалася між його величанням як «батька нації» до звинувачення у зраді Батьківщині. Знову почали посилатися на сучасників М.С. Грушевського (його політичних опонентів) – Ю. Тютюнника, який писав, що «ми слухняно йшли за своїми провідниками. А наші провідники любили Росію». Або слова С. Шелухіна, який свого часу радив піддати Грушевського та його однодумців психіатричному аналізу «з огляду на їхню повну бездіяльність»¹¹. Але об'єктивний аналіз дає підстави стверджувати, що без Грушевського не було б ані УНР, ані УРСР, ані сучасної Української держави, але водночас через його помилки (а вони дійсно були) Україна увійшла до складу СРСР з усіма відповідними

⁹ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

¹⁰ Там само. – С.20-21.

¹¹ Голод І. Історик не політик? Грушевський розбудив країну... і приспав [Електронний ресурс]. 9.10.2016. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/29/57143/>

наслідками для неї. Сучасна політична кон'юнктура неозброєним оком проглядається в діях окремих українських часописів: наприклад, «Український тиждень», який на обкладинці одного із своїх номерів розмістив колаж із зображенням М. Грушевського і В. Винниченка у оточенні сучасних нам діячів національно-демократичного спрямування Л.Танюка, Л. Скорик, І. Драча, В. Стуса, П. Мовчана, О. Забужко із заголовком «Провідники українських поразок» та цитатою: «Провінційність, дріб'язковість та готовність прислужувати за тарілку супу є питомими рисами більшості тих, кого називають українською інтелігенцією»¹².

Наступний сюжет, що активно розкручувався у ЗМІ, стосується також досить поширеної легенди про те, що М.С. Грушевський ніби-то хотів «розпустити армію». Так, деякі очільники УНР, зваблені соціалістичними ідеями пацифізму, уявляли збройні сили добровільними. Українське військо Грушевський бачив культурним. На захист України стають свідомо, поважаючи «вартості держави». Така армія не тільки охороняє високі моральні цінності, а й живе ними. Вона буде «не загрозою», а гарантією держави і нації». Трагедія битви під Крутами, захоплення Києва муравйовцями, цілеспрямований розстріл його родинного будинку на Паньківській в січні 1918 р. остаточно поклали край сподіванням на мир з більшовиками. У М.С. Грушевського міцнішало розуміння, що захистити українську незалежність можуть не дипломатія, не зовнішні чинники, а сильне військо¹³. Вкотре політики і політтехнологи знехтували методологією історії – явище в історії розглядається після його завершення, окремий етап подій не може дати підстав для загальної оцінки всього процесу. Еволюція поглядів, зміна світоглядних позицій, програмні установки і практична діяльність – всі ці речі треба розглядати історично.

В цілому популяризація образу М. С. Грушевського у сучасному інформаційному просторі України характеризується найбільшою масштабністю (за частотою згадування поступається лише Тарасу Шевченку). Нові українські політичні рухи в пошуках легітимації теж звертаються, як правило, до образу М. С. Грушевського. В 2016 р., на відміну від попередніх ювілеїв вченого, відзначення було ознаменоване, на жаль, негативним зовнішньополітичним фактором. Погіршення стосунків України з Польщею вплинуло також і на комеморативні заходи, присвячені М. С. Грушевському. 28 лютого 2016 р. керівники Українського Товариства у Холмі (Польща) Григорій Купріянович і Владислав Ковальський звернулися до громадськості з нагоди 150-річчя вченого. «Михайло

¹² Український тиждень. – 2010 – № 42 (155). – 8–15 жовтня [Електронний ресурс]. 9.10.2016. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Magazine/>

¹³ Топачевський А. Адреси Михайла Грушевського [Електронний ресурс]. 9.10.2016. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/HISTORY/adresi-mihayla-grushevskogo_-html

Грушевський – не просто знаменитий історик чи політичний лідер, – відзначалося у зверненні, – це людина з когорти тих, що визначали орієнтири українського національного руху наприкінці XIX та в перші десятиліття XX ст. та, врешті, очолювали українське державотворення. Підкреслюючи нерозривний зв'язок сьогодення із минулим, М. Грушевський вказав на давнє, руське коріння модерної української нації, доказуючи тяглість і безперервність історії Руси-України від доби княжої по нову. Був він, врешті, основоположником модерної української історіографії і дав початок новому баченню не лише минулого України, але й усієї Східної Європи»¹⁴. Український осередок у Холмі надавав великого значення відзначенню ювілею саме в цьому польському місті, де українці «зуміли зберегти свою ідентичність, рідну мову і традицію». Але, як з'ясувалося згодом, майже ніяких заходів польська влада не зорганізувала – було скасовано проведення міжнародної конференції, влада та громадськість у Холмі не схвалили спорудження пам'ятника М. Грушевському. Така ситуація склалася в зв'язку з тим, що постає та діяльність вченого опинилася в тіні інших подій, які були актуалізовані політиками та ЗМІ. Публікації в пресі щодо подій на Волині 1943 р., дзеркальні рішення Польського сейму та Верховної Ради щодо геноцидної ухвали польських парламентарів загострили суспільне сприйняття окремих сторінок спільної історії та позначилися на радикалізації дій як польських, так і українських політичних сил. Образ М. Грушевського, Холм як місце історичної пам'яті не стали фактором порозуміння між Польщею і Україною.

Інформаційний простір України в 2016 р. найбільше був заповнений матеріалами, пов'язаними із комеморативними заходами, які були організовані владою з нагоди 150-річчя М. Грушевського. Всі центральні і регіональні ЗМІ публікували Указ Президента України №63/2015 від 9 лютого 2015 р. «Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського» та розпорядження Кабінету Міністрів України №586 від 4 червня 2015 р., яким затверджувався план відповідних заходів. Адміністративний ресурс був використаний сповна для популяризації рішень влади, а не образу М. Грушевського. Тиражувалися стандартні офіційні історичні довідки про вченого, які майже нічим не відрізнялися від текстів Вікіпедії. Набір комеморативних заходів був надзвичайно стандартний (конференції, круглі столи, наукові читання, тематичні уроки (лекції), конкурси учнівських робіт та ін.), що не сприяло виокремленню видатної ролі Грушевського в нашій історії, адже за таким шаблоном вшановувались усі інші ювілеї.

¹⁴ Звернення Українського Товариства з нагоди 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського // Наш вибір. Газета для українців у Польщі [Електронний ресурс]. 9.10.2016. – Режим доступу: <http://naszwybir.pl/25685-2/>

В останні роки (2014–2016) в результаті взаємодії Міносвіти і Українського інституту національної пам'яті сформувалася дивна практика, що стала красномовним зразком інструменталізації історії, безпосереднім втручанням політичних сил у навчально-виховний процес. Не Національна академія педнаук, не галузевий інститут змісту освіти, не департамент МОН, а саме УІНП (де немає фахових педагогів) розробляють методичні листи про відзначення історичних дат. Такі методичні рекомендації були підготовлені і до 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського, розіслані до навчальних закладів, опубліковані у фахових виданнях. Документи є зразком еkleктики, мішанини понять та елементарної безграмотності. Наводяться безсистемно цитати самого Грушевського та висловлювання видатних діячів про історика. В історико-біографічній довідці університетським вчителем Грушевського помилково названий Дмитро Антонович (1877–1945), а не його батько В.Б. Антонович (1834–1908). У результаті освітянські видання, які мали б служити взірцевим матеріалом для історико-наукового забезпечення відзначення ювілею, тільки дезорієнтували викладачів та продовжили хибну практику розповсюдження байок про вченого. Як і сотні років тому, так і сьогодні, як тільки стихли ювілейні урочистості, превалує оцінка образу Грушевського, яку колись дав оунівський діяч Юрій Липа: «Засліплений Велетень». Сучасні українські політики, яких можна означити як спільноту «нових правих», через підконтрольні ЗМІ пропагують своє негативне ставлення до вченого.

Тільки виважена історична політика держави, яка б виходила із справді наукових здобутків сучасних українських істориків, може сприяти формуванню об'єктивного і позитивного образу М.С. Грушевського з тим, щоб вчений посів своє законне місце у пантеоні великих українців. Моральні авторитети, «батьки нації» дуже потрібні українцям для цементування державності, утвердження України у лоні європейських країн.

Bibliography:

1. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.
2. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: У 2 ч. / За ред. В.А. Смолія. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.
3. Палійчук А. Виникнення і розвиток олігархічних засобів масової інформації в Україні // Теле- та радіожурналістика. – 2013. – Вип. 12. – С. 358-363.
4. Макаров Ю. День журналіста // Український тиждень. – 2011. – № 19. – С. 12-13.

5. Кулик В.М. Роль українських мас-медіа у творенні національного історичного наративу // Політичні студії: Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 1. – С. 208-222.

6. Миронченко В. Історія України: сучасні ЗМІ [Електронний ресурс]. 9.10.2016. – Режим доступу: <http://ukrnationalism.com:81/publications/1886-istoriia-ukrainy-i-suchasni-zmi.html>

7. Петрикова В. Біографічна традиція в історії формування інформаційного простору сучасної України // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – 2012. – Вип.. 34. – С. 492-500.

8. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

9. Голод І. Історик не політик? Грушевський розбудив країну... і приспав [Електронний ресурс]. 9.10.2016. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/29/57143/>

10. Український тиждень. – 2010 – № 42 (155). – 8–15 жовтня [Електронний ресурс]. 9.10.2016. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Magazine/>

11. Топачевський А. Адреси Михайла Грушевського [Електронний ресурс]. 9.10.2016. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/HISTORY/adresi-mihayla-grushevskogo-.html>

12. Звернення Українського Товариства з нагоди 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського // Наш вибір. Газета для українців у Польщі [Електронний ресурс]. 9.10.2016. – Режим доступу: <http://naszwybir.pl/25685-2/>

Olexandr Udod

M. Hrushevsky's Image in Modern Information Space of Ukraine

Abstract

The article analyzes the activities of modern media in Ukraine in the formation of the M. Hrushevsky's image. Theoretical issues, which connected with the use of image concepts, the type of a historian, information space, were actualized in the historiography. The reasons of existing old stereotypes and myths about the image of M. Hrushevsky were studied. The paper focuses on the content of commemorative activities dedicated to the 150th anniversary of M. Hrushevsky's birth.

Key words: Hrushevsky's image, modern information space, media in Ukraine

Віталій ТЕЛЬВАК

Дрогобицький ДПУ ім. І.Франка
(Дрогобич)

ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ГУМОРИСТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ ЙОГО ЧАСУ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА ПРАКТИКА

Проблема звернення та сприйняття сучасниками М. Грушевського його різнопланової спадщини з різною інтенсивністю обговорюється протягом останніх десятиліть як одна із найбільш важливих при спробах реконструкції життєпису Великого Українця в контексті його доби. Втім, відтворена на сьогодні рецепція є виключно академічною та елітарною, адже сфокусована лише на інтерпретативних практиках, творцями яких були першопланові постаті тогочасного наукового, громадського та політичного життя. Виправданість саме такого дослідницького акценту обумовлюється потребою показати вагомість українського голосу в історіографічних дискусіях і громадсько-політичному житті Центрально-Східної Європи кінця XIX – першої третини XX ст. Втім, елітарна перспектива рецепційної грушевськiани, набувши певної традиційності в українському наукознавстві, затулила інші – альтернативні версії сприйняття М. Грушевського його сучасниками.

Йдеться про те, що найбільш голосні тогочасні дискусії довкола історіографічних пропозицій та суспільно-політичних ініціатив М. Грушевського здебільшого відбувалися на сторінках «високочолних» видань, котрими цікавилася порівняно невелике коло освіченої публіки. Натомість, у свідомості широких кіл читацької аудиторії образ М. Грушевського формувався зі шпальт численної періодики для масового читача (газет, журналів, календарів, альманахів) – насамперед українських, але також російських і польських, де ім'я видатного вченого виникало щоразу при обговоренні широкого спектру культурно-освітніх, науково-видавничих і громадсько-політичних вимірів українського життя кінця XIX – першої третини XX ст. Особливістю таких видань була презентація читачеві актуальної проблеми нерідко в гумористичному дискурсі: через малюнок (карикатура, шарж), фейлетон, гумореску, анекдот тощо.

З огляду на сказане, викликає значний дослідницький інтерес виявлення особливостей презентації багатопланової праці М. Грушевського в гумористичному дискурсі його часу, що знайшло вияв у різнотипних тогочасних джерелах, передусім, на шпальтах популярних видань. Такий

дослідницький ракурс, на наше переконання, не лише уможливить розширити узвичаєні межі рецепційної грушевськіани, залучити до історіографічного аналізу перед тим маргіналізовані джерельні комплекси, але й сприятиме загальному збагаченню дисциплінарної палітри сучасних гуманітарних студій.

Де кілька слів слід сказати про методологію та понятійний апарат. Поняття «сміхова культура» ми розуміємо як культурно-психологічний феномен, елементами якого є: гротеск, іронія, гумор, пародія та сатира; і в якому особа отримує комічну оцінку своєї діяльності. Методологія дослідження опирається на засновку, що згадані складові сміхової культури були творені, з одного боку, під впливом культурної специфіки тих національних та ідейно-партійних середовищ, з яких виходили, їхнього «культурного запрограмування», з іншої – універсальних механізмів, пов'язаних з: 1) конструюванням образу Іншого в сатиричній культурі та 2) практик іншування як важливого елементу інтелектуального протистояння. Загалом же, в плані теорії та методології єдина історіографія визначеної нами проблематики як загальний фонд концепцій та інтерпретацій на сьогодні в українській історіографії ще не склалася. Тож наше дослідження, маємо надію, містить і важливу теоретичну складову як запрошення до обговорення нової моделі міждисциплінарної взаємодії.

У фокусі нашої уваги перебуває, звісно, українська сміхова рецепція діяльності М. Грушевського. Вона є найбільшою кількісно та дозволяє відтворити процеси іншування діяча представниками різних ідейних угруповань (скажімо, прихильниками галицького партикуляризму чи малоросійської ідеології) і партійних таборів (приміром, народовецького, москвофільського чи націонал-комуністичного). Водночас, більш складним, але не менш важливим завданням, є відтворення образу М. Грушевського представниками польських і російських ідейно-партійних середовищ, на сторінках видань яких автор «Історії України-Руси» нерідко символізував тогочасне українство.

Згадана методологічна специфіка теми зумовлює особливості її джерельного забезпечення, що полягає у залученні найрізноманітніших комплексів: епістолярію, щоденникової та мемуарної літератури, врешті, матеріалів тогочасної преси. При цьому його-документи, наприклад, містять незнані з інших джерел факти послугування різними прізвищами стосовно особи М. Грушевського, що нерідко робилося не стільки з конспіраційною метою (коли, скажімо, вживалося загальнозване псевдо Хлопець), скільки для висловлення свого, зазвичай критичного, ставлення до його особи чи кола однодумців ученого. При цьому сучасники карикатурно виопуклювали чи то факт інституційного лідерства М. Грушевського в українському науковому та громадському русі, чи то специфіку його зовнішності,

передусім, довгу сиву бороду. У першому випадку, найбільш популярними прізвиськами М. Грушевського були, приміром, «Сам», «генерал» чи «наш славнозвісний»; у другому – «Чорномор»¹. Найближче ж коло однодумців вченого нерідко називали «парафія святого Михайла» або просто «фамілія Грушевського».

Якщо цей вид джерел походить виключно з кіл української інтелігенції, то найбільш масовий джерельний комплекс – преса – представлена як українськими, так і російськими і польськими часописами. Остання джерельна група поділяється на пресу партійного та політичного характеру (напр., «Киевлянин», «Вісті ВУЦВК»), інформаційну періодику (напр., «Діло», «Громадська думка», «Рада», «Нова рада», «Kurjer Lwowski», «Речь»). Особливо кількісно значним було коло гумористично-сатиричних видань: українські «Зеркало», «Комар», «Жало» «Шершень», «Хрін», «Гедзь», «Реп'яхи», «Будяк», «Подєбрідка», московфільський «Страхопуд», російський «Сатирикон», польські «Szczutek», «Pociągiel» і «Żart».

Наступним за поширеністю жанром є сатирична проза, котра знайшла вияв переважно у малих формах (сатиричні замітки, мініатюри, анекдоти, загадки, оголошення, репліки, гуморески, фейлетони та памфлети). Врешті, поодинокими прикладами представлений жанр сатиричної поезії (оди, епіграми, пісні, байки, віршовані коментарі, віршовані фейлетони та памфлети, сатиричні вірші, мініатюри). Складність виявлення цих текстів полягає у їхній розпорошеності шпальтами гумористичних рубрик численних щоденних газет. І в цьому випадку маркерами, за якими читач мав пізнати героя гумористичного тексту, також були інституційне лідерство в українському русі та його розкішна борода. Наприклад, в еміграційній «Волі», присвячений М. Грушевському фейлетон мав епіграф з «Руслана і Людмили» О. Пушкіна, який був натяком на героя допису: «Лети хоть до ночной звезды, А быть тебе без бороды»².

Для дослідника сатиричні дописи цікаві не тільки тим, як в них презентовано образ М. Грушевського. Вони важливі також з огляду на особливості бачення ідейними опонентами вченого його місця в українському русі. Так, на початку ХХ ст. на сторінках московфільського «Страхопуда», висміюючи спроби галицьких народовців добитися поділу Галичини на Східну (українську) та Західну (польську) частини, автори представили своєрідну ієрархію еліти цієї проектованої автономії, де М. Грушевському було відведене порівняно скромне місце ректора українського університету³. Але вже через кілька років позиції львівського

¹ Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С. 252.

² С. Баяда. Про славетного Барона фон-Грушевський Барбаб'янка та хороброго Ріттера фон-Шоповал Оксенштірне. Маленький фейлетон // Воля. – Відень, 1921. – Ч. 6-8. – С. 225.

³ В галицкой «Руси-Украине» // Страхопуд. – Львов, 1904. – Ч. 10 і 11. – С. 9.

професора настільки зміцнили в очах його опонентів, що «Галичанин», кепкуючи з автономістських амбіцій тогочасних українських провідників, назвав М. Грушевського «майбутнім президентом української республіки»⁴.

Найбільший вплив на уяву читача мав ілюстративний матеріал (карикатури, сатиричні малюнки, шаржі). В цій групі домінує таке візуально-історичне джерело як карикатура, що є особливо важливим інструментом іншування через створення візуальних образів, котрі мають вплив на свідомість певних суспільних груп і національних спільнот. Згадана впливовість зумовлена тим, що поскільки завданням періодики, з одного боку, є інформування сучасників про найбільш значущі події та явища суспільного життя, а з іншого – оцінювання цих подій та явищ, тобто формування масових уявлень про них, то карикатура постає особливим різновидом публіцистики.

Саме карикатури є найбільш яскравим проявом існуючих стереотипів, постав та емоційних тенденцій у ставленні до М. Грушевського з боку його сучасників. Маніпуляція такими стереотипами є однією з форм творення публічної opinio, що виконує виразні пропагандистські функції. При цьому відзначимо, що в українській періодиці спостерігаємо побутування не лише негативних, але й позитивних стереотипів. Натомість, у польській і російській пресі такі стереотипи були виключно негативними, спрямованими фактично на профанацію діяльності М. Грушевського.

Звертаючись до темпорального виміру сатиричної грушевськiани, можемо виокремити три періоди, яким властиві певні риси та оціночні тенденції. Перший період – це останні роки XIX – початок XX ст., коли відбувалося становлення М. Грушевського як національного лідера. В українській літературі в той час домінували шаржі на львівського професора, де виопуклювалася значущість його національного служіння. Тут гарним прикладом є відомий шарж Я. Струхманчука з нагоди двадцятип'ятиліття його літературно-наукової діяльності, де М. Грушевський зображений в образі Бога-творця модерного українства (**мал. 1**).

На сторінках польських і російських гумористичних видань того часу М. Грушевський постає в образі гайдамаки та мазепинця, чия наукова та громадська праця підважують легітимність історичних проєктів Польщі «від моря до моря» та «единой и неделимой» Росії. Цікаво, що у випадку Росії, демократична преса вочевидь перебувала на боці українського вченого, зображуючи його опонентів із правомонархічного табору у вигляді цепних псів (**мал. 2**).

Справжній вибух гумористичної грушевськiани припав на другий період – роки визвольних змагань, коли М. Грушевський опинився на чолі

---

⁴ Печать об одноцельном рутенском клубе // Галичанин. – 1907. – Ч. 130. – С. 1.

українського політичного руху. З боку співвітчизників ми бачимо виразну динаміку у ставленні до свого лідера – від захоплення у перші місяці роботи Центральної Ради (**мал. 3-9**) до здивування від нерішучості дій тогочасної еліти і, врешті, роздратування непослідовністю М. Грушевського (**мал. 10**) та його несподіваним полівінням. Останнє навіть дало привід М. Яриновичу назвати голову Центральної Ради «майже Леніним»⁵. Тож вповні очікуваним підсумком такої політики став гетьманський переворот, що також знайшло відбиття у гумористичних виданнях того часу (**мал. 11**).

На сторінках російської гумористичної періодики у революційні роки М. Грушевський постає у винятково негативному освітленні як руйнівник державної цілісності, котрий скористався тимчасовою слабкістю імперії, що вимушена вести нерівну боротьбу з ворогами слов'янства. Українського вченого нерідко зображували як козака, котрий танцює гопака біля хворої Росії – так, як це знайшло відбиття на сторінках «Сатирикону» (**мал. 12**).

Крайнього виразу таке іншування М. Грушевського як найбільшого персонального ворога імперської Росії набуло в періодиці російського правомонархічного табору, де навіть бачимо певну демонізацію його образу. Так, на сторінках другого випуску чорносотенного журналу «Малая Русь», наповненого оповіданнями про звірства більшовиків Муравйова, знайшлося місце і для неприхованих зловтішань з приводу особистих нещасть М. Грушевського, передусім, знищення шестиповерхового родинного будинку, що до речі стало причиною смерті мами історика. Так, одна з анонімних авторок видання піднесено оповідала про те, як попри загрозу власному життю, декілька разів на день приходила милуватися грандіозною пожежею, що не вщухала кілька діб. «Спалене прокляте гніздо чаклуна», – пафосно резюмувала вона⁶. Навіть обкладинка цього випуску журналу була ілюстрована зображенням палаючого будинку Грушевських, стилізованого під смолоскип у затисненій руці (**мал. 13**).

До речі, в роки революції образ М. Грушевського зникає зі шпальт польської гумористичної періодики, адже він перестає бути активним персонажем галицької політики. Йому на зміну прийшло молоде покоління українських діячів, яким і дісталася увага польської публіцистики різних партійних кольорів.

Помітної метаморфози образ М. Грушевського зазнав у гумористичній публіцистиці після його виїзду на еміграцію, що поклав початок третьому періоду сатиричної грушевськіани. Втрата українським проводом хоча й короткочасної, але так довго омріяної незалежності, цілком справедливо була покладена на карб колишньому голові Центральної Ради (**мал. 14**). А

⁵ Яринович А. Як прийде мокра курка // Нова рада. – 1918. – № 63 (20 (7) квітня). – С. 2.

⁶ Е *** То, что я помню (Из женских переживаний в дни царствования большевиков) // Малая Русь. – 1918. – Выпуск второй: Война украинцев с большевиками (1 ноября 1917 г. – 17 февраля 1918 г.). – С. 86.

його загравання з колишнім ворогом – більшовиками, надали тогочасній гумористичній грушевськіані особливої гостроти. При цьому найбільш популярними були сюжети, пов'язані з пошуком М. Грушевським фінансування його партійних і наукових проєктів (мал. 15), а також внутрішньопартійними конфліктами, котрі врешті призвели до розколу Закордонної делегації УПСР на віденську і празьку групи (мал. 16). Градус критичності помітно зріс після поширення чуток про плани повернення М. Грушевського в Україну. Його не втомлювалися змальовувати корисливим і безпринципним інтриганом, котрий зрадив ідеали свої та свого покоління (мал. 17). Незважаючи на успіхи наукової праці М. Грушевського в радянському Києві, його критики подекуди навіть вдавалися до практики анімалізації образу вченого, порівнюючи його з рибою, котра смажитися на радянській сковороді⁷.

На початок 20-х років припадає й становлення радянської сатиричної культури, у фокусі якої перебували постаті ідейних опонентів комуністичного режиму, втім і М. Грушевського. Незважаючи на загалом відверте радянське ставлення до останнього та його порозуміння з тогочасними керівниками республіки щодо умов повернення на Батьківщину, гостре перо «Перцю» та інших видань повсякчас нагадувало про нібито «зраду» вченим дійсних інтересів свого народу. Навіть після повернення М. Грушевського та його лояльне ставлення до нових господарів ситуації, гумористична преса не втомлювалася нагадувати йому минулі «прорахунки». Зокрема, після майже річного перебування в Україні, у грудні 1924 р. харківська газета «Вісті ВУЦВК» вмістила карикатуру, де М. Грушевський був зображений поряд з Махном, Петлюрою, Врангелем і Скоропадським. Всіх згаданих осіб, без різниці їх ставлення до українського руху, автор допису об'єднав під спільним зневажливим ім'ям «претенденти» (мал. 18), маючи на увазі їх амбіції мати вплив на український загал⁸.

Вивчаючи гумористичну грушевськіану, важливим є й питання зворотної рецепції. Тут слід згадати, що більшість українських інтелектуалів негативно сприймали іншування своєї особи зовнішніми спостерігачами. Для прикладу можемо навести слова образи В. Липинського з його листа до Миколи Грабини: «Ви мене ніколи у вічі не бачили і уявляєте собі мене, мабуть, так, як той карикатурист з «Зиза», що намалював мене в образі професора (яким я ніколи не був) і дав мені в руку парасольку (якої я ніколи в житті як сільський господар і військовий не носив)»⁹. Щодо самої карикатури на свою особу, В. Липинського особливо обурювало, що її автор не мав жодного

⁷ Н.Г. [Григор'єв Н.]. На сковороді // Нова Україна. – Прага, 1926. – Жовтень. – С. 70–71.

⁸ Равич-Черкаський М. П'ять років Радянської України // Вісті ВУЦВК. – 1924. – № 283. – С. 2.

⁹ Листування В.Липинського / ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 1. – С. 326.

уявлення про те, як виглядає об'єкт малювання: «Найпримітивніша культура вимагає, щоб карикатурист придбав собі принаймні фотографію того, кого він хоче карикатуризувати. Нарисувати ж якусь машкару з власної фантазії і підписати під цим «Липинський» – це такий брак поважання до другої людини, який пояснюється тільки невилічимим нашим варварством»¹⁰.

На відміну від свого ідейного опонента, М. Грушевський більш спокійно та творчо ставився до власного образу у гумористичній періодиці. В своїх рецензіях учений підносив важливість заснування україномовних гумористичних видань¹¹. Він навіть намагався сприймати радянські карикатури як джерело завуальованої інформації про задуми партійної верхівки стосовно його подальшої долі. Тут цікавим свідченням є його лист до Кирила Студинського: «Переслали міні карикатуру з харківських «Вістей» з 16 чи 17.І.; «Гей, вертає Грушевський на Україну», де представлений старий дід, що тягне візок з книгами через радянську рогаčku; децо злітає і зістається за кордоном, але «Історія Літератури», «Історія України», «Всесвітня Історія» і «Початки Громадянства» – проходять. Побачимо!»¹².

Отже, сатиричний дискурс вочевидь недооцінений у сучасному історіографічному середовищі. Причину, швидше за все, слід шукати в тому, що його жанрова «несерйозність» вплинула на відповідне ставлення до сміхової культури як джерела для реконструкції інтелектуального життя епохи. Натомість, як ми це спробували показати, саме гумористичні тексти та візуальні образи дають можливість помітно збагатити та нюансувати добре знані дослідникам академічний та громадський дискурси. Звісно, показана вище насиченість образу М. Грушевського в гумористичних виданнях його часу була зумовлена передусім значною заангажованістю вченого в громадсько-політичні події. Разом із тим, у вічі впадає, що саме професійні маркери особи М. Грушевського (передусім, «Історія України-Руси»), а також його загальнопідзнавана розкішна сива (як її називали, «професорська») борода повинні були підказувати читачеві, що йдеться саме про українського вченого. Відзначимо, що казус М. Грушевського можемо сміливо екстраполювати на весь загаль української інтелігенції, адже випадок з походом автора «Історії України-Руси» в політику не був унікальним – багато знакових істориків того часу стали практичними політиками. Назвемо для прикладу хоча б імена Степана Томашівського, Дмитра Дорошенка та В'ячеслава Липинського. Подібною, зрештою, була ситуація у багатьох

¹⁰ Листи до Романа Метика // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. – К., 2010. – С. 301.

¹¹ Грушевський М. [Рецензія] Шершень, український тижневик сатирично-гумористичний // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т. 33. – С. 596-597.

¹² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.). – Львів: Нью-Йорк, 1998: Видавництво М.П.Коць. – С. 141.

країнах тогочасної Центрально-Східної Європи, де політична еліта новонароджених держав кооптувалася саме з академічного середовища. Згадаємо хоча б імена чеха Томаша Масарика, росіянина Павла Мілюкова, поляка Міхала Бобжинського та багатьох інших. З огляду на це, сатиричний дискурс інтелектуальних біографій приваблює не тільки новизною джерелознавчого та вагомистю інтерпретативного потенціалу, але й плідністю методологічного конструювання.

Насамкінець додамо, що образ М. Грушевського присутній і в сучасному медійному середовищі, втім і у вигляді шаржів. Певний поштовх цьому дали події Революції Гідності, котрі розгорталися на вулиці імені Грушевського. Прикметно, що тут учений зображений як прихильник повсталих за свої права українців.

Bibliography:

1. В галицкой «Руси-Украине» // Страхопуд. – Львов, 1904. – Ч. 10 и 11. – С. 9.
2. Грушевський М. [Рецензія] Шершень, український тижневик сатирично-гумористичний / Михайло Грушевський // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т. 33. – С. 596-597.
3. Е *** То, что я помню (Из женских переживаний в дни царствования большевиков) // Малая Русь. – 1918. – Выпуск второй: Война украинцев с большевиками (1 ноября 1917 г. – 17 февраля 1918 г.). – С. 81-89.
4. Листи до Романа Метика // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. – К., 2010. – С. 289-303.
5. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.). – Львів; Нью-Йорк, 1998: Видавництво М.П.Коць. – 268 с.
6. Листування В.Липинського / ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 1. – 960 с.
7. Н.Г. [Григор'єв Н.]. На сковороді // Нова Україна. – Прага, 1926. – Жовтень. – С. 70–71.
8. Печать об одностольном рутенском клубе // Галичанин. – 1907. – Ч. 130. – С. 1.
9. Равич-Черкаський М. П'ять років Радянської України / М. Равич-Черкаський // Вісті ВУЦВК. – 1924. – № 283. – С. 2.
10. С. Баляда. Про славетного Барона фон-Грушевський Барбабьянка та хороброго Ріттера фон-Шаповал Оксенштірне. Маленький фейлетон // Воля. – Відень, 1921. – Ч. 6-8. – С. 225.
11. Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / Володимир Солдатенко. – К., 2007. – 621 с.
12. Яринович А. Як прийде мокра курка / А. Яринович // Нова рада. – 1918. – № 63 (20 (7) квітня). – С. 2.

Список ілюстрацій:

1. Малюнок-шарж. Михайло Грушевський. Худ.: Я. Струхманчук. 1910. Джерело: Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського. Виставка «У «Будяках», «Реп'яхах», «Гедзях»...» (шаржі та карикатури на Михайла Грушевського), 2015.
2. Проф. Грушевський и «Киевлянинские» охранители. Худ.: Н.В. Тарасевич. 1907. Джерело: Киевская іскра (Київ). – 1907. – 9 августа. - № 18. – С. 137.
3. Малюнок-шарж. Про «старі» часи на Україні. Ілюстрована історія України не Грушевського і не Аркаса. «Сиділи тихенько, латали пильненько велику мапу Вітчизни». Худ.: О. Судомора, 1917. Джерело: Гедз. – 1917. - № 3.
4. Малюнок-шарж. Грушевський: Землі ці є власність всього трудового народу. Худ.: Г. Злотий, 1917. Джерело: Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського. Виставка «У «Будяках», «Реп'яхах», «Гедзях»...» (шаржі та карикатури на Михайла Грушевського), 2015.
5. Малюнок-шарж. Про «старі» часи на Україні. Ілюстрована історія України не Грушевського і не Аркаса. Худ.: П. Коцький, 1917. Джерело: : Гедз. – 1917. - № 4.
6. Малюнок-шарж. На з'їзді народів. Худ.: Ів. Косинин, 1917. Джерело: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1216-oleksii-yas-tradytsii-velykykh-istorychnykh-naratyviv-u-svitli-kulturnykh-epokh-kintsia-xviiiikhkh-st-chastyna-2>.
7. Малюнок-шарж. В Центральній Українській Раді (Після першого універсалу). Худ.: І. Буруля, 1917. Джерело: Гедз. – 1917. - № 1.
8. Малюнок-шарж. В Центральній Українській Раді. Худ.: І. Буруля, 1917. Джерело: Гедз. – 1917. - № 1.
9. Малюнок-шарж. Парадна зустріч у Києві Вінниченка. Худ.: І. Буруля, 1917. Джерело: Гедз. – 1917. - № 1.
10. Малюнок-карикатура. Український рух. Українські інституції. Національні меншости. Худ.: І. Буруля, 1917. Джерело: Гедз. – 1917. - № 2.
11. Малюнок-карикатура. Про «старі» часи на Україні. Ілюстрована історія України не Грушевського і не Аркаса. Худ.: А. В. de-С, 1918. Джерело: Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського. Виставка «У «Будяках», «Реп'яхах», «Гедзях»...» (шаржі та карикатури на Михайла Грушевського), 2015.
12. Малюнок-карикатура. Грицько для котрого и тепер вечорниця. Копія невідомого художника з журналу «Сатирикон», 1917. Джерело: Інститут Рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 357. - № 37. – Арк. 1.

13. Стилiзований пiд стиснутий у руцi смолоскип малюнок палаючого будинку М. Грушевського. Худ. невідомий, 1918. Джерело: Малая Русь, випуск второй, титульна сторінка.

14. Малюнок-шарж на М. Грушевського. Худ.: невідомий, 1921. Джерело: Воля (Відень), 1921. – Ч. 1-2.

15. Малюнок-карикатура. Худ.: невідомий, 1921. Джерело: Воля (Відень), 1921. – Ч. 6-8.

16. Малюнок-карикатура. Худ.: невідомий, 1921. Джерело: Воля (Відень), 1921. – Ч. 6-8.

17. Малюнок-шарж на М. Грушевського. Худ.: невідомий, 1925. Джерело: Подбродка. – 1925. – Ч. 6. – С. 2.

18. Малюнок-карикатура. Претенденти. М. Грушевський. Худ.: невідомий, 1924. Джерело: Вісті ВУЦВК (Харків), 1924. - № 283. – С. 3.

Vitaliy Telvak

**The Figure of Mykhaylo Hrushevsky in Humorous culture of his time:
Methodological Issues and Historiographical Practice**

Abstract

The humorous reception of Hrushevsky's personality within the culture of his time has been analyzed in the article. The diversity of its expressions, such as cartoons, caricatures, epigrams, jokes was specified. The article concludes about the validity of the heuristic potential of the humorous side of Hrushevskiana.

Key words: M. Hrushevsky, humorous reception cartoon, caricature, epigram.

Володимир ВАЩЕНКО

Дніпропетровський національний університет
ім. Олеся Гончара (м. Дніпро)

ІСТОРИК У БОРОТБІ ЗА СИМВОЛІЧНУ ВЛАДУ В СОЦІОЛОГІЇ: М. ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ТВОРЕЦЬ НАУКОВИХ ТРАДИЦІЙ

*И вообще, я далеко не первый –
Первых слишком много. Слишком часто...
Кукин Ю.
Дорожные размышления*

Вступ

У цій статті ми починаємо поступово віддавати не сплачені інтелектуальні борги – вона є реалізацією зобов'язань, добровільно взятих на себе шість років тому на одному з проблемноорієнтованих семінарів “Ейдоса” (періодично проводиться у структурі Інституту Історії НАН України) й закріплених своєрідним “векселем” у тексті під назвою “Концепти “історіографічна традиція” та “стратегії самопрезентації” в історіографічному середовищі”¹.

Однією з простих та очевидних тез, котра прозвучала тоді – цілком у дусі концепцій *соціального конструктивізму* – було твердження, що *наукові генеалогії конструюються*, у тому числі, й “зверху”, коли той, “хто має інтелектуальний вплив у науці... з метою легітимації власного статусу чи інституції... шляхом відбору та нав'язування силою” займається конструюванням історіографічної традиції². У даній розвідці ми спробуємо перевести цю тезу з теоретичної площини у практичну, привідкривши завісу того, як *взагалі* конструюються наукові генеалогії в гуманітаристиці – на конкретному прикладі.

З цією метою запропоновано *симптоматичне* та уривчасте, майже *спорадичне* прочитання одного із знакових текстів М. Грушевського – “Початки громадянства” (генетична соціологія). Задекларований у назві “альянс” історика

¹ Див.: Ващенко В. В. Концепти “історіографічна традиція” та “стратегії самопрезентації” в історіографічному середовищі // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., Вип. 5. – 2010 / 2011. – С. 342 - 351. Текст завершувався фразою: “Власне, у монографії під робочою назвою “Пам'ять історика та конструювання традицій: М. Грушевський”, яка знаходиться у процесі розробки, ми й зробимо спроби відповісти на такого роду запитання. На цій інтригуючій ноті дозвольте завершити статтю”. (Зазн. праця – С. 351). Монографія так і залишилась віддаленою перспективою. Натомість, з'явилась ця стаття.

² Зазн. праця – С. 348.

(М. Грушевського) і соціології пропонується розглядати як *демонстраційний матеріал* – для розуміння того, *які стратегії* залучає *впливовий історик* для захоплення *центру символічної влади*, здійснюючи *інтелектуальну інтервенцію* та *організуючи символічний простір нової дисципліни навколо себе*. Практично, це питання того, у який спосіб М. Грушевському вдається *переконфігурувати* існуючі у соціології традиції таким чином, щоб *прописати себе у їх генеалогічній структурі на авторитетній позиції* – на правах одного з *патріархів-засновників дисципліни*³.

Домінуючою *технікою прочитання* виступатиме суголосна самому М. Грушевському *символічна економія*⁴, у *метафоричному полі* якої ми дозволили собі розпочати даний текст. Символічна економія повстане тут у тій своїй іпостасі, в якій вона випростовується у широкому спектрі *пост(не)класичних інтерпретацій* – від психоаналізу З. Фрейда до соціології П. Бурд'є й, найочевидніше, – у циклі наробок Ж. Дерріда⁵, пов'язаних з *“генеалогічною” проблематикою* у інституційному русі психоаналізу⁶ та *марксисту*⁷.

³ Зайве говорити, що існуючі (доволі не численні) інтерпретації цього знакового тексту М. Грушевського, як часткові, так і з претензією на більш-менш повні прочитання, зосереджуючись на предметному полі (соціології) не звертали уваги на такі “бічні ракурси” тлумачення “Початків громадянства”. Фахові соціологи, як не дивно, взагалі не часто приділяли увагу цій праці. Тому актуально залишається невітійна констатація, що зроблена одним з сучасних українських дослідників у галузі соціології Т.Д. Лаплан: “Зробивши аналіз опублікованих матеріалів, з тематики присвяченої М. Грушевському як соціологу, ми дійшли висновку, що основний твір з соціологічної проблематики М. Грушевського “Початки громадянства (генетична соціологія)” більшість науковців так і не читали, оскільки на нього не посилається”. (Лаплан Т.Д. Гене́за соціологічних поглядів Михайла Грушевського // Вісник Львів. ун-ту. Серія соціол. – 2010. – Вип. 4. – С. 54).

⁴ Так, М. Грушевський зауважує, що “на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали ... особливо курси й праці з сфери суспільної економії...” (Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. – К. : Наук. думка, 1991 – (Пам'ятки іст. думки України). – 1994. – Т. 1. – С. LI). О. Пріцак, наприклад, стверджує (у своїй відомій праці “Історіософія та історіографія Михайла Грушевського”, що під терміном “суспільна економія” треба розуміти “соціологію”. Якщо не прив'язуватись до французької соціологічної традиції, у сенсовному просторі якої розмістив М. Грушевського американський дослідник, а поглянути на інші конкуруючі традиції, з якими, напевно, був знайомий Михайло Сергійович, наприклад, на німецьку соціологію М. Вебера, то все стане на свої місця. Власне, М. Вебер розглядав власну діяльність з 1908 року у просторі саме “суспільної економії”, під якою він розумів новий тип економічної теорії, котра включала економічну теорію, економічну історію та економічну соціологію. Та що б не означала ця дисципліна у М. Грушевського, цінною у цій назві є сама спроба вивести економічний дискурс за власні межі при трактовці соціальних феноменів, наприклад, у систему моралі – боргових зобов'язань.

⁵ Див., наприклад, Дерріда Ж. От частной экономики к экономике общей: безоговорочное гегельянство // Ж. Деррида. Письмо и различие / Пер. с франц. А. Гараджи. – СПб: Академический проект, 2000. – С. 317–351.

⁶ Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только / Пер. с фр. Г. А. Михалкович. – Мн.: Современный литератор, 1999.— 832 с.

⁷ Див.: Дерріда Ж. Привиди Маркса. Держава заборгованості, робота скорботи та новий Інтернаціонал. – Х.: Око, 2000. – 272 с.; Деррида Ж. Маркс и сыновья / Пер. с франц. Д. Новикова. – М.: Logos-altera, 2006. – 104 с. Див. також.

***

1. Еміграція як “сцена” соціологічного письма: М. Грушевський у пошуках привабливого поля інтернаціональних інтелектуальних інвестицій.

Емігрувавши після поразки українських визвольних змагань за кордон, М. Грушевський перетворився також на *“інтелектуального емігранта”*, котрий вимушено опинився поза межами звичного простору власної наукової *“ідентичності”* й пов’язаного з нею предметного поля історії України. Отже, на еміграції історик мав відповісти на численні виклики, найочевиднішим з яких була *проблема успішної інтеграції в інтернаціональні академічні контексти*. Для такої інтеграції М. Грушевський обрав, не випадково, *соціологічний проект*. Причин такого вибору було кілька:

1. Історик був добре ознайомлений з високою валідністю дисциплінарних акцій соціології на міжнародній *“біржі знань”*: ще під час перебування у *“Російській високій школі суспільних наук”* у Парижі (1903 р.) Михайло Сергійович, як вважається, особисто познайомився з одним з мажоритарних володарів європейського пакету акцій від соціології – культовим французьким інтелектуалом Е. Дюркгаймом. Хоч тоді, на наш погляд, не стільки писання цього метра європейської соціології, скільки успішний *неврастенічний модерний образ самопрезентації* Е. Дюркгайма становили безпосередній інтерес М. Грушевського⁸, проте, напевно, отриманий істориком *“контрабандний” досвід “протягування” курсу історії України під вівіскою закордонної соціологічної інституції* міг стати тим *“первинним патерном”*, котрий буде *реактуалізовано* ним під час наступного, вже політично вимушеного перебування історика за кордоном. Спробуємо утримати це твердження до кінця нашого дослідження. Доволі успішно реалізована істориком М. Грушевським *“соціологічна” модель* побудови наукової кар’єри за кордоном *зобов’язана* своїм виникненням *соціологу М. Ковалевському*, котрий виступав як у ролі засновника *“Російської високій школи суспільних наук”*, так і того, хто *персонально* запросив Михайла Сергійовича читати лекції в Парижі. А це значить, що *“відновлення” істориком цієї “чужої” соціологічної моделі на початку 20-х рр. ХХ ст. мусило автоматично запустити механізми сплати символічних боргових зобов’язань* щодо *“авторських прав”*, повсякчасно виставляючи на чергу денну *питання “першості”*.

2. На еміграції М. Грушевський був *позбавлений достатнього інформаційного ресурсу* для реалізації попереднього успішного

⁸ Ващенко В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського нац. університету, 2007. – С. 133-150.

дисциплінарного проекту: перенесення “конвеєрного виробництва” *серійної* “Історії України-Руси” виглядало *технічно не можливим* (насамперед, внаслідок обмеженого доступу до першоджерел) та *“економічно” малопривабливим* (розраховувати на успіх, продовжуючи репрезентувати на міжнародній арені *предмет* історії України засобами *не легітимованої* й тому “підозрілої” дисципліни “Історія України” значило свідомо йти на *пониження вченим власного наукового статусу*). Для такого авторитетного та амбітного інтелектуала, котрим був М. Грушевський, подібний розвиток ситуації, напевно, *не виглядав як оптимальний*.

Очевидно, що вповні *оптимальний алгоритм дій*, який обрав український історик, полягав у тому, щоб *скористатися високоприбутковим й міжнародно визнаним дисциплінарним проектом соціології для просування та популяризації на Заході “підозрілого” й “маргінального” предмету української історії*⁹.

Для М. Грушевського особисто це значило спробувати вдало презентувати себе у ролі *не стільки історика, скільки авторитетного фахового соціолога*. Для реалізації цього завдання потрібна була: а) *наукова організація*, котру б репрезентував цей соціолог як її голова й б) *сакральні тексти*, які б складали *символічний капітал* його імені.

Такою організацією став у 1919 р. “Український соціологічний інститут” (центр якого було переміщено “транзитом” з Праги до Відня), а “сакральним текстом”, чи не єдиним – “Початки громадянства (генетична соціологія)”, котрі “народились”, як відомо, з лектури, прочитаної М. Грушевським у стінах закладу у 1920-1921 рр. Та публікація одного “профільного” тексту й головування в новоствореній науковій інституції не здатні водночас автоматично обернути видатного історика на знакового соціолога. Розглянемо дану ситуацію більш докладно.

Отже, за кордоном М. С. Грушевський був змушений перенаправити потік своїх інтелектуальних інвестицій з площини українського історіописання, котре до того вповні успішно утримувало авторитет його імені на чільній позиції історіографічного канону, в новий для себе науковий проект. Успіх такої інтелектуальної реінвестиції вже не молодого вченого-історика залежав, до певної міри, від того, чи вдасться йому вільно, без втрат, за номіналом 1:1 “конвертувати” напрацьований домашній “історичний” символічний капітал власного імені в цю іншу високоприбуткову академічну

⁹ У Проекті утворення Українського Соціологічного Інституту від 8 жовтня 1919 року, а саме – в його “Програмі” М. Грушевський прописав такі завдання цього закладу: “...представляти українців у міжнародних та національних організаціях, які виражають собою соціальний рух; інформувати світову та українську громадськість про український соціальний рух та українську літературу” (Шостак І.В. Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної думки. Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 8. – Острог, 2007. – С. 207-208). Таким чином, серед іншого, ставилась мета популяризації української літератури (sic!) у межах соціологічної інституції на Заході.

галузь міжнародної гуманітаристики. У ситуації *нестачі символічного капіталу* для нової сфери інтелектуальних інвестицій (котрий було б формалізовано у знакових соціологічних текстах) особливої ваги набувала “*спекулятивна*” *гра* історика на підвищення *власних ставок* у колі головних утримувачів акцій, прописаних у своєрідному “реєстрі власників” – в каноні соціологічної традиції – української та інтернаціональної. М. Грушевський, таким чином, мав переписати український та інтернаціональний “реєстр власників” соціології так, щоб його ім’я посідало, по можливості, те ж провідне місце в соціологічній ієрархії, яке воно займало до того в ієрархії історіографічній. Ця сконструйована істориком соціологічна традиція мала довести, що перед нами не неофіт, а майстер-соціолог, котрий з певних причин довго носив маску історика й – у відповідний момент – скинув її, дезавуювавши власне значення та справжні наукові наміри.

Таким чином, подібна операція вимагала функціонування своєрідних “*конвертаційних центрів*” – певних стратегій, за допомогою яких М. Грушевському вдалося б репрезентувати себе як авторитетного соціолога. Ми стверджуємо – й спробуємо це далі довести, що створення таких конвертаційних центрів-стратегій з обміну символічно “другого” на символічно “першого” (й навпаки) у межах соціологічних генеалогій складало не останній інтерес М. Грушевського при написанні ним “Початків громадянства”.

2. Конвертація без втрат: “генетичне” як “історичне”.

Найочевиднішою й *найелементарнішою* “конвертаційною” стратегією, котру можна було застосувати й котру таки реалізував М. Грушевський був *обмін історичного на соціологічне через концепт-посередник “генетичне”*. Вже перші рядки “Початків громадянства (генетичної соціології)” демонструють, з якою легкістю М. Грушевський вписує порядок відносин між категоріями “генетичне” та “історичне” у структури *метонімії*: “...ділом *соціології*, а саме тої частини її, яка зветься соціологією *генетичною*, або *динамічною*, а могла б зватися просто соціологією *історичною*...”[виокр. – В.В.]¹⁰. Задіяний істориком “метонімічний транзит” від “соціології” через “генетичне” та “динамічне” до “історичного” – дозволяє обміняти соціологію на історію за номіналом 1:1 – *без жодних втрат*. Інші симулякри “генетичної соціології”, які належать площині історіюписання й до яких звертається М. Грушевський для її визначення – “археологія”, “філософія історії”, мають засвідчити, що “соціологія” – то лише одна з “історичних” ланок в універсальному просторі гуманітаристики. Отже, письмо “Початків громадянства (генетичної соціології)”, завдяки такій елементарній конвертаційній стратегії, повстає, з одного боку, як таке, що *без залишку*

¹⁰ Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія). – Institut sociologique ukrainien les Origines de la Societe, par M. Hruschewsky, 1921. – С. 9.

належить до фахової компетенції історика, а, з іншого, – дозволяє презентувати *історика* у ролі *соціолога-професіонала*.

Таким чином, ефективним засобом, що гарантував економічний успіх такої безболісної трансформації професійного “історика у соціолога”, виступала категорія “генетичного”. Власне, як своєрідний “золотий еквівалент” сучасної М. Грушевському науки¹¹ цей термін став *кореневою метафорою* аналітичної мови історика саме тоді, коли Михайло Сергійович перший раз спробував легітимізувати *український історичний дискурс за кордоном* у межах *соціологічної інституції М. Ковалевського* – у 1903-1904 рр. Саме тоді протиставлення “генетичного/генеалогічному” склало суть інтелектуальної ініціативи історика з деструкції імперського історіописання у контексті його *наукової програми*. Ця опозиція окреслювала простір раціональності тексту “Звичайної схеми “русскої” історії...” (1904 р.), в якій “генетичне” виступало як *раціональне*, а “генеалогічне” як *традиційне*. Отже, суть пропозиції історика у тексті 1904 р. полягала у тому, щоб “традиційне” було “*заміщене*” “генетичним”. Й якщо за цим “заміщенням” у “Звичайній “схемі”...” приховується певна подія *родинної генеалогії* М. Грушевського – прописується *робота скорботи* щодо *відсутнього батька* (“першого”, чиє місце тепер порожнє¹²), то, оскільки таке “заміщення” ніколи не буває повним, у тексті “Початки громадянства” (декларативна назва якого відсилає до “генетичного”), маємо пильніше придивитись до присутності цього витісненого “генеалогічного”, у тому числі, придивитися до *позиції* “відсутнього” патріарха в сконструйованих істориком соціологічних традиціях.

3. “Споживча” цінність “генетичної соціології”: уявні читачі або сконструйована реценція “Початків громадянства”.

“Споживча” цінність “Початків громадянства” – так, як вона прописана М. Грушевським – визначається двома сегментами читацької аудиторії: *неофітами-дилетантами* та *професіоналами*.

Ті, до кого звертається Михайло Сергійович на самому початку, чиї вуха мав би легко взяти у полон текст “Початків громадянства” – це “ширші верстви нашого громадянства”¹³, своєрідна відкрита й слабо окреслена аудиторія *соціологів-дилетантів* на кшталт того різнобарвного контингенту, що відвідував лекції М. Грушевського у 1920-1921 рр. “Популярна й коротка форма” книжки – все це виключно для них, *неофітів* від соціології. Й сама

¹¹ “...але сучасна наука шукає генетичної зв’язі...” (Грушевський М.С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства / Вступна стаття О.В. Яся // Український історичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 203).

¹² Див.: Ващенко В. До проблеми визначення контекстів «Звичайної схеми...» Михайла Грушевського // Київська старовина. – 2007. – №2. – С.78–97.

¹³ Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія). – Institut sociologique ukrainien les Origines de la Societe, par M. Hrushevsky, 1921. – С.3.

поява такої книжки може бути виправдана цим колом не вибагливих читачів. Знання, які вони здатні винести, скуштувавши плодів твору М. Грушевського, вповні достатні для початківців – це “знайомство з новішими течіями в сій сфері”¹⁴. Ця заманіфестована новизна коштувала самому “автору” не багато – рівно стільки, на скільки заслуговують “дилетанти”: науковець витратив на неї не дорогий професійний час фахівця, а “дозвілля”: “Я віддав своє дозвілля на студіювання новішого матеріалу і наукової літератури сих питань...”¹⁵.

Проте, оскільки історик намагався вписати себе в коло професіоналів-соціологів, то не дилетанти є основною аудиторією, яка визначає *горизонт очікувань* “Початків громадянства”. Ця більш вимоглива група споживачів, задля якої відбувається постановка сцени тексту М. Грушевського – кардинально відмінний від попереднього образ читача. Це – тип “*експерта*”. Аудиторія, що вже доволі непогано орієнтується у соціологічній літературі. Її уже не спокусити тим, чим історик-соціолог зазиває “непосвячених”. Їй тут відбувається *збій письма, ризик обезцінення книжки* саме в очах тієї аудиторії, на оцінку якої так розраховує інтелектуал: “дешевий час” може дорого коштувати автору. М. Грушевський *занепокоєний*, що саме тип *обізнаного читача* якраз і буде не задоволений якістю тих дарів, розсипи яких запропоновано неофітам від соціології. Цей читач-професіонал відчує *нестачу саме новітньої літератури з проблеми*: “В нормальних обставинах я, мабуть, продовжив би роботу над сею темою на довжи часи, щоб дати своїй праці більші розміри й повніше використати нові матеріали...”¹⁶.

Отже, історик переконує дилетантів, що у нього є *ресурс вільного часу*, щоб *запропонувати нову літературу* з соціології й *вибачається* перед фахівцями, за неповне використання нової літератури у галузі, списуючи її *нестачу коштом обставин* (відсилаючи текст за його “межі”). Перед нами, якщо використати “термінологію” Ж. Дерріда, “*supplement*”, котрий руйнує “логічну” визначеність будь-якої опозиції у межах будь-якої *символічної економії*, подаючи текстуальність одночасно і як “надлишок” (у даному випадку, – новітньої літератури для “дилетантів”), і як “нестачу” (новітньої бібліографії для “спеціалістів”). Очевидно, що в межах такої читацької економіки саме фахівці залишаються не задоволеними.

Але, і цю вишукану аудиторію спеціалістів “автор” не залишив таки без витонченого задоволення, пропонуючи фахівцям розглядати “Початки громадянства” як *інтелектуальну мандрівку*, інтрига сюжету якої побудована на *розкритті певної загадки* під час руху сторінками книги.

¹⁴ Там само. – С.3.

¹⁵ Там само. – С.6.

¹⁶ Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія). – Institut sociologique ukrainien les Origines de la Societe, par M. Hruschewsky, 1921. – С.3.

Історик-соціолог свідомо перетворив *читача* свого тексту на *дослідника*, орієнтуючи його на *герменевтичне прочитання*. При цьому, Михайло Сергійович *декларує* свою *оригінальність* як “автора” й, водночас, *приховує* її, виключаючи *всілякі засоби демонстрації*. Інтелектуальна мандрівка “посвяченого” адепта від соціології й мала б полягати у тому, щоб самому розкрити задекларовану у “Початках громадянства” оригінальність М. Грушевського. Такий фаховий читач мав би сам віднайти приховане істориком-соціологом *авторство*, будучи з самого початку переконаний *наратором*, що “Генетична соціологія” *не є суцільною копіяцією*: “Люде, ознайомлені з соціологічною літературою, помітять не в однім місці і мої самостійні підходи до розв’язання деяких питань”¹⁷.

Таким чином, якщо слідувати за лініями демаркації, накресленими М. Грушевським щодо уявних читачів “Початків громадянства”, то сенси “написання/прочитання” книжки розпадаються, принаймні, на три загадки, три мандрівки: неофіти знайдуть для себе інших (новітню соціологічну традицію); ті, кого вже посвячено у таємниці соціології (знайомі з традицією) мають знайти й відкрити для себе “майстра-соціолога”, “автора” (у своїй первинній іпостасі як “творця нового”); а “автор-наратор” (“майстер-соціолог”) через власний соціологічний текст раціоналізувати ту складну зовнішню суспільну реальність, яка визначає момент його написання. Мандрівка автора тут виявляється найскладнішою – визначити у тексті межі тієї реальності, яка сама обумовлює текст, тобто, повернути “зовнішнє” “внутрішньому”.

Однаке, для сконструйованої М. Грушевським у тексті “Початків громадянства” аудиторії – дилетантів, спеціалістів і самого автора, попри не очевидність задекларованих споживчих цінностей книги, очевидним мало бути, принаймні, одне – висока позиція “автора” тексту у межах певних соціологічних традицій.

4. “Символічна економія” “символічної влади” в “Початках громадянства”: перший як другий, другий як перший

4.1 Українська соціологічна традиція від М. Грушевського: другий як перший

В одному “посланні” “Початків громадянства”, імпліцитно розрахованому на не спеціаліста, а на не обізнаного з новітньою літературою “соціолога-дилетанта”, “автор” *демаскує* власні соціологічні амбіції й дає такому читачу *підказку*, як треба сприймати появу тексту “Генетична соціологія”, *визначаючи* для нього “*почесне*” *друге місце* у межах української соціологічної традиції. Доволі дивним початком для такої вітчизняної традиції виглядає відома праця Ф. Енгельса “Початок родини, власності та

¹⁷ Там само.

держави”, що була надрукована у 1884 р. – текст, з якого, на думку Михайла Сергійовича, хронології застарілого розуміння соціології приходить кінець й настає ера “новіших соціологічних течій”. Вибір цього тексту як вихідного пункту соціологічної традиції у системі координат завдань “Генетичної соціології”, очевидно, *не є випадковим*. Проте він зовсім *не виглядає очевидним*, оскільки М. Грушевський говорить про “підручник” Ф. Енгельса як початок *саме української соціологічної традиції*: “І коли в *українському письменстві* [sic! – саме українському – В.В.] досі не було иньшого підручника на сю тему, то про се тільки можна пожалувати...”¹⁸.

Отже, з подачі М. Грушевського Ф. Енгельс зараховується до когорти “українських письменників”. Після виходу його книги, за логікою українського історика, в українській дидактичній літературі з соціології настала ера абсолютного запустіння аж до появи його, М. Грушевського, праці. А оскільки задекларовані українським інтелектуалом права Ф. Енгельса на заснування власне української соціологічної традиції виглядають не менш сумнівними, ніж претензії будь-якого іншого європейського соціолога, перекладеного українською мовою, то цим жестом український історик фактично затверджує *свою першість соціолога* – власне українського засновника української традиції. Звівши питання *початків національної традиції у соціології до проблеми перекладу й, відповідно, мови*, М. Грушевський, у такий спосіб, спробував обійти у тексті “Генетичної соціології” цілу низку небезпечних імен, що *мали “реальне” право* або, принаймні, достатні підстави посісти місце засновника української соціологічної традиції, на якому історик розташував “фальшивого батька”. Двозначність, на якій розіграно це уникання полягала в тому, що кожен читач “Початків громадянства” мав розуміти, що Ф. Енгельс, який раптово заговорив українською, у жодний спосіб не міг змінити свого “інтелектуального громадянства” й саме він, М. Грушевський, будучи “*формально другим*” (що гречно віддав пальму першості іноземцеві), виступав “*реально першим*”.

Проголосивши Ф. Енгельса *мертвим* батьком-зачинателем української соціологічної традиції, а себе – його *живим* наступником, Михайло Сергійович випустив іншу відому постать, котру з повним правом можна було б позначити як авторитетного засновника української соціології. З цим фаховим соціологом М. Грушевський був добре знайомий. Особисто. Ні, формально все виглядало доволі пристойно: історик у “Початках громадянства” навіть відсилає до деяких праць “колеги”. Правда, крім однієї синтетичної праці – саме тієї, котра принесла заслужену славу цьому соціологу й цитат з якої Михайло Сергійович старанно уникає. Бо

¹⁸ Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія). – Institut sociologique ukrainien les Origines de la Societe, par M. Hruschewsky, 1921. – С.6.

нагадування про цього соціолога та його знакову працю, напевно, відразу б поставило під сумнів претензії історика називатись “другим” *саме* після Ф. Енгельса в українській соціології, як і підважило б місце самого Ф. Енгельса. Й тому спостерігається якась часткова амнезія М. Грушевського. Напевно, не йдеться тут про не знання, або просту недбалість чи забудькуватість вченого. Йдеться, напевно, про *замовчування як свідому стратегію*: Михайло Сергійович не просто знав про існування текста-попередника власної “Генетичної соціології”. Перу Михайла Сергійовича належала рецензія на “Генетичну соціологію” цього забутого іншого, що була датована 1910 р. Автором тієї іншої “Генетичної соціології”, котра пройшла спочатку через *цензуру критики* М. Грушевського у 1910 р., а потім через його *цензуру пам'яті* у 1921 р. був М. Ковалевський¹⁹. Отже,

¹⁹ О. Ясь як автор добротного “історико-соціологічного” дослідження – підрозділу “1.3. Проект соціологізації минушини в українській історіографії 1920-х років: візії Михайла Грушевського та Михайла Слабченка” у колективній монографії (див.: Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія / Відп. ред. та кер. авт. кол. О. А. Удод. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – С. 115 – 204) у відповідному місці власного тексту наполягає на тому, що М. Грушевський “неодноразово згадував М. Ковалевського на сторінках “Початків громадянства (генетична соціологія)” (с. 128 зазн. праці). “Неодноразово”, за підрахунками О. Яся – це 6 разів. Перед цим дослідник подає характеристику М. Грушевським М. Ковалевського: “здобув собі ім'я в соціологічній науці своїми дослідями по історії суспільного побуту, і не раз звертався до освітлення з загального соціологічного становища різних фактів і сторін східно-слов'янського життя і його історії” (Там само). Якщо підійти до визначеного О. Ясем “статистичного факту” посилань на М. Ковалевського не з мірилом *позитивістської віри*, котра вчить відбивати поклони домінуючій формальній мові сучасності – зовні переконливі *магії цифр*, а з перспектив аналітичного досвіду пост(не)класичної науки, наприклад, через проявлення тих *ефектів присутності відсутності М. Ковалевського*, котрі ці відсилки по тексту М. Грушевського породжують, то *імпліцитна теза* О. Яся про *вдячну сплату істориком інтелектуальних боргів* своєму попереднику-соціологу через *його безпосередню оцінку та систему посилань* не буде виглядати такою вже очевидною.

Насамперед, треба зауважити, що наведену О. Ясем позитивну характеристику М. Ковалевського український історик подав у тексті своєї рецензії на “Соціологію” (т. II) М. Ковалевського у 1910 р. – у ситуації, коли М. Грушевський ще не прописував власні амбіції на роль соціолога. Але годі шукати аналогічної високої оцінки соціологічних заслуг “опонента” у “Початках громадянства” М. Грушевського, подія тексту якого мала голосно задекларувати ці соціологічні претензії історика.

Більш того, прописуючи соціологічну традицію, М. Грушевський в своєму знаковому соціологічному тексті 1921 р., як зазначалося, зовсім *викреслив* з переліку визначних імен цієї дисципліни М. Ковалевського.

Далі, О. Ясь задав собі копітку справу скласти перелік тих сторінок “Початків громадянства”, на яких Михайло Сергійович згадував свого попередника-соціолога. Ми ж дамо собі працю розібрати ці відсилки, простеживши як розгортався дискурс про М. Ковалевського у тексті історика, враховуючи *способи презентації М. Ковалевського, топос, контексти* та принцип відбору *текстів соціолога* М. Грушевським.

Отже, якщо виходити з кількісного переліку відсилок до праць М. Ковалевського, котре О. Ясь прописав у посиланні 83 (див. с. 128 зазн. праці), щоб підтвердити власну тезу про “неодноразове згадування” соціолога М. Грушевським, то на 328 сторінок тексту Михайло Сергійович аж 6 разів послався на М. Ковалевського. Та навіть з цими 6 посиланнями все виглядає доволі неоднозначним. “Пройдемося” по кожній з цих відсилок (сторінки далі подано за виданням: Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія). – Institut sociologique ukrainien les Origines de la Societe, par M. Hruchevsky, 1921):

1) на с. 71 у *примітці* під зіркою М. Грушевський серед інших авторів (Вірхова, Колера, Зелімана) згадує й франкомовну статтю М. Ковалевського “La gens et le clan”. Отже, прізвище М. Ковалевського виводиться істориком на сцену власного соціологічного письма обережно – як елемент колективної складової – як одне у ряді інших, але *не перше й навіть не друге*, що прописується ледь помітно знизу – на маргінесі сторінки. М. Ковалевський з’являється тут, немов сторонній випадковий глядач, що спостерігає у натовпі, збоку. Й з’являється лише для того, щоб зникнути (пропустивши майже всі події, що відбулися на сцені “Початків громадянства”) й повернутись вже у ролі запрошеного актора, наприкінці – за 14 сторінок до фактичного завершення “вистави”;

2) на с. 302 М. Грушевський *вперше в основному тілі тексту* одноосібно презентує М. Ковалевського як повноцінного актора своєї п’єси. Але презентує у доволі промовистий спосіб – у одній з його *другорядних формальних ролей*, (посилаючись на курс “Первісного права”): “Максим Ковалевський, звісний історик права, тодішній московський професор, в своїм курсі “Первобытное право” (II, 1886) поставив завдання звести слов’янський матеріал, який свідчить про те, що слов’янські племена переходили ті стадії розвою родинних відносин, які вважалися ним за загальну схему людського соціального розвою. Він притяг до сього й приступний йому український матеріал і в пізніших своїх студіях випущених на різних європейських мовах знайомив з ними західних етнологів і соціологів” (М. Грушевський дає посилання на два франкомовні тексти М. Ковалевського за 1890 та 1900 рр.). Отже, у першій (одноосібній) публічній презентації фігури соціолога у тексті “Початків громадянства” М. Ковалевський повстає перед аудиторією *відсторонено-офіційно* (так, немов автор тексту ніколи особисто не знав цю людину), та ще й у дивній *іпостасі “звісного історика права”*. Таким чином, М. Ковалевський презентується не як видатний соціолог (саме так його представлено у рецензії 1910 р.), а як “звісний історик (права)”. Нагадаємо, що прописується цей “трюк” з недоречною презентацією М. Ковалевського у тексті, який сам має “обернути” звісного історика на “видатного соціолога”. Й зрозуміло, що там, де “звісний історик” (М. Грушевський) виводить себе на сцену письма як “соціолог” (“Початки громадянства”), претендуючи на чільне місце “видатного соціолога” (М. Ковалевського) – там сам цей “видатний соціолог” (М. Ковалевський) має бути прописаний як “знаний історик”. Символічна економія демонструє тут “рівноцінний” обмін. Й у такому випадку стає зрозумілим, що “звісному історик (права)” М. Ковалевському не місце в соціологічній традиції, принаймні, тій традиції, що прописується у “Початках громадянства”. Й, зрозуміло також, що його “Генетичний соціології”, котра мала б обґрунтувати претензії “історика права” М. Ковалевського на провідне місце в українському соціологічному каноні, також немає місця в “Початках громадянства”;

3) на с. 304 Грушевський відсилає до текстів “весільного” циклу Ковалевського, котрі було названо на с. 302, у фразі “дучи слідями згаданих праць Зібера й Ковалевського і самостійно черпаючи з соціологічно-етнологічної літератури за котрою йшов Ковалевський й інші дослідники сього напрямку, Вовк перейшов всю трьохактову весільну драму”;

4) на с. 307: “Соціологічний коментар до сього тексту дав свого часу М. Ковалевський, і його з невеликими змінами прийняв потім і пок. Вовк (посилання на реферат англomовної статті Ковалевського “Шлюб серед ранніх слов’ян”. (опублікована у Київській старовині за 1892 рік);

5) на с. 308: “Я підніс сі замітки кажу ще пишучи “Історію України-Руси” і тепер підтримую їх, як супроти коментаря до літописного оповідання, поданого Ковалевським, так і супроти тих висновків, які зробив був з свого аналізу весільного ритуалу Ф. Вовк” (М. Грушевський посилається тут на т. I своєї “Історії України-Руси”, котра, як відомо вийшла в 1898 році). Отже, у трьох перелічених посиланнях (с. 304, 307 та 308) М. Грушевський згадує спочатку М. Ковалевського, далі “приєднує” до нього Ф. Вовка, щоб наостанок заперечити разом і М. Ковалевського, і Ф. Вовка. Отже, всі ці три посилання на М. Ковалевського були вписані Михайлом Сергійовичем у *структуру заперечення*. Таким чином, вся присутність М. Ковалевського в “Початках громадянства” зводиться до того, що *звісний історик права заперечується*. Дивним завершенням всієї цієї лінії “ефектів присутності” М. Ковалевського є остання згадка про нього у списку синтетичної літератури “Початків громадянства” (на с. 321). Серед цієї літератури історик-соціолог розмістив (увага!!!) ...II томи “Соціології” М. Ковалевського. Й у цей момент заперечення фігури М. Ковалевського як соціолога досягає свого логічного апогею: М. Грушевський включив у список знакову працю М. Ковалевського з соціології, на яку жодного разу не посилався по тексту “Початків громадянства”. Й включив, до того ж, у такий спосіб, щоб, включаючи остаточно приховати. Він

по тексту власної “Генетичної соціології” М. Грушевський наполегливо уникає “Генетичної соціології” М. Ковалевського, уникаючи, таким чином, ще й згадки про власну рецензію на текст М. Ковалевського.

Ця рецензія стала, очевидно, своєрідним *експериментальним майданчиком*, на якому історик випробовував проєкт *власного соціологічного письма*. Наприклад, очевидно, що прописана М. Грушевським у власній “Генетичній соціології” аудиторія – то, до певної міри, реакція на аудиторію “Генетичної соціології” М. Ковалевського чи, радше, реакція на власну реакцію – так, немов у рецензії на іншого український історик тренувався писати передмову для власної майбутньої книги з соціології. Принаймні, очевидно, що історик у передмові до “Початків громадянства” неначе захищається від тих закидів щодо сприйняття власної книжки двома можливими групами читачів, котрі він сам виставив на кошт книжці М. Ковалевського. У рецензії М. Грушевський виокремлює широку верству дилетантів, на яку, як вважає, може бути зорієнтована “Генетична соціологія” М. Ковалевського: “Як книзі популярній, призначеній для широкого круга читачів, сій новій книжці ще можна б багато закинути. Вона балакуча, не прозора, не пропорційна в викладі, повна дігресій, перевантажена непотрібними подробицями про літературу і авторів (одначе, тільки в частині дає докладніші вказівки на літературу) і автобіографічними поясненнями автора”²⁰) та коло експертів, які вже обізнані з дисципліною (“Але читачеві обзнайомленому трохи з предметом книга дає багато інтересних помічень, порівнянь, гіпотез і може бути прочитана не тільки з користю, але і з приємністю”²¹). Вже тут, у цій рецензії на “Генетичну соціологію” М. Ковалевського, ми зустрічаємо двозначність ситуації “supplement” щодо подачі новітньої соціологічної літератури (книга і “перевантажена... подробицями про літературу”, й, одночасно, “тільки в частині дає докладніші вказівки на літературу”) – те, про що він буде писати у

прописав її сухо офіційно, заховавши, таким чином, власне II-й том – “Генетичну соціологію” за формальною назвою двухотомника “Соціології”. Таким чином, остаточно уникаючи згадки “Генетичної соціології” М. Ковалевського у вишуканий спосіб. Доречним виглядає тут ще раз нагадати цитату Ж. Дерріда щодо стратегій уникання у просторі публікацій: “Існує, наприклад, те, що називають “публікаціями”... можливо також, посилаючись на них, закривати їх, тобто, уникати їх краще, ніж будь-коли...” (Див.: Дерріда Ж. Отнюдь // О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. – Минск, 1992. – С. 802). М. Грушевський, пославшись образу на 2 томи “Соціології” М. Ковалевського у списку літератури, абсолютно уникнув її у власному тексті: назва II тому М. Ковалевського “Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности” так жодного разу і не прозвучала в “Початках громадянства”. Проте, формальні ритуальні наукові пристойності було виконано.

²⁰ Грушевський М. С. Максимъ Ковалевскій. – Соціологія, т. II, Генетическая социология или учение об исходных моментах въ развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности, СПб, 1910, ст. 296 // ЗНТШ. – 1910. – Т. ХCVII (97). – С. 189-190.

²¹ Там само. – С. 190.

власному тексті “Початків громадянства”. Й закид щодо неповноти використання відповідної фахової літератури з теми, й похвала з приводу оригінальних гіпотез, котрі здатен помітити читач “трохи ознайомлений з предметом” наче перекочували з книги М. Ковалевського (з “вражень” від книги М. Ковалевського) у аналогічну книгу рецензента – М. Грушевського. Лише згадка про цю книгу попередника була витерта – так немов одна книга на полиці пам’яті історика була витягнута, а на її місці розташували іншу.

Таким чином, конструюючи українську соціологічну традицію М. Грушевський декларує себе “формально другим” в науковій генеалогії, щоб посісти місце “реально першого”, використовуючи дві стратегії: *відволікаючу* (відсилаючи до “фальшивого першого” – Ф. Енгельса) та *уникання-замовчування* (М. Ковалевського як “фактичного” першого).

4.2 Європейська соціологічна традиція від М. Грушевського: перший як другий.

Михайла Сергійовича у “Початках громадянства (“Генетичний соціологія”))” далеко не в останню чергу хвилюють також питання існуючої “ієрархії імен” в “науковій генеалогії” європейської соціології. Залишається лише запитати, чи корелюють стратегії конструювання європейської соціологічної традиції з відповідною специфікою побудови української соціологічної генеалогії. Взагалі, інтерес з боку М. Грушевського до існуючих внутрішньосоціологічних ієрархій, як зазначалося, не міг бути вповні безстороннім: підвищена чутливість українського історика – того, хто намагався здійснити вдалу інтелектуальну інтервенцію у простір нової для нього дисципліни й, до того ж, звик до інтелектуального домінування – виглядає обґрунтованою. Дивує інше: інтердисциплінарне “вторгнення” українського історика супроводжується не лише намаганням реорганізувати наявне поле символічної влади в українській соціології, але й спробами підкорегувати звичну для європейської соціологічної традиції наукову генеалогію. Ту європейську соціологічну генеалогію, котра, на відміну від української, його безпосередньо й не стосувалася. Але завзяття, з яким М. Грушевський втручається у “чужу війну” (так наче б у цій боротьбі вирішується саме його особиста доля та особисте місце в соціології) – зі спробою сплатити чужі інтелектуальні борги під приводом поновлення справедливості та наукової етики – спонукає бачити в цих діях власний прихований інтерес історика. Що це за інтерес?

На нашу думку, тут з самого початку рука М. Грушевського креслить механізми психічних “проекцій” та “компенсацій” – не без безпосереднього зв’язку проблем першості у світовій соціологічній традиції з питанням пріоритету в українській соціології, в яких М. Грушевський мав свій особистий інтерес, свій символічний прибуток, відбитий у початковій знаковій фігурі А. Сен-Сімона. Відволікаючись від давно відомих фактів, на

яких наполягає М. Грушевський, звертаючись до інтелектуальної біографії А. Сен-Сімона, зосередимося на тому, як український історик діє, вибудовуючи світову соціологічну традицію. А суть того, що намагається докладно розгорнути Михайло Сергійович, й що, відповідно, виступає інтригою запропонованої ним “історіографії соціології”, вкладається у просту схему: той, кого, за звичай, вважають засновником соціології як наукової дисципліни – Огюст Конт, насправді, на думку історика, не є таким. Не йому зобов’язана соціологія своїм дисциплінарним народженням, а іншому – А. Сен-Сімону.

Інакше кажучи, М. Грушевський намагається зруйнувати існуючий “канон”, звичну генеалогію соціології: той, хто *багатьма* вважається *“формально першим”*, насправді є *“реально другим”* й завдання Михайла Сергійовича полягає у тому, щоб повернути справедливість й відтворити справжню соціологічну традицію: “Конт і його ученики можливо затушковували ідейну залежність їх праці від Сен-Симонових ідей... Конт більш налягав на зв’язок своїх ідей з поглядами Монтеск’ю і Кондорсе і промовчував (sic! – В.В.) Сен-Сімона, а декотрі з контистів навіть навпаки – доводили вплив Конта на Сен-Сімона”²².

Ми вважаємо, що ця “сцена пріоритетів”, розставлена М. Грушевським, котра розташовує у певному порядку “А. Сен-Сімона і О. Конта” – саме у такій послідовності – є невротичною реакцією історика на іншу сцену з української соціологічної традиції, відповідальну за топіку пари “М. Ковалевський – М. Грушевський”.

Якщо поглянути на всі ті стратегії, які, за *списком М. Грушевського*, використовував “О. Конт та його учні” для переконфігурації існуючої в соціологічній традиції символічної ієрархії на свою користь – “затушковування ідейної залежності” й “пряме замовчування” (*це не він, М. Грушевський, замовчує М. Ковалевського – це О. Конт замовчує А. Сен-Сімона*), “налягання на ідейних зв’язках з іншими” (*це не він, М. Грушевський налягає на ідейних зв’язках з Ф. Енгельсом, це О. Конт діє у такий спосіб*) й, нарешті, спроектувати на ситуацію “М. Грушевський – М. Ковалевський”, то написане істориком виглядає як спроба скинути з себе тягар провини. М. Грушевський не лише перелічує (не скажемо – розкриває) всі ці “стратегії” (“затушковування...промовчування...зворотній зв’язок”) заперечення першості А. Сен-Сімона, але також й робить “благородний жест” – йде наперекір традиційному канону світової соціології й поновлює справедливість щодо А. Сен-Сімона у “Початках громадянства”. Компенсаторні та проєктивні захисні механізми такого жесту М. Грушевського є очевидними.

²² Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія). – Institut sociologique ukrainien les Origines de la Societe, par M. Hruchevsky, 1921. – С. 13.

Треба зауважити, що навіть при відновленні справедливості у світовій соціологічній ієрархії на користь А. Сен-Симона Михайло Сергійович йде за текстом “Генетичної соціології” М. Ковалевського – хоч і не на рівні дослівного списування, але на рівні не поганого “перекладу”. Принаймні, у “Генетичній соціології” М. Ковалевського саме А. Сен-Симон розглядається як натхненник не лише багатьох ідей О. Конта, але й як інспіратор Г. Спенсера: “...уподобление общества организму, а общественных явлений – его функциям – уподобление, к которому ранее Спенсера и в менее буквальном смысле, чем он, не раз прибегает и Конт, встречается еще у Сен-Симона”²³. М. Ковалевський продовжує: “Сен-Симон готовит дорогу Конту и тогда, когда говорит о необходимости восполнять систему точных наук включением в число их и только что указанной новой науки. Если, таким образом, у Сен-Симона мы находим зародыши контовой классификации наук, в эмбриональном виде и в тесной связи с мыслями, ранее выраженными Кондорсе, и учение о трех стадиях, через которые необходимо проходит человеческое мышление”²⁴.

Правда, маємо зазначити, що для М. Грушевського роль А. Сен-Симона не обмежувалася тим вузьким колом досягнень у розвитку соціологічних теорій, на якому акцентує увагу М. Ковалевський. А. Сен-Симон перетворюється М. Грушевським взагалі на символ “ідеального образу соціології”: саме в його особі соціологія вже мала той синкретизм, ту цілісність, яку вона втратила в процесі свого розвитку й до якої, на думку українського історика, має повернутися у майбутньому. Й саме у такий спосіб здійснюється критика вченим вчення К. Маркса – того сучасного вчення, під прапорами якого М. Грушевського було позбавлено політичної влади в Україні й що складало сцену написання ним цих рядків: “К. Маркс, ... также резко и односторонньо, як се зробив Конт з фактором психологічним, розвинув в систему діланне фактора економічного. Сен-Симон, який відчув значінне обох... зістався праотцем обох сих методів толкування соціального розвою – з тенденцій ідейних (психологічних) і матеріальних (економічних), які й досі ще не знайшли вдоволюючого синтеза в соціологічній науці”²⁵.

Отже, символіка імені А. Сен-Симона була включена Михайлом Сергійовичем у гру патріархатної генеалогії, що відсилала до деякого забутого “праотця” – засновника авторитетної наукової дисципліни, синтетичне вчення якого було спотворене невдячними “синами” – О. Контом

²³ Ковалевський М. Соціологія. Соціологія и конкретные науки об обществе. Исторический очерк развития социологии. – Т. I. – СПб.: тип. М.М. Стасюлевича, 1910. (Т. II Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. – 269 с.) – С. 149.

²⁴ Там само. – С. 150.

²⁵ Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія). – Institut sociologique ukrainien les Origines de la Societe, par M. Hruschewsky, 1921. – С. 23.

та К. Марксом. Французький мислитель – це той батько епохи “золотого часу” синтетичної соціології, чие ім’я як зачинателя традиції довгий час викреслювалося, про якого довгий час (до М. Грушевського?) мовчали, до моделі якого треба повернутися у минуле, щоб повернути втрачену цілісність соціологічного знання у майбутньому.

5. Психокompенсаторна економіка стратегій конструювання М. Грушевським наукових генеалогій в соціології

Аналіз взаємозв’язків двох моделей побудови М. Грушевським наукових генеалогій та символічних ієрархій в їх просторі, що проявлялись у *мерехтінні* позицій “формально (реально) першого” та “формально (реально) другого”, дозволяє зробити такі висновки:

1. М. Грушевський як конструктор символічних наукових генеалогій вводить у гру ім’я “фіктивного (формального) першого”, щоб *приховати відсутність* “актуального (фактичного) першого”. Очевидно, що така відволікаюча стратегія (апеляція до Ф. Енгельса як свого попередника), ініціюється внутрішнім мотивом українського інтелектуала, а саме – прикриває порожню позицію, котра мала утворитись у тексті “Початків громадянства” внаслідок відсутності на місці імені реального “батька-засновника” – М. Ковалевського.

2. Апеляція до “фіктивного першого” потрібна істориком також для того, щоб *зберегти формальний порядок* у побудованій символічній ієрархії, принаймні, зарезервувати за ним, М. Грушевським, фіксоване місце у системі походження – *місце другого*. Й хто б не посідав тут місце першого – *топос другого*, з позицій якого й конструюється *письмо* будь-якої традиції, має залишитись за М. Грушевським.

3. Рецепція читачем або спостерігачем такої формальної наукової генеалогії демонструє неможливість прийняття запропонованої істориком символічної ієрархії – демонструє її двозначність. Подані М. Грушевським відсилки до імені фіктивного першого (Ф. Енгельса) сприймаються цим читачем тексту як омана або як *фальшива ієрархія*, в якій *свідомо* задекларовано засновника, *котрий є відірваним* від української традиції. Якщо перше місце залишається вільним або до-вільно зайнятим, то *рахунок першого починається з другого*. Й так формально другий (М. Грушевський) повстає як фактично перший у науковій генеалогії, а формально перші залишаються викресленими з її простору. У такий спосіб М. Грушевський вписує себе у модель наукової генеалогії, в якій він, як “формально” другий перетворюється на “фактично” першого у символічній ієрархії знакових імен “вітчизняної” соціологічної традиції. Очевидно, що така модель протистойть іншій, продемонстрованій істориком на прикладі соціології європейської, в якій О. Конт як “формально” перший повстає як “фактично” другий.

4. Стає очевидною також *психокompенсаторна* роль перебудованої в “Початках громадянства” “європейської” наукової генеалогії від О. Конта щодо запропонованої М. Грушевським української соціологічної генеалогії. О. Конт приписав собі першість, відмовившись сплатити *інтелектуальні борги* попереднику, тобто, фактично повстав нелегітимним узурпатором соціологічного трону, приховавши ім’я того, кому належала справжня інтелектуальна влада над європейською соціологічною традицією – А. Сен-Сімона. Натомість він, М. Грушевський, “смиренно” прийнявши те місце в соціологічній науковій генеалогії, яке йому належить – “друге”, взяв на себе і всі ті боргові зобов’язання, які воно, це місце, передбачало по відношенню до “першого”.

5. Все виглядає так, що “негативній” генеалогії від О. Конта, котра порушує “наукову етику”, М. Грушевський протиставляє обернену власну “позитивну” наукову генеалогію. Проте, як виявляється, і ця друга модель побудови наукової генеалогії, в яку український історик вписав себе, є різновидом “фальшивої ієрархії”, оскільки ставить за мету переміщення власного імені на вершину символічної влади у межах певної дисципліни через маніпуляції з інтелектуальними боргами “попередникам”. Якщо О. Конт приховав свій інтелектуальний борг А. Сен-Сімону, проголосивши себе першим і єдиним володарем акцій заснованого соціологічного підприємства, то М. Грушевський також приховав свій справжній не сплачений борг М. Ковалевському, демонстративно сплативши “фіктивні борги” іншому – Ф. Енгельсу.

Bibliography:

1. Ващенко В.В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського нац. університету, 2007. – 324 с.

2. Ващенко В.В. До проблеми визначення контекстів «звичайної схеми...» Михайла Грушевського // Київська старовина. – 2007. – № 2. – С. 78–97.

3. Ващенко В.В. Концепти “історіографічна традиція” та “стратегії самопрезентації” в історіографічному середовищі // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., Вип. 5. – 2010 / 2011. – С. 342 - 351.

4. Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства / Вступна стаття О.В. Яся // Український історичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 199 - 208.

5. Грушевський М.С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам’ятки іст. думки України). – 1994. – Т. 1. – 736 с.

6. Грушевський М.С. Максимъ Ковалевскій. – Соціологія, т. II, Генетическая соціологія или учение об исходных моментахъ въ развитіи семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности, СПб, 1910, ст. 296 // ЗНТШ. – 1910. – Т. ХСVII (97). – С. 189-190.

7. Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія). – Institut sociologique ukrainien les Origines de la Societe, par M. Hrushevsky, 1921. – 328 с.

8. Деррида Ж. Маркс и сыновья / Пер. с фран. Д. Новикова. – М.: Logos-altera, 2006. – 104 с.

9. Деррида Ж. От частной экономики к экономике общей: безоговорочное гегельянство // Ж. Деррида. Письмо и различие / Пер. с фран. А. Гараджи. – СПб: Академический проект, 2000. – С. 317 - 351.

10. Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только / Пер. с фр. Г.А. Михалкович. – Мн.: Современный литератор, 1999. – 832 с.

11. Деррида Ж. Привиди Маркса. Держава заборгованості, робота скорботи та новий Інтернаціонал. – Х.: Око, 2000. – 272 с.

12. Ковалевський М. Соціологія. Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. – Т. II. – СПб.: тип. М.М. Стасюлевича, 1910. – 269 с.

13. Лапан Т.Д. Генеза соціологічних поглядів Михайла Грушевського // Вісник Львів. ун-ту. Серія соціол. – 2010. – Вип. 4. – С. 53–59.

14. Шостак І.В. Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної думки Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 8. – Острог, 2007. – С. 200 - 220.

15. Ясь О.В. Проект соціологізації минувшини в українській історіографії 1920-х років: візії Михайла Грушевського та Михайла Слабченка // Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія / Відп. ред. та кер. авт. кол. О. А. Удод, НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – С. 115–204.

Volodymyr Vashchenko

Historian in the Struggle for Symbolic Power in Sociology: M. Hrushevsky as the Founder of Scientific Traditions

Abstract

The article offers the “economic model” of symptomatic reading is offered one of the meaningful M. Hrushevsky’s sociological texts “Beginnings of citizenship

(genetic sociology)” is offered. Such variety of interpretation is inculcated for understanding the ways of constructing of the narrative strategies, which are attracted by a historian, carrying out intellectual intervention and organizing the symbolic space of sociological discipline around his own name. The question of that is examined, in which M. Hrushevsky’s method it is succeeded to reconfigure an existing in sociology canon thus, to prescribe himself in its genealogical structure on authoritative position – on rights for one of patriarchs-founders of the discipline. Constructing the Ukrainian sociological tradition, M. Hrushevsky declares himself "the formally second" in scientific genealogy, to take the place "the really first" by means of two strategies: distracting (sending to F. Engels as "the false first") and avoidance (M. Kovalevsky as "the actual first"). This patriarchal economy of “missing the first” in the scientific genealogy is associated with the historian’s “work of mourning” taking place around the position of the deceased father (Sergij), whose place is always empty and which cannot be replaced by any one.

Key words: M.Hrushevsky, scientific traditions, Sociology, genealogical structure, patriarchs-founders, academically genealogy

Віталій МАСНЕНКО

ЧНУ ім. Б. Хмельницького
(м. Черкаси)

«ІСТОРИК – СЛУГА НАРОДУ»: САМОРЕФЛЕКСІЯ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Фундаментальний принцип служіння історичної науки національним потребам став неодмінною основою інтелектуального оснащення модерного європейського націєтворення. Істориків, які його сповідували і своєю науковою діяльністю формували національний наратив, досить виправдано зараховують до певного типу дослідників «історик – слуга народу». Так, відомий історіограф Єжі Матерніцький проаналізував це явище на прикладі польського історичного цеху XIX – початку XX ст. Зокрема, у його статті “Історик – слуга народу”. Погляди Адама Нарушевича, Йоахима Лелевеля, Тадеуша Корзона та Шимона Аскеназі” з’ясовано, як вказані історики, які репрезентували різні історіографічні періоди: просвітництво, романтизм, позитивізм, неоромантизм, бачили реалізацію національної функції історії. Зрештою, автор приходить до висновку, що згадані історики у своїй візії минулого були радше патріотами, ніж рафінованими вченими¹.

Українська історична наука вказаного періоду має доволі подібні характеристики. Але для визначення інтелектуального обличчя (образу) того чи іншого дослідника, важливо не тільки з’ясувати його методологію, історичну ідеологію, національну або соціальну ідентичність, але й не менш суттєво виявити етичну, громадянську й духовну мотивацію вибору ним власного життєвого сценарію, сенс його життєвого етосу. Чималий інтерес становить й аналіз важко вловимого зв’язку між психотипом вченого і його дослідною лабораторією. Отже у розвідці запропонована спроба розглянути самопрезентацію та репрезентацію Михайла Грушевського у координатах певного ідеального психотипу «історика – слуги народу».

При цьому варто згадати, що в науковій літературі існують суперечливі погляди й оцінки щодо типу М. Грушевського як дослідника: «історик-історіософ» – визначення О. Пріцака та І. Витановича, «історик, народник і державник» – М. Андрусяка, «аналітик-фактолог», «позитивіст», який не був

---

¹ Maternicki J. „Historyk sługą narodu”. Poglądy Adama Naruszewicza, Joachima Lelewela, Tadeusza Kozona i Szymona Askenazego // Historia-mentalność-tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / Praca zbiorowa pod redakcją J.Pisulińskiej, P.Sierżęgi, L.Zaszkilniaka. Wstępem opatrzył J.Maternicki. – Rzeszów, 2008. – S.44-77.

«історіософом» – Я. Дашкевича². І. Колесник запропонувала певне узагальнююче визначення і стверджує, що Грушевського можна вважати «зразком поєднання емпірика та теоретика, наратора й аналітика, інтроверта і екстраверта», а його творча біографія «є прикладом ідеальної моделі кар'єри українського історика»³. Не заперечуючи цих формулювань, зосередимо нашу увагу на іншому, особливому критерії характеристики історика – на його само-презентації (его-презентації), як внутрішньої (саморефлексії), так і зовнішньої – публічної. При цьому ми враховували, що характеристики зовнішнього спостерігача і позиція безпосереднього репрезентанта мають різну валідність. У нашому випадку самовизначення великого історика важливе ще й тим, що дозволяє з більшою ймовірністю реконструювати його образ, уявну модель кар'єри науковця, громадського і державного діяча. З іншого боку, маємо бути цілком свідомими, що евристична вартість запропонованого підходу все ж має обмежений ресурс. Для повноти отриманого результату варто залучати й традиційні підходи до класифікації типів вчених.

Початковою тезою наших розмислів означимо те, що інтелігенція XIX ст., у тому числі й українська, сповідувала основоположну ідею служіння власному народу, яка мала різні форми і складну структуру самовиявлення. Народолубство можна розглядати як певний інтелігентський ідеал, як іманентну властивість самої інтелігентської верстви. Побутувала досить поширена думка, що інтелігент “не всякий працівник розумової праці, а лише такий, побут і переконання якого були забарвлені ідеєю служіння народу”. Важливо звернути увагу, що такий ідеал поступово стверджувався й в українській літературі, яка мала вирішальний вплив на суспільну ідентифікацію (як і всяка література доінформаційної ери). Зокрема, вже І. Нечуй-Левицький в своїх “інтелігентських” романах і повістях, виробив певний погляд українського позитивіста і за яким можна побачити реальні прототипи поміж громадськими діячами і учасниками народницького руху. Саме цей письменник уперше в українській прозі створив твори із життя національної інтелігенції, які стали збудниками широкої суспільної думки, предметом широкої дискусії і критики⁴.

Джерела самовизначення Михайла Грушевського цілком природно шукати у родинній традиції. Стосовно цього Ю. Шаповал та І. Верба

² Колесник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С.91-92.

³ Там само. – С.397.

⁴ Вочевидь, не випадково, що юний Михайло Грушевський звернувся саме до Нечуя-Левицького зі своїми першими письменницькими спробами. Пізніше у «Споминах» Грушевський зазначав: «Він став на сей час не тільки моїм найулюбленим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем, і згодом я, власне, до нього удався як до свого літературного восприїмника» (Грушевський М. Спомини. / Публ. С. Білоконя, передмова Ф. Шевченка // Київ. – 1988. – № 9. – С.124.).

однозначно стверджують: «Із покоління в покоління Грушевські вірно служили Україні, а ряд представників цього коліна досяг в її історії помітного місця. Їх діяльність відбувалася головне в церковно-релігійній сфері та національній історії і позначена просвітницькими ідеалами»⁵. Тут, вочевидь, йдеться про громадське служіння у широкому сенсі. Коли ж йшлося про українську національну справу, то ситуація не була такою однозначною. Р. Пиріг та В. Тельвак звернули увагу на те, що батьки Михайла по різному сприйняли його українські симпатії: батько Сергій Федорович «не бачив нічого злого в захопленні сина українством і навіть до певної міри підтримував цей потяг», то мама майбутнього історика Глафіра Захарівна із певним застереженням ставилась до цього»⁶.

Тож не випадково, що саме батько був взірцем у ствердженні юного Михайла в ідеї суспільного служіння. Сергій Федорович у його візії це «тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої»⁷.

Отже ідея народного служіння сформувалась у Грушевського ще в юнацькому віці, принаймні від гімназійного часу. При цьому важливо з'ясувати як він уявляв власну громадську місію, як трансформувалася об'єкт реалізації його громадянського обов'язку (народ, прогрес, вся людськість), як змінився вибір шляху такого служіння.

М. Грушевський згадував про себе дев'ятнадцятирічного: «Письменство, літературна праця ввижались мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і *культ громадського обов'язку*, прищиплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя – *вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя*»⁸. І далі, ще чіткіше: «Мета, зміст і щастя життя уявлялося мені в тім, щоб *послужити національному українському відродженню.... Недоробленість українського відродження, розпорошеність української інтелігенції, занедбання нею свого обов'язку перед без'язкою і безосвітньою народньою масою, відречення від славного минулого, від таких скарбів рідної народности – здавались мені *всесвітньою ганьбою і безчестям, яке крило й мене, й усі живучі покоління –* поскільки б вони не хотіли приложити рук до того, аби з того безчестя очиститись»⁹.*

Як бачимо, тут Грушевський демонструє розвинене генераційне мислення, відповідно до якого ідея громадського служіння мала не лише

⁵ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – С.18.

⁶ Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К.: Либідь, 2016. – С.34.

⁷ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С.125.

⁸ Грушевський М. Як я був колись белетристом? // Грушевський М. Твори у 50-и томах. – Львів: Світ, 2011. – Т. 12. – С. 1–6.

⁹ Там само.

особистий чи родинний вимір, а осмислювалась як спільна справа кількох поколінь: як покоління до якого належав сам історик, так і до попередників, і очевидно, й до наступників. Уже будучи зрілим істориком, Грушевський приходить до висновку, що на тягlostі поколінь базується іманентна властивість історії створювати і зберігати культ «героїв-предків», оскільки «традицією держить ся людське пожите, а традиція ся й являєть ся з одного боку – культом заслуг попередніх поколінь, звязаним з почутем свого обов'язку: свій довг за одержане від попередників відслужити заслугами перед своїми сучасниками й потомками, послужити їх частю так як старались послужити нашому щастю покоління попередні»¹⁰.

Юним Грушевським конструється власна система громадського обов'язку, суб'єктом якої він уявляв «гурт хлопців українських», до якого зараховував і себе, а об'єктом Україну та її народ. Звідси мета життя для нього позначена непідробним громадянським пафосом: «Я мрію про об'єднання України і боротьбу все життя для цієї мети ...»¹¹. У першому листі до І. Нечуй-Левицького юнак звирівся літературному метру: «Щиро кохати став я отчизну свою Україну, страх бажав я допомогти як-небудь у сю недобрую гля неї добу...». І далі: «...Сподіваюся, що Ви, добродію, не посмієтьсь над моім щирим бажанням – що-небудь зробити гля Вкраїни...»¹².

Як вже згадувалось, початковим шляхом громадського служіння для Грушевського уявлялась письменницька праця. Пізніше, під час психологічної кризи 1886 р. (скандал на гімназійних випускових іспитах, смерть новонародженого братика Василя) змінився формат служіння народу, який полягав у переорієнтація з письменства на історіописання. Останнє, вочевидь, уявлялось як поле аскетичної й виснажливої праці, позбавленої будь-яких надуживань, самолюбубання і розкоші. Михайло Сергійович у наступний спосіб описує свій психологічний стан переломного для себе часу: «Я незвичайно глибоко, підвищено-вражливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція! До біса амбіцію. До біса всі честолобні плани. Вони будувались на літературі, на письменстві – до ката літературу, до ката писання. Се одно лоскотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулятне виконування обов'язків – і більше нічого. Ніякої нагороди за се. Замість компліментів і похвал треба

¹⁰ Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння // Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К.: Наук. думка, 1991. – С.59.

¹¹ Грушевський М. Щоденник (1883–1884) / Публікація і примітки Л. Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С.22.

¹² Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – С.28.

привчити себе до ганьби і поневірки. Я пережив духову трагедію Гоголя в мініатюрі і зломив перо белетриста»¹³.

У подальшому ідеї громадського служіння іманентно присутні у процесі самовизначення Грушевського і виступають ледь не основним критерієм вибору життєвого сценарію, своєрідного самопрограмування на майбутнє. І. Гирич та О. Тодійчук зауважують, що Україна мала дуже небагатох людей, які б так наполегливо і цілеспрямовано виконували все життя план накреслений ще у молоді літа. Визначення життєвих завдань у ранньому щоденнику нашого героя вони сприймають як концентроване самонавіювання, настроювання на максимальну самовіддачу у дорослому віці¹⁴.

У 22 роки перед майбутнім вченим постала складна проблема вибору подальшого життєвого сценарію, яку він для себе артикулював як дилему між світською чи священничою працею. І тут ідея народного служіння відіграла не останню роль у цьому непростому виборі. Пізніше наш герой згадував: «Мині це іноді нагадує, як на Паску 1888 [року] мене було узяло за те, щоб іти в ченці; мині думаєцца іноді, що й тепера мині знак заховати вільну волю. Вразуми Боже, й помилуй!»¹⁵. У цей час його щоденникові записи сповнені пошуком життєвого шляху, амбітними гадками, від яких ставало самому моторошно, спробами їх погамувати: «прийшла думка, що може й я буду професором. Прелестей суетныя славы слобони мене, Боже!»¹⁶, «я мав себе за героя – от зрікся корости за гля українства...» тощо¹⁷.

Зрештою, юнак прийшов до думки «не кидати мірської праці», але це рішення обґрунтовувалось як певною компромісною думкою, що служіння народові повинно йти нерозлучно із служінням християнським ідеалам добра, правди, краси. Щоденниковий запис за лютий 1891 р.: «Мині хтілося плакати і майнула думка, а що як би ти покинув свою працю й удався у філантропію і я злякався й подумав – і моя праця на користь люду»¹⁸. Наступні нотатки: «І дай жити так мені й усім нам, що[б] усе, усякій ступінь, усяка хвилина життя нашого була [би] приємна Тобі, була служенієм Тобі, твоїй триєдиній славі – правді, добру й красі! Боже помилуй, помилуй, помилуй!»¹⁹. Отже вибір Грушевського на користь світського громадського служіння знаходить своє оберття в суто релігійному етосі: через осмислення його як Божої присвяти, як сповнення своєрідної духовної обітничі. Початок нового 1893 р. він зустрічав ревним проханням: «Дай Боже

¹³ Грушевський М. Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. – К.: «Рух», [1928]. – С. 11.

¹⁴ Гирич І., Тодійчук О. Михайло Грушевський в 1904-1905 роках (За його щоденником) // Український історик. – 2006-2007. – Т. XLIII - XLIV – №4-1/2. – С. 78-79.

¹⁵ Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.) / Підг. до вид., упор. Л. Зашкільняка. – К., 1997. – С. 146.

¹⁶ Там само. – С. 12.

¹⁷ Там само. – С. 34.

¹⁸ Там само. – С. 92.

¹⁹ Там само. – С. 97.

дерзновенно і неосужденно ходити перед Тобою во славу і на користь народові нашому й усій людскости!»²⁰. 16 травня 1893 р. під час служби Божої, обмірковуючи свої особисті духовні переживання (породжені коханням до Марії Василівни Вовк-Карачевської) Грушевський нотує: «Була думка: Господь дав міні охоту робити гля свого народу, дав до сего який не єсть талант і здатні обставини й матеріальні засоби, а я б з-за спокус, з-за малодушія зрікся б у сего того, знищив, закопав свій талант»²¹.

Цікаво відзначити, що у Грушевського присутнє також екзистенційне розуміння громадянського служіння як таке, що дає можливість власного повноцінного життя: «Я певен, що діяльність моя користна, вона дає міні право на життя й користання з даров божих мира сего; й од безпосередньої заповомогі людям по змозі, аби се було з доброї й радісної волі, без силування»²². Час від часу в нього навіть виникали сумніви і жаль за тим чи встигне виконати свій громадський обов'язок. Перебуваючи у лютому-березні 1892 р. в Москві Грушевський занотує у «Щоденнику»: «Взагалі сі два дні почував себе дуже тяжко й погано, до чого повод дали ті вісті з дому, здебільшого міркую все на тему, що я нещасливий і психопатичний; вчора побачив я, що в мене на висках волосся сивіє – не з меду!.. Не хтілося б кидати швидко народного діла – одначе воля Божа да будет!»²³. Восени 1903 р. після загострення неврастенії, його страшила «перспектива стратити можливість інтензивної умислової роботи й вести жите пасивного глядача»²⁴. У лютому 1904 р. Грушевський знову звиряється самому собі на сторінках «Щоденника»: «Здається часами, що се вже міні кінець приходить, і навіть не жалую сього. Часами – але здається – більше по привичці, жаль, що «Історія» не буде докінчена»²⁵. Звідси походить життєва настанова на постійну напружену працю, чітко регламентовану і скеровану на досягнення результату чи то в науковій сфері, чи то у царині громадської діяльності. «Він не жив, а горів, – характеризував життєве кредо Грушевського один із його сучасників – О. Лотоцький, – і се не тимчасовий був спосіб його життя, а постійний»²⁶.

Характерно, що ідеї служіння на благо власного народу осмислювалась Грушевським у комплексі формування уявлень про особисту визначну місію, про власну провідницьку роль у реалізації цього благородного задуму. Вперше на цю обставину звернула увагу Галина Бурлака, аналізуючи

²⁰ Там само. – С. 194.

²¹ Там само. – С. 210.

²² Там само. – С. 214-215.

²³ Там само. – С. 157-158.

²⁴ Грушевський М.С. Автобіографія 1906 р. // Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С.210-211.

²⁵ Грушевський М. Щоденник // Український історик. – 2006-2007. – Т.XLIII - XLIV – №4-1/2. – С.22.

²⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава; Львів, 1933. – Ч. 2. – С. 155.

спонуки майбутнього історика до літературної художньої творчості: «Дві інших причини обмислились трохи згодом: це палке бажання прислужитися рідній Україні, працювати задля її слави та розвитку. Про третю спонуку юнак не відразу зізнався навіть сам собі. Це було напівсвідоме передчуття власної неординарності, потужного потенціалу сил, які дадуть змогу відіграти не останню роль в історії свого народу»²⁷.

Щоденниковий запис юного Грушевського від 15 листопада 1883 р. досить виразно передає його амбіції: «Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Вкраїну. Що ж, може, Бог і допоможе зробитись мені ватажком, працюватиму вже для цього, скільки зможу. А дуже мені хочеться – бо ці ватажки більш над усякі другії сіятимуться в історії...»²⁸. У цій тезі поєднані два символічних коди подальшого життєвого сценарію вченого і громадсько-політичного діяча. Амбіційність у обох з них відігравала каталізуючу роль – підштовхувала до першості як у науковій, так і політичній сферах.

Доволі показовий вірш Грушевського 1896 р, у якому відображена його позиція:

Не хтів би жити я, та що вже раз живу –
 Я хочу жити і любити
 Людей, і правду, і добро,
 І їм як довше послужити...
 На чолі б бути не хтів, та що вже раз стою,
 Хочу нехибно достояти,
 І прапор світу і добра
 До краю високо держати.
 Я б сильним бути не хтів –
 Та вже, що маю раз,
 Хотів би до краю зужити,
 І з плеч недужих тягарі
 На плечі власнії зложити.
 І я зложив, і я несу,
 Цап жертвенний народу свого,
 Тягар важкий²⁹.

²⁷ Бурлака Г. «Співи мої сумні – йдете меж люде ...» // Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. – Нью-Йорк; Київ, 2000. – С.22.

²⁸ Грушевський М. Щоденник (1883–1884) / Публікація і примітки Л. Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 17.

²⁹ Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. – Нью-Йорк; Київ, 2000. – С. 114.

Важливо зауважити, що високі вимоги громадського служіння Грушевський висував не тільки до себе, а до інших. Це було одним з найбільш поширеним критерієм в його ставленні до оточуючих. Типовий щоденниковий запис: «Увечері з Ск[очковським] ходив до Даниловича – добрі люде, але мабуть не буде з них великої користі»³⁰. Громадські мотиви присутні у побажанні братові Олександрю: «Сегодня (30 серпня 1892 р.) Олександр імянинник; написав ему листа, трохи подобного до Казані, хай Господь ему помагає, щоб справді виростав добрий, чесний, розумний, на послугу Богу й народові своему»³¹.

Згаданий Лука Полікарпович Скочковський, диякон Йорданської церкви на Подолі, був один із керівників української студентської громади, (званої серед громадівців “Ельдорадо”). Саме у цьому середовищі Грушевський розпочав реалізацію свого громадянського служіння. Як він пізніше згадував: «Керівником отсих зібрань і з’їздів довелось мені стати. Провідним гаслом організації було – не гербувати позицією дяка, учителя, попа на селі, не тікати з села, використовувати сі позиції для звязку з народом, для виховування їх в національній і громадській свідомості; відсувати на другий плян догматику і обрядовість і наполягати на мораль, на почуття громадського і національного обовязку; як стимули поведінки яко мога ширше використовувати проповідницю для української мови і взагалі в своїх зносинах з селянами підіймати поважання до своєї мови, заохочувати до української книжки і літератури...»³².

Наукова царина осмислювалась Грушевським також як органічна складова власного народного служіння. Ось якою була реакція молодого історика на вихід його першої помітної наукової праці – «Нарису історії Київської землі» (жовтень 1891 р.): «Сегодня ввечері принесено мині перші примірники історії Київщини. Дякую Богові милосердному, що дав мині довести до кінця сю працю й в протязі її кілька років дав мині сили до неї. Дай же Боже, коли его суд і ласка на добре, щоб ця праця була добра й на все добре *користна, найпер[ше] народові нашому*»³³.

Мотивація посідання кафедри у Львівському університеті для Грушевським також містила передовсім громадський складник: «Я заявив згоду, *бачачи в тім патріотичний обов’язок*, а певний, що і проф. Антонович виходив тут з інтересів науки, а не з моїх особистих, бо дуже добре знав мої

³⁰ Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.). – С.102.

³¹ Там само. – С. 185.

³² Грушевський М. Спомини // Український історик. – 2002. – С.143.

³³ Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.). – С.136.

матеріальні обставини і становище в наукових сферах, знав, отже, що я не потребую «жебраної посади» за кордоном»³⁴.

Написання головної праці всього свого наукового життя «Історії України-Руси», історик також розглядав через призму виконання громадянського обов'язку. У «Автобіографії» 1926 р. Грушевський розкриває етичну мотивацію своєї наукової діяльності, передовсім «написання суцільної історії України... стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням честі й свого покоління»³⁵. Як справедливо зауважили І. Гирич та О. Тодійчук ця фундаментальна праця стала для Грушевського чітким дороговказом – «обернутого у майбутнє дослідження минулого нації, яке переконає інтелігенцію служити задля справи постання Нової України». Саме для цього наш герой і став науковцем, а не просто літератором, цим «він ніби сповняв свій борг перед народом, який потребував своєї метрики»³⁶.

Самодостатньою проблемою, яка потребує спеціального розгляду є те, яким чином мотивації діяльності історика позначається у просторі методології його наукового пошуку. Можна зробити припущення, що йдеться про найтісніший внутрішній зв'язок, якщо й не домінують взаємодію. Тут звертаємо увагу лише на слушні спостереження В. Ващенко: «Кінцевою метою, у такому випадку буде дослідження тієї мотивації або «внутрішньої логіки», якій слідував вчений протягом певного тривалого періоду його життя й яка визначала обрання істориком певних методів та «генези» його «методологічних підходів». У такому випадку зміна наукових методологій, прив'язана до певних подій внутрішнього (психічного) та зовнішнього (соціокультурного) життя вченого може розглядатися як «віхи» його інтелектуальної біографії»³⁷.

Принаймні, можна з впевненістю вести мову про тісний зв'язок між ідеалом громадського народного служіння і скеруванням історичного знання у русло модерного націотворення. Так, Грушевський гранично ясно визначав своє бачення націотворчої функції історичної науки, в цілому, і в українському випадку, зокрема. На його переконання: «Історіографія взагалі відіграє велику роллю в культурнім, і спеціально – в національнім життю. Недурно її називали “самосвідомістю народу”. Але в історії деяких народів, особливо покривджених історією – як от нашого українського, – історіографія (й історія літератури, що являється другою стороною того

³⁴ Грушевський М.С. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції «Діла») // Твори: у 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 117.

³⁵ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – С. 18.

³⁶ Гирич І., Тодійчук О. Михайло Грушевський в 1904-1905 роках (За його щоденником) // Український історик. – 2006-2007. – Т. XLIII - XLIV – №4-1/2. – С. 79.

³⁷ Ващенко В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип. 4. – С. 481.

самого діла) відіграла ролю прямо таки колосальну”³⁸. Це дослідницьке кредо найбільшого історика можна вважати своєрідною провідною думкою всієї української історіографії доби національного становлення.

Народне служіння не зникає із само-презентації (ego-презентації) Грушевського до кінця життя. Особлива артикуляція на ньому спостерігається у переломні визначальні моменти життєвого сценарію.

Цікаво, що навіть власний будинок у Києві, Грушевський розглядав як дарунок місту і киянам. Із щоденникового запису 1910 р.: «Якось дошкулила мені фраза Савенка, що я обзавелся шестистажним домом, повторена [вдруге] цілою статтею “Радою”, наче в сім щось негідне мене; а я так люблю сей дом, і пишний ним, як дарунком краси Київу, людям?..»³⁹.

Самопрезентація Грушевського в іпостасі «слуги народу» мала не тільки внутрішнє скерування, а знаходила й зовнішній вияв. Із виступу Грушевського 12 червня 1917 р. в Києві в Троїцькому Народному Домі, де відбулося урочисте оголошення Універсалу Центральної Української Ради (характерно, що на початку цього виступу він звернув увагу, що говорить як приватна особа, а не як голова Центральної Ради): “Як до братів і дітей своїх (бо багато людей в листах звуть мене батьком) говорю я до Вас. Передайте мій привіт українському війську і скажіть йому, що старий батько Грушевський душею з ним і що для нього в цю хвилю нема нікого дорожчого, ніж народ український. Деб я не був, я завше буду душею з ним і волю свого народу, чого б вона не вимагала від мене, виконаю”⁴⁰.

В автобіографічній замітці за 1914-1919 рр. Грушевський зізнається якою важкою була його праця на чолі Центральної Ради, пояснюючи те, що він залишився на цій посаді міркуваннями саме громадянського обов’язку: «В серпни, по піврічній роботі, дуже я просив мене звільнити з того обов’язку, але різні партії настоювали на тім, що моє уступлене збентежить громадянство, яке й так непокоїть ся трудною ситуацією (саме тоді російський уряд нарушив свій договір з Ц. Радою в справі автономії України). Я через се зіставсь і вже більше не підіймав сього питання, щоб «не бентежити» людей, хоч був дуже знесилений»⁴¹.

Ідея народного служіння була одним із спонукальних чинників повернення Грушевського з еміграції на підсоветську Україну. При цьому не важко помітити, що у публічній само-презентації історика відбувається суттєва трансформація, яка полягала у звууженні об’єкта цього суспільного жесту. Замість всього (недиференційованого) народу таким стає «трудовий

³⁸ Грушевський М.. “Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – Кн.6. – С. 6.

³⁹ Щоденник М. Грушевського за 1910 р. // Український історик. – 2002. – Т. XXXIX. – Ч.1-4. – С.113.

⁴⁰ Промови Михайла Грушевського // Український історик. – 2002. – Т. XXXIX. – Ч.1-4. – С.84.

⁴¹ Автобіографія Михайла Грушевського, 1914–1919 // Український історик. – 1966. – Ч.1-2 (9-10). – С.100.

люди український» (варіанти: «трудові робітничо-селянські маси України», «робітничо-селянський народ», «трудові маси України», «трудова народ»). Це стає помітним вже 1920 р. у низці публікацій в часописі «Боротися-поборете!». Його кредо того часу мало такий вигляд: «Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею»⁴². А в листі до Х. Раковського від 15 листопада 1921 р. Грушевський звиряється про готовність роботи для трудового люду українського, хоч би й під знаком нинішньої УСРР⁴³. Часом у його публічному дискурсі спостерігається й ще редукованіший варіант – «селянські маси» («молоде, виховане у революційних бурях селянство», «активні елементи українського революційного селянства») тощо.

На початку перебування в УСРР, М. Грушевський ще сповнений оптимізму, плекав надії на можливість виконання свого громадянського обов'язку в нових умовах. У листі до Т. Починка від 16 вересня 1924 р. він переконує свого заокеанського адресата у тому, що «робота за кордоном стає все менше продуктивною, корисною з національного становища і на Україні вже можна працювати з більшою користю...»⁴⁴. Більше того, він вважав, що служити народній справі можливо лише «твердою працею на ґрунті», а ті «хто дійсно не має ніякої змоги вернутись, нехай чесно старається працювати для добра народу закордоном...»⁴⁵.

Цілісну, фактично й підсумкову, само-презентацію Грушевського як «історика – слуги народу» спостерігаємо під час відзначення його 60-річного ювілею. У промові на урочистому засіданні громадськості 3 жовтня 1926 р. він, передовсім, віддає шану кільком поколінням працівників на ниві української культури і науки. Окрім знакових постатей Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, особливого вшанування заслуговує збірний образ «незвісного масового українського наукового робітника». На переконання Грушевського, останні й збудували нинішню українську культуру і науку: «Десятки, сотні й тисячі пройшло їх і лягло на цьому шляху. І цій армії рядових, здебільшого незвісних наукових робітників,

⁴² Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // «Боротися-Поборете!». – Відень, 1920. – №1 (вересень). – С.12.

⁴³ Лист М. Грушевського до голови РНК УСРР Х. Раковського з питань політичного становища на Україні // Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – С.21.

⁴⁴ Листи Михайла Грушевського до Т. Починка (в опрацюванні Марка Антоновича) // Український історик. – 1970. – Ч.1-3. – С.180.

⁴⁵ Там само. – С. 182.

наших попередників ми завдячуємо велику будову української культури, української науки, котра нині святкує своє свято, свою перемогу»⁴⁶. У цій тезі Грушевський демонструє помітну переоцінку, свого юнацького критичного сприйняття результативності праці української інтелігенції. Очевидно, це було наслідком не тільки загальних революційних змін, які відбулися в останні роки, але й усвідомленням особистого внеску в українську справу. Завдання свого покоління історик вбачав у продовженні і закінченні культурної роботи попередників.

Розвиток української історіографії ювіляром розглянуто в контексті доволі жорсткої соціальної (станової) детермінованості. Оскільки українське національне відродження із XIX ст. орієнтувалося на селянську верству, і ця справа ще не завершена, то й завдання сучасних українських істориків, на його думку, полягало у тому аби «закінчити формацію української національності утворенням свідомої української робітничої верстви, через повне завершення культурного циклу роботи для села». При виконанні цього надзавдання свою місію Грушевський визначив досить скромно: «Моя особиста робота в цій сфері була тільки одним із фрагментів цього великого процесу»⁴⁷. З усього видно, що був апогей громадської репрезентації справді великого історика і суспільного діяча.

У підсумку Грушевський наголошує на соборницькому аспекті свого громадського служіння, який отримав деякі нові конотації, зумовлені актуальною геополітичною ситуацією. Йдеться по співпрацю з українським загалом поза межами УСРР, який відповідно до радянського дискурсу потрактований як підневільний: «Я ... хочу працювати і страждати разом з нашими братами не визволених іще українських земель»⁴⁸.

Варто зазначити, що М. Грушевський у край несприятливих обставинах останніх років життя, пройшовши через репресії більшовицької влади, руйнацію історичних установ і переслідування родини й учнів, залишився переконаний у сповненні свого громадського обов'язку народного служіння. Такий соціальний оптимізм прочитується навіть у його прохальному листі до голови РНК СРСР В. Молотова від 4 вересня 1934 р. У якому історик висловлював тверде переконання, що його дослідницька праця потрібна, а примусову ізоляцію від України розглядав як даремну витрату власного часу

⁴⁶ Промова М. Грушевського на Уроцистому засіданні громадськості з нагоди його шістдесятиліття // Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – С.74.

⁴⁷ Там само. – С.77.

⁴⁸ Відкритий лист М.Грушевського до учасників ювілейних зборів з нагоди відзначення його шістдесятиліття // Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – С.85-86.

і сил – «даремно я страждаю зі своєю родиною, замість продуктивної наукової праці»⁴⁹.

Отже ідея народного служіння була основною життєвою настановою для Михайла Грушевського. Становлення його особистості, його самоідентифікація базувалися на цій світоглядній моделі. У нашого героя, принаймні, до революційних подій спостерігалися християнські конотації у тлумаченні власного громадського обов'язку. Більше того, вибір майбутнього історика на користь світського громадського служіння спирався на суто релігійний етос і переосмислювався як сповнення своєрідної духовної обітничі. Поступово на релігійну «мову» накладалися світські елементи, які на певному етапі підпорядковують початкову основу. Мотиваційний дискурс зрілого Грушевського має чіткий національний характер, доповнений соціальними конотаціями, які апелюють до ідеальних взірців соціальної справедливості. Зрештою, варто визнати, що його самопрезентація, як внутрішня (саморефлексія), так і публічна репрезентація, мали цілісний вигляд. Вказані життєві настанови давали змогу реалізувати складний життєвий сценарій великого історика і визначного громадсько-політичного діяча.

Bibliography:

1. Maternicki J. „Historyk służą narodu”. Poglądy Adama Naruszewicza, Joachima Lelewela, Tadeusza Kozona i Szymona Askenazego // *Historia-mentalność-tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku* / Praca zbiorowa pod redakcją J.Pisulińskiej, P.Sierżęgi, L.Zaszkilniaka. Wstępem opatrzył J.Maternicki. – Rzeszów, 2008. – S.44-77.
2. Автобіографія Михайла Грушевського, 1914–1919 // *Український історик*. – 1966. – Ч.1-2 (9-10). – С.98-101.
3. Бурлака Г. «Співи мої сумні – йдете меж люде ...» // *Михайло Грушевський: Із літературної спадщини*. – Нью-Йорк; Київ, 2000. – С.21-33.
4. Ващенко В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. – 2009. – Вип.4. – С.475-486.
5. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – 47 с.
6. Відкритий лист М. Грушевського до учасників ювілейних зборів з нагоди відзначення його шістдесятиліття // *Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки)*. Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – С.82-86.

⁴⁹ Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову / Публ. Е. Н. Никитина // *Отечественные архивы*. – 1998. – № 3. – С. 98.

7. Гирич І., Тодійчук О. Михайло Грушевський в 1904-1905 роках (За його щоденником) // Український історик. – 2006-2007. – Т. XLIII - XLIV – №4-1/2. – С.75-94.

8. Грушевський М. “Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.1-13.

9. Грушевський М. Автобіографія 1906 р. // Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С.197-213.

10. Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння // Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К. : Наук. думка, 1991. – С.55-70.

11. Грушевський М. Спомини // Український історик. – 2002. – Т. XXXIX. – Ч.1-4. – С.133-153.

12. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // «Борітеся-Поборете!». – Відень, 1920. – №1 (вересень).

13. Грушевський М. Щоденник (1883–1884) / Публікація і примітки Л. Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 13-24.

14. Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.) / Підг. до вид., упор. Л. Зашкільняка. – К., 1997. – 262 с.

15. Грушевський М. Щоденник // Український історик. – 2006-2007. – Т. XLIII - XLIV – №4-1/2. – С.15-74.

16. Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції «Діла») // Твори: у 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 117 – 122.

17. Грушевський М. Як я був колись белетристом? // Грушевський М. Твори у 50-и томах. – Львів: Світ, 2011. – Т. 12. – С. 1–6.

18. Грушевський М. Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. – К.: «Рух», [1928]. – 578 с.

19. Грушевський М. Спомини / Публ. та прим. С. Білоконя; передмова Ф. Шевченка // Київ. – 1988. – № 9.

20. Колесник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.

21. Лист М. Грушевського до голови РНК УСРР Х. Раковського з питань політичного становища на Україні // Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – С.19-27.

22. Листи Михайла Грушевського до Т.Починка (в опрацюванні Марка Антоновича) // Український історик. – 1970. – Ч.1-3. – С.168-183.

23. Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака ; ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – 399 с. (Епістолярні джерела грушевськознавства; т. 1).

24. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава; Львів, 1933. – Ч. 2. – 488 с.
25. Михайло Грушевський: Із літературної спадщини / Ред. Л.Винар, упор. Г.Бурлака, А. Шацька. – Нью-Йорк; Київ, 2000. – 412 с.
26. Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову / Публ. Е. Н. Никитина // Отечественные архивы. – 1998. – № 3. – С. 94-98.
27. Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К.: Либідь, 2016. – 576 с.
28. Промова М. Грушевського на Урочистому засіданні громадськості з нагоди його шістдесятиліття // Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – С.72-77.
29. Промови Михайла Грушевського // Український історик. – 2002. – Т. XXXIX. – Ч.1-4. – С.71-95.
30. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.
31. Щоденник М. Грушевського за 1910 р. (І. Гирич, О. Тодійчук) // Український історик. – 2002. – Т. XXXIX. – Ч.1-4. – С.96-127.

Vitalii Masnenko

“Historian - Servant of the People”: Self-Reflection and Representation of Mykhailo Hrushevsky

Abstract

The article considers the self-presentation and representation of Mykhailo Hrushevsky in the coordinates of a certain ideal type of “historian - servant of the people”. The idea of national service was the primary vital guideline for Hrushevsky. The formation of his personality and his identity were based on this ideological model. Our hero, at least until the revolutionary events, was observed to have Christian connotations in the interpretation of his own public responsibility. Moreover, the choice of the future historian for the secular public service was based on purely religious ethos and was reflected as a kind of fulfilment of spiritual promise. Gradually, secular elements were imposed on the religious “language”; at a certain point, they subordinated the primary basis. The motivational discourse of mature Hrushevsky has a clear national character, completed with social connotations that appeal to ideal models of social justice. Finally, we should recognize that his self-presentation as internal (self-reflection) and public representation, have a holistic shape. These guidelines gave an opportunity to

realize complex life scenario of the great historian and prominent social and political figure.

Key words: Hrushevsky, «historical – servants of the people», self-reflection, representation, identity.

Andrzej STĘPNIK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
w Lublinie (Polska)

MYCHAJ O HRUSZEWSKI – POLSKA RECEPCJA DOROBKU HISTORIOGRAFICZNEGO

Postać Mychajła Hruszewskiego jest w Polsce mało znana. Nieco lepiej sytuacja wygląda w kręgach akademickich, lecz i tu jego osoba kojarzona jest bardziej z polityką niż z nauką¹. To dziwne, gdyż bibliografowie odnotowali, że Hruszewski wydał drukiem ok. 2000 prac, w tym ponad 200 książek i broszur². Tyle nietuzinkowych publikacji nie powinno przeminąć bez rozgłosu. A jednak... Można to tłumaczyć tym, że wiele z nich nie dotarło do polskich czytelników, gdyż uczony ten publikował przeważnie w wydawnictwach ukraińskojęzycznych, rosyjskich, niemieckich, francuskich i czeskich. Tymczasem językiem podstawowym polskiej historiografii XIX i XX w. był język polski, a głównym przedmiotem jej zainteresowania – dzieje narodowe. Z tego m.in. względu opinie o Hruszewskim odnotowane w polskim piśmiennictwie nie były obiektywne. Kształtowały się bowiem w atmosferze zaostrażającej się konkurencji narodowej i naukowej, pochodziły zazwyczaj z „drugiej ręki” i długo nie ulegały aktualizacji.

Mychajło Hruszewski nie ma też swoich admiratorów w polskich badaniach historycznych. Do II wojny światowej, nie licząc recenzji, pojawiło się w Polsce drukiem zaledwie kilka ogólniejszych wypowiedzi na temat tego wyjątkowego historyka. Prace te dzisiaj powinniśmy zaliczyć raczej do źródeł historiograficznych. Podobnie należy traktować ówczesne recenzje, które przedstawiano na ogół w uszczypliwej formie, powielając opinie i stereotypy ukształtowane na gruncie polemik pozaakademickich. Nie powstała wówczas żadna monografia tego wyjątkowego uczonego. Do dziś sytuacja ta zmieniła się w niewielkim stopniu. Hruszewski pojawia się w tle ważniejszych wydarzeń Europy Środkowo-Wschodniej, ale nie jako ich ważny współtwórca.

Pierwszym polskim opracowaniem monograficznym, poświęconym tej osobie, jest książka Łukasza Adamskiego *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski*

---

¹ Por. M. Korzeniowski, *Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905-1920*, Lublin 2009, s. 301. Tu znajdujemy charakterystyczny zapis, że luminarze narodowego i politycznego ruchu ukraińskiego to: Iwan Franko, Mychajło Hruszewski i Wołodymir Winniczenko.

² Por. A. Serednicki, *Mychajło Hruszewski a Polacy*, „Biuletyn Ukrainoznawczy” [t.] 12, Przemyśl 2006, s. 27; W. Telwak, *Mychajło Hruszewski (1866-1934)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, red. J. Maternicki, L. Zaszkilniak, Rzeszów 2007, s. 357.

i jego poglądy na Polskę i Polaków z 2011 r.³, poprzedzona kilkoma poważnymi artykułami tegoż autora⁴. Przewartościował on wiele potocznych opinii⁵, ale nie zdołał do końca zdekonstruować stereotypu Hruszewskiego jako rzecznika ukraińskiego nacjonalizmu, w przeszłości dookreślanego nawet mianem „hajdamackiego zapiewajły” (Benedykt Dybowski, 1906). Co mu w tym przeszkodziło? W swoim postępowaniu badawczym Adamski wyszedł od przeglądu ogólnych teorii nacjonalizmu i stał się ich zakładnikiem. Tę drogę wskazywała mu też zapewne, w jakimś stopniu, monografia Johna Amstronga z połowy lat pięćdziesiątych XX stulecia, który przykleił Hruszewskiemu etykietę „ojca nacjonalizmu ukraińskiego”⁶. Pracy amerykańskiego historyka, syna emigrantów z Minorki, nie można jednak odczytywać dosłownie. W tak odległych od siebie kulturach historycznych znaczenia wielu pojęć nie pokrywają się. Odrzućmy jednak pokusę teoretycznych sporów o słowa. Termin „nacjonalizm” w najogólniejszym znaczeniu nie oznacza wprawdzie niczego złego, mało tego – często może być równoznaczny z „patriotyzmem”, ale w kulturze polskiej ma absolutnie złe konotacje. Jeśli taka postawa pojawia się w wśród Polaków, zawsze jest piętnowana (przez jednych) lub ukrywana (przez drugich) pod godną nazwą „ideologii ruchu narodowego” i „narodowców” czy „patriotów” jako jej zwolenników⁷. Nazwanie Hruszewskiego nacjonalistą w tytule pierwszej monografii akademickiej mimowolnie rzuca więc na jej bohatera cień podejrzeń o nieczne intencje, których ten ewidentnie nie miał. W jego myśleniu dominowało raczej poczucie krzywdy (historyczne prace historyka nazywano aktem oskarżenia), nadziei a nie odwetu. Stygmatyzowaniu Hruszewskiego sprzyja instrumentalne odrzucenie demokratyzmu jego poglądów ze względu na pewną niechęć do kompromisów, dystansowanie się od innych narodowości i kultur. Adamski zauważył, że demokratyczni przedstawiciele narodowego ruchu ukraińskiego: Hankiewicz, Franko czy Petlura nie mieli oporów przed współpracą

³ Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011, s. 74-176; M. Korduba, *Michał Hruszewski jako uczyony*, „Przegląd Historyczny” t. 12, 1935, nr 2, s. 641.

⁴ M.in. Ł. Adamski, Hruszewski, *Naukowo-polityczna działalność Mychajła Hruszewskiego a konflikty narodowościowe na Uniwersytecie Lwowskim*, „Kwartalnik Historyczny” R. CXVI, 2009, nr 2, s. 129-156; idem, *Petlura o sprawę polsko-ukraińską. O strategicznych wyborach przywódców Ukraińskiej Republiki Ludowej*, [w:] *Trudny wiek XX. Jednostka, system, epoka*, red. G.P. Babiak, J. Nalewajko-Kulikov, Warszawa 2010, s. 37-38; idem, *Prorok nowego czasu*, „Tygodnik Powszechny”, 2007, nr 41, s. 10.

⁵ Por. Cz. Partacz, *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888-1908*, Toruń 1996, s. 83.

⁶ J. Amstrong, *Ukrainian Nationalism 1939-1945*, New York 1955, s. 7.

⁷ Nacjonalizm w różnych strefach kulturowych posiada dwa wspólne założenia: 1) że własny naród jest rodzajem absolutu, wartości nadrzędnej, której jednostka winna wszystko poświęcić; 2) że własny naród jest lepszym, godniejszym, bardziej wartościowym niż inne narody, które w różnym sensie wyklucza się ze wspólnej przestrzeni. Nacjonalizm zawiera w sobie element doktrynalny i sprowadza obowiązek narodowy tylko do części społeczeństwa. Jeśli element wykluczenia nie pojawia się nie ma powodu, żeby tego typu postawy nie łączyć z patriotyzmem. Hruszewski nikogo nie wykluczał z ziemi ukraińskiej, był raczej dumny z tego, że Ukraińcy byli zwornikiem i przyczynili się do rozwoju innych kultur.

z polskim elitami. Nie postawił sobie przy tym pytania, jak to wówczas wyglądało w polskim świecie historycznym?⁸ Nie odpowiedział, dlaczego człowiek nazywany czasem „koryfeuszem ukraińskiej myśli demokratycznej” i sumieniem ludu ukraińskiego miałby jednocześnie uchodzić za rzecznika agresywnego nacjonalizmu i być stawianym obok Dmytro Doncowa i Stepana Bandery?⁹ Tak czy inaczej, należało by poszukać innego wyrażenia, by użyć go w tytule książki.

Poza wyżej wymienionymi opracowaniami, nowszych tekstów, poświęconych bezpośrednio Hruszewskiemu, w polskim piśmiennictwie naukowym i popularnonaukowym prawie nie ma, nawet jeśli weźmiemy pod uwagę teksty ukraińskich autorów publikowane w dla polskiego czytelnika w polskich wydawnictwach. Ze zrozumiałych względów nie pojawił się on w monumentalnym *Polskim słowniku biograficznym*¹⁰. Musi go zastąpić rys biograficzny w *Złotej księdze historiografii lwowskiej XIX i XX w.* (nota bene napisany przez Ukraińca)¹¹ i nieco skromniejsze hasło osobowe w *Encyklopedii Chełma*, w którym znalazło się zresztą wiele nieporozumień¹². Istnieje też kilka drobniejszych artykułów w czasopismach historycznych. Najwięcej z nich zgromadzono w I tomie „Chełmsko-Podlaskich Studiów Historycznych”¹³. Prezentują one wiedzę, która zdobyli polscy historycy niejako „przy okazji” innych badań. Dotyczą one jednak w większym stopniu Chełmszczyzny niż samego Hruszewskiego-naukowca. Na oddzielne wymienienie zasługuje nieco szersza i przychylna historykowi wypowiedź Antoniego Serednickiego opublikowana w przemyskim „Biuletynie Ukrainoznawczym”¹⁴. Inne publikacje mają przeważnie charakter okazjonalny i nie aspirują do zaszczytów naukowych. Zaliczyć do nich można wypowiedź Andrzeja Poppego o ojcu ukraińskiej historiografii naukowej¹⁵ oraz przeznaczone dla polskiego czytelnika opracowanie Ukraińca Panasa

⁸ Pytanie to postawił w swojej recenzji W. Telwak, Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011, „Ukrainian Archeographic Year Book”, new series, 2012, vol. 19, s. 637-649; por. J. Maternicki, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX wieku*, Rzeszów 2009.

⁹ Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy...*, s. 11; por. też M. Wojciechowski, *Ukraina bez Rosjan i Polaków*, „Ale Historia”, dodatek do „Gazety Wyborczej” z 19.03.2012 r.

¹⁰ Nazwiska rozpoczynające się ma literę H [ruszewski] lub G [ruszewski] były opracowywane w latach 1960-1964.

¹¹ W. Telwak, *Mychajło Hruszewski (1866-1934)...*, s. 343-358.

¹² P. Kiernikowski, W. Telwak, *Hruszewski Mychajło (1866-1934), historyk, pierwszy prezydent ukraiński*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. I [cz. 1], Ludzie, red. Z. Gardziński i in., Chełm 2011, s. 99-101.

¹³ „Chełmsko-Podlaskie Studia Historyczne”, t. I, *Mychajło Hruszewski i jego mała ojczyzna – Chełmszczyzna w XIX-XX wieku*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2001.

¹⁴ A. Serednicki, *Mychajło Hruszewski...*, s. 24-35; por. też idem, *Główne etapy rozwoju historiografii ukraińskiej*, [w:] *Powrót do historii. Europa Środkowa i Wschodnia w historiografii*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994, s. 38-46. Serednicki znany był jako zwolennik polsko-ukraińskiego pojednania.

¹⁵ A. Poppe, *Pochwała wielkiego mistrza. Uwagi na marginesie wznowień „Historii Ukrainy-Rusi” Mychajła Hruszewskiego (Kyjów 1991-1994)*, [w:] *Mapra Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*, Львів-Київ-Нью-Йорк 1996, s. 698-709.

Fedenki, zamieszczone na łamach kroniki kulturalnej paryskiej „Kultury”, wydawanej przez Jerzego Giedroyc¹⁶. W wielu publikacjach historyczno-problemowych mamy do czynienia z nawiązaniem do osoby M. Hruszewskiego, ale liczą sobie one co najwyżej kilka-kilkanaście zdań i nie wychodzą poza utarte opinie.

Trudno więc nie zauważyć, że główny strumień naukowej informacji na temat autora *Historii Ukrainy-Rusi* dociera obecnie do Polski za pośrednictwem historyków ukraińskich: Witalija Telwaka, Wasyla Pedycza, Leonida Zaszkiłniaka i Witalija Masnenki¹⁷. Konsumentami tej wiedzy jest jednak głównie środowisko historyków historiografii i metodologów historii. Nieco szerszy krąg odbiorców mają dość przystępnie napisane prace Wiktorii i Witalija Telwaków oraz Romana Nowackiego¹⁸. Brak polskiej wersji językowej nie pomaga jednak w ich rozpowszechnianiu. Jest to problem podstawowy w popularyzacji dorobku naukowego Hruszewskiego. Historycy ukraińscy publikują w Polsce przede wszystkim w języku ojczystym, hermetyzując wiedzę, jaką posiadają.

Patrząc z perspektywy geograficznej, postać wielkiego historyka ukraińskiego najlepiej znana jest mieszkańcom polskiego miasta Chełma, w którym późniejszy uczony urodził się w 1866 r. i mieszkał w nim przez dwa lata z rodzicami. Ojciec Mychajła pracował jako nauczyciel w tutejszym gimnazjum rosyjskim (zwanym potocznie „grecko-unickim”)¹⁹. W kręgach miłośników historii tego regionu istnieje nieuzasadnione przekonanie, że choć jako niespełna trzyletni chłopiec wyjechał z rodziną na Kaukaz, to jednak Chełm traktował jako swoją małą ojczyznę²⁰. Dla większości chełmian Hruszewski to piewca ukraińskiego nacjonalizmu. I chociaż w walce o tak istotny dzisiaj wizerunek miasta (ang. *place*

¹⁶ P. Fedenko, *Na stulecie Mychajła Hruszewskiego*, przeł. J. Łobodowski, „Kultura”, Paryż 1996, nr 12/246, s. 111-122.

¹⁷ R. Nowacki, W. Telwak, W. Telwak, *Mychajło Hruszewskij (1866-1934)*, Opole 2007; R. Nowacki W. Telwak, *Михайло Грушевський на тлі доби*, t. 1, Drohobycz-Opole 2008; В.П. Педич, *Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894-1914 рр.)*, Івано-Франківськ 1997; Л. Зашкілляк, *Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak, t. II, Rzeszów 2004, 272-294; В. Масненко, *Конструювання традиції української державності: історіографічні схеми та історична пам'ять 1920-х років*, [w:] *Історія-ментальність-ідентичність*, t. IV, *Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія*, ред. Л. Зашкілляк, Й. Пісунінська, П. Серженги, Львів 2011, . 456-467.

¹⁸ R. Nowacki, W. Telwak, W. Telwak, *Mychajło Hruszewskij...*; R. Nowacki W. Telwak, *Михайло Грушевський на тлі доби*, t. 1, Drohobycz-Opole 2008.

¹⁹ K. Latawiec, *Chełmskie otoczenie Serhija Hruszewskiego w latach siedemdziesiątych XIX stulecia*, „Chełmsko-Podlaskie Studia Historyczne”, t. I, *Mychajło Hruszewski i jego mała ojczyzna – Chełmszczyzna w XIX-XX wieku*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2001, s. 41-54; M. Korduba, *Michał Hruszewskij jako uczony*, „Przegląd Historyczny” t. 12, 1935, nr 2, s. 389.

²⁰ Por. Ł. Adamski, Hruszewski, *Петлурга о справах польско-українська. О стратегичных выборах приуводчов Украинской Республики Лудowej*, [w:] *Trudny wiek XX. Jednostka, system, epoka*, red. G.P. Babiak, J. Nalewajko-Kulikov, Warszawa 2010, s. 37-38.

branding) jego mieszkańcy potrzebują znaków rozpoznawczych, to nigdy nie zgodzili się by nazwać jego imieniem jedną z miejskich ulic czy postawić pomnik uczonego, który, *notabene*, chcieli sfinansować fundatorzy ukraińscy²¹. Szkoda, bo przecież myśl Hruszewskiego mocno wpływała i wpływa na stosunki między sąsiadami nad Bugiem²².

Zważywszy na powyższe okoliczności warto się pokusić o zgłębienie znajomości i ocenę oddziaływania spuścizny naukowej M. Hruszewskiego na Polaków, zwłaszcza, że dotychczas więcej wysiłku wkładano w rozeznanie tej sytuacji pośród Rosjan²³. Taki jest z grubsza cel niniejszego opracowania.

Podstawą każdej praktyki historiograficznej jest periodyzacja. Dla tej problematyki odpowiednią ramą chronologiczną wydaje się być propozycja W. Telwaka. W swoich publikacjach posługuje się on następującą datacją²⁴:

1. Schyłek XIX wieku
2. Początek XX stulecia
3. Okres międzywojnia
4. Świat pojałtański
5. Okres postsowiecki

Przyjmijmy ją i omówmy kolejno pokrótce z perspektywy polskiej. Założmy, że opinie na temat interesującego nas badacza i jego dokonań kształtowały się w świetle tendencji, które zaznaczały się w historiografii polskiej tych czasów. Wiele wskazuje na to, że jest to założenie uprawnione i pomoże czytelnikom spoza Polski odczytać zawiłości niegdyś prowadzonej wymiany zdań.

Schyłek XIX wieku – pozytywizm

Druga połowa XIX w. to dobry okres dla nauki europejskiej. W historiografii dominował wówczas pozytywizm z charakterystyczną dla siebie tendencją scjentystyczną. Na pozostających pod zaborami ziemiach dawnej Rzeczypospolitej zaczęła się wyodrębniać czołówka fachowo przygotowanych badaczy, hołdujących w większości hasłom empiryzmu i czystości nauki oraz poznawczej neutralności historyka. Głosili oni kult źródła i profesjonalnego warsztatu. Programowo odcinali się od historiozofii romantycznej. W drugiej połowie XIX w. polska historiografia oscylowała jednak między kategorycznymi dyrektywami metodologicznymi, formułowanymi głównie przez naukę niemiecką, a pokusą polemik społeczno-politycznych. W tym czasie dominującą pozycję zyskały trzy szkoły historyczne: krakowska, warszawska i lwowska²⁵.

²¹ Jedynym upamiętnieniem M. Hruszewskiego w Chelmie jest tablica wmurowana w ścianę jego domu przy ul. Sienkiewicza 8.

²² L. Zaszkiłniak, *Dzieje Polski w historiografii ukraińskiej i świadomości społecznej Ukraińców początku XXI w.*, http://jazon.hist.uj.edu.pl/jazd/materialy/zaszkielniak_pl.pdf [dostęp: 2.07.2016]

²³ Pisał o tym B. Тельвак, *Постать Михайла Грушевського у польській історіографії XX століття*, [w:] *Wielokulturowe środowisko...*, t. V, Lwów 2007, s. 54-87.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Podział ten ma charakter porządkujący. Zasadność podziałów na szkoły historyczne zanegował T. Pawelec.

Historycy krakowscy, generalnie rzecz biorąc, reprezentowali model refleksji historycznej oparty na idei państwa i racji stanu. W silnej władzy widzieli ostoję porządku i stabilizacji, a jej brakowi przypisywali przyczynę demoralizacji narodu. Upadek Rzeczypospolitej wiązali przede wszystkim ze słabością władzy państwowej. Szkoła ta politycznie związana była ze stronnictwem konserwatystów z Galicji Zachodniej. Najogólniej rzecz biorąc, głosiła teorię samozawinionego upadku. Polakom zarzucała anarchiczny charakter narodowy, brak dyscypliny, realizmu, przywiązanie do zasady *liberum conspiro*, samowolę, błędy polityczne i skłonność do spiskowania, a Rzeczypospolitej szlacheckiej – wadliwość podstaw ustrojowych i niepotrzebne parcie na Wschód²⁶. Krakowska szkoła historyczna stworzyła najbardziej rozpoznawalne syntezy historii Polski.

Szkoła warszawska (badacze z Królestwa Polskiego) przesuwiała punkt ciężkości z dziejów państwa na dzieje narodu, obejmującego członków wszystkich warstw społecznych. Także i ten kierunek zwrócony był przeciw romantycznej filozofii dziejów. Atakował przede wszystkim „pozostałości feudalne, szlachecczyznę i klerykalizm w imię liberalnego, opartego na podstawach świeckich i naukowych, modelu kultury”²⁷. Akcentował odradzanie się Rzeczypospolitej w czasach stanisławowskich, czyli tuż przed rozbiorami. Zwracał uwagę na kulturotwórczą rolę narodu, odsuwając na nieco dalszy plan działalność polityczno-państwową. Historycy warszawscy kładli nacisk na odrodzenie kraju po pierwszym rozbiorze i decydujący udział sąsiadów w procesie upadku państwa. Upadek ten nie oznaczał jednak kresu bytu narodowego, zmieniał jedynie warunki jego rozwoju. Szkoła warszawska podejmowała walkę o unaukowanie historii polskiej, przeciwstawiając historiografii erudycyjno-genetycznej badania prowadzące – według nich – do wykrywania obiektywnych praw rządzących procesem dziejowym. Szczególną uwagę poświęcano w Warszawie dziejom wewnętrznym. Mimo poważnego dorobku szkoły warszawskiej kierunek ten nie zdobył się na stworzenie naukowej syntezy historii narodowej.

Przedstawiciele szkoły lwowskiej skłonni byli szukać w historii Polski równowagi i współdziałania pomiędzy narodem i państwem. Próbowali zająć zobiektywizowane stanowisko w toczącej się dyskusji na temat oceny Rzeczypospolitej szlacheckiej. Do podstawowych pojęć historycznych zaliczali „lud, naród i społeczeństwo”, państwo zaś traktowali jako „organ narodu”²⁸. Zwychnięcie tej równowagi prowadziło – według nich – do groźnych

²⁶ Podstawy programowe szkoły krakowskiej sformułował m.in. J. Szujski w broszurze *O fałszywej historii jako mistrzyni fałszywej polityki*, Kraków 1877; por. idem, *Kilka prawd z dziejów naszych*, [w:] idem, *Dzieła*, wyd. zbiorowe, seria 3, t. 1, Kraków 1885, s. 288.

²⁷ M.H., Serejski, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1977, s. 7.

²⁸ Ibidem, s. 12.

konsekwencji. Historycy lwowscy mniej angażowali się w bieżące życie polityczne. Nie tworzyli syntez historycznych.

Wśród historyków polskich drugiej połowy XIX w. zauważano osiągnięcia historiografii ukraińskiej. Świadczyć może o tym liczba cytowań i coraz liczniejsze polemiki naukowe. Z zaciekawieniem obserwowano wysiłki Dmitrija Iwanowicza Jawornickiego na rzecz stworzenia „ukrainoznawstwa” jako osobnej dyscypliny naukowej. Z życzliwością spoglądano na próbę reformy (fonetyzacji) języka ukraińskiego. Do najlepiej znanych wśród Polaków historyków ukraińskich należał Aleksander Matwiejewicz Łazarewski, Dymitr Iwanowicz Bahalij, Dymitr Iwanowicz Ewarnycki, no i oczywiście Wołydymyr Antonowycz i Mychajło Hruszewski. Znane było i cenione Towarzystwo Naukowe im. Szewczenki.

Mimo wyraźnej rywalizacji kontakty historyków polskich i ukraińskich były wtedy liczne i częste. Pozytywistyczne wyobrażenia nauki i wspólnoty działania świata uczonych były silniejsze niż osobiste urazy i ambicje polityczne. Na przełomie XIX i XX stulecia M. Hruszewski kontaktował się z polskimi elitami dość często²⁹. W tej sprawie nie ma kontrowersji. W archiwach Hruszewskiego zachowała się lista ok. 150 polskich badaczy i archiwistów, z którymi ukraiński uczony korespondował³⁰. Wśród nich znalazł się: Aleksander Brückner, Ludwik Kubala, Jan Baudouin de Courtenay, Tadeusz Ryłski i inni. Relacje te były absolutnie naturalne. Wymienieni uczeni byli członkami Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki i wspólnie publikowali w tych samych wydawnictwach.

Spór o osobę i dorobek Hruszewskiego rozpoczął się realnie w 1894 r., kiedy to młody historyk przybył do Lwowa, by objąć katedrę historii powszechnej ze szczególnym uwzględnieniem wschodniej Europy i ruskim językiem nauczania (de facto pierwszą katedrę historii Ukrainy)³¹. Jak przyznaje W. Telwak „został [on] nadzwyczaj ciepło i optymistycznie powitany przez polskie środowisko naukowe. W pewnej mierze możemy to wyjaśnić, nie tyle faktem dorobku i pozycji naukowej uczonego, który nie był jeszcze tak znany, ile przekonaniem, że Hruszewski przyjechał do Galicji jako zwolennik polityki porozumienia polsko-ukraińskiego – tzw. nowej ery”³². Wykład inauguracyjny Hruszewskiego na lwowskiej uczelni został dobrze przyjęty wśród Polaków, mimo że wykładowca nie był dobrym mówcą. Wystąpienie z 12 października 1894 r. dotyczyło m.in.

²⁹ Por. W. Telwak [rec.], Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011, „Ukrainian Archeographic Year Book”, new series, 2012, vol. 19, s. 637-649.

³⁰ A. Serednicki, *Mychajło Hruszewski...*, s. 30.

³¹ J. Pisulińska, *Lwowskie, środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918-1939)*, Rzeszów 2012, s. 29.

³² W. Telwak, *Michał Hruszewski – życie i dzieło*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, R. LI, 2006, s. 523-524.

jedności narodu ruskiego w czasach Rusi Kijowskiej³³. Był na nim obecny m.in. Ludwik Finkel i Leon Wasilewski. Recenzując wykład A. Lewicki – jeden z czołowych przedstawicieli lwowskiej szkoły historycznej – tak się wyraził: „Witamy w jego autorze nowego pracownika na polu wspólnych naszych dziejów; znamy go z dzieł jego jako badacza utalentowanego i pracowitego, władająca wyborną metodą historyograficzną, a przede wszystkim ożywionego szczerą chęcią dojścia do prawdy, jakkolwiek ona wypadnie; zasyłamy mu te spośród grona Uniwersytetu Jagiellońskiego serdeczne na tym nowym jego w kraju naszym stanowisku: Szczęść Boże!”³⁴. W innych partiach tej wypowiedzi nie brakowało pewnej nieufności, z jaką do nowego pracownika podchodziła lwowska profesura. Była ona w jakimś stopniu zrozumiała, gdyż w odróżnieniu od innych Hruszewski „został profesorem zwyczajnym w bardzo młodym wieku, objął stanowisko dzięki reskryptowi cesarskiemu, nie przeszedł więc zwyczajowej procedury habilitacyjnej, w dodatku zajmował katedrę utworzoną dzięki koniunkturze politycznej”³⁵. Z podobnych względów był, od 1895 r., członkiem-korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności, pomimo że nie angażował się w jej prace³⁶. Ponieważ „nowa era” nie nadchodziła, nieufność do młodego historyka narastała. Z czasem przestano go dopuszczać do życia naukowego i towarzyskiego zdominowanego przez polskich profesorów. Władze uniwersytetu nie ułatwiały mu życia³⁷. Hruszewskiego to urażało. Dał temu wyraz m.in. w liście do ukraińskiego „Diła”, w którym krytykował polski szowinizm w Galicji. To z kolei eskalowało konflikt.

Mimo ewidentnych napięć środowiskowych schyłek XIX w. przyniósł „odkrywanie Hruszewskiego” w środowisku historyków polskich, zwłaszcza tych związanych ze Lwowem. Pojawiły się o nim pierwsze wzmianki w czołowym czasopiśmie branżowym „Kwartalnik Historyczny”. Zauważono w nim talent ucznia cenionego Wołodymyra Antonowycza – ukraińskiego historyka, archeologa, etnografa, działacza społecznego polskiego pochodzenia, który był jednym z liderów ukraińskiego przebudzenia narodowego w Imperium Rosyjskim. Samodzielność Hruszewskiego i kolektywistyczne postrzeganie historii budziły wśród polskich pozytywistów zainteresowanie, podobnie jak nowinki historiograficzne docierające z Zachodu. Pierwsze jego prace zaczęto recenzować na ogół w formule naukowej rzetelności i życzliwości. Dyskusje dotyczyły głównie faktografii i warsztatu, były raczej wolne od ideologii. Pojawiły się próby

³³ K. Blachowska, *Historia średniowieczna*, [w:] *Historia w Uniwersytecie Lwowskim: badania i nauczanie do 1939 roku*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaskilniak, Rzeszów 2016, s.

³⁴ A. Lewicki [rec.], *M. Hruszewski, Wstępny wykład z dawno i istoty Rusy, wygłoszony u Lwowskim uniwersytecie 30. września (starego stylu?) 1894*, s. 11, „Kwartalnik Historyczny” R. IX, 1895, s. 565-567.

³⁵ Ł. Adamski, *Naukowo-polityczna działalność...*, s. 131.

³⁶ Por. W. Telwak, *Organizacja i działalność Lwowskiego Grona Komisji Historycznej Akademii Umiejętności*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, R. L, 2005 s. 19.

³⁷ Por. Ł. Adamski, *Naukowo-polityczna działalność...*, s. 133.

nawiązania współpracy. Wskazuje na to korespondencja m.in. z Teodorem Wierzbowskim i Aleksandrem Jabłonowskim, którzy pomagali mu w zbieraniu potrzebnych dokumentów, Aleksandrem Brücknerem oraz słabo zachowana korespondencja z prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego Janem Łosiem³⁸.

Ogólnie rzecz biorąc, pod koniec XIX w. polscy historycy traktowali Hruszewskiego poważnie, nawet jeśli różnili się w ocenie pewnych faktów czy procesów. Zauważali jego dążenie do historii integralnej, nadzwyczajną pracowitość, poświęcenie, rozmach w poszukiwaniu źródeł oraz samodzielność w ich interpretacji³⁹. Wytykali mu jednak jednostronność w ocenie historycznej Polski, przyznając mu jednocześnie, jako młodemu historykowi, prawo do błędu. Zarzucali mu uleganie wpływom rozłamowej polityki władz austro-węgierskich.

Co ciekawe, reakcje na aktywność naukową Hruszewskiego pojawiły się bardzo wcześniej, jeszcze przed uzyskaniem magisterium. Najpoważniejszy polski periodyk historyczny dwukrotnie odnotował pracę młodego badacza pt. *Južnorusskije gospodarskije zamki hospodarskie w połowie XVII w.* Pierwszy z recenzentów ograniczył się do streszczenia rozprawki⁴⁰, drugi zaś – Aleksander Czołowski, dyrektor Archiwum Miejskiego we Lwowie – pochwalił jej oryginalność i profesjonalizm⁴¹. Detaliczność narracji ukraińskiego kolegi bardzo mu odpowiadała.

W tym samym 1893 r. ukazały się dwie recenzje napisane przez stanisławowskiego historyka Alojzego Szarłowskiego⁴². Uznał on, że praca dyplomowa Hruszewskiego o historii ziemi kijowskiej w XI-XIV stuleciu oraz artykuł o historii Wołynia w latach 1097-1102 to publikacje wyróżniające się naukową rzetelnością i warsztatową poprawnością. Nadmieniał, że powstały one w kręgu oddziaływania kijowskiej szkoły W. Antonowycza i stanowią jej wizytówkę⁴³. Zauważył, że są one wolne od „rosyjskich frazesów rzekomo patriotycznych”. Szarłowski nie dokumentował jedynie osiągnięć młodej historiografii ukraińskiej, gdyż – co łatwo zauważyć – jego następna recenzja pracy

³⁸ W. Telwak, *Michał Hruszewski – życie i dzieło...*, s. 548-550; A. Serednicki, *Mychajło Hruszewski...*, s. 29-30.

³⁹ Por. J. Maternicki, *Historia nowożytna w latach 1869-1918*, [w:] *Historia w Uniwersytecie Lwowskim...*, s. 276-227.

⁴⁰ Uł [rec.], *Južnorusskije gospodarskije zamki v połovinie XVI w.*, „Kwartalnik Historyczny” R. V, 1891, s. 402-403.

⁴¹ A. Czołowski [rec.], *Gruszewski M.: Južnorusskije gospodarskije zamki w połovyni XVI wieku*, Moskwa, 1890, str. 33, „Kwartalnik Historyczny” R. VII, 1893, nr 3, s. 706; por. I. Zima, *Aleksander Czołowski 1865-1944. Luminarz lwowskiej kultury*, Gdynia 2011, s. 352.

⁴² A. Szarłowski [rec.], *Gruszewskij M.: Oczerk istorii kijowskoj zemli ot smierci Jaroslawa do końca XIV stoletja*, Kijów 1891, str. XVI. i 520. Z mapą ziemi kijowskiej i tablica genealogiczna Ryrykowiczów; *Gruszewski M. Wołynskij Wopros 1097-1102. Odbitka z czasopisma Kijewskaja Starina*, Kijów 1891, str. 37, „Kwartalnik Historyczny” R. VII, 1893, s. 139-143.

⁴³ Por. B. Тельвак, *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*, Київ-Дрогобич 2008, s. 25-26.

Hruszewskiego o stosunkach społecznych na Rusi w XIII stuleciu była dość polemiczna⁴⁴. Recenzent kwestionował w niej tezę o dużym poczuciu suwerenności gmin ruskich w drugiej połowie XIII stulecia, które chcąc się wyzwolić spod władzy książęcej, poddały się zwierzchności Tatarów. Szarlowski twierdził, że nie ma na to wystarczających dowodów. Kierunek myślenia Hruszewskiego uznał jednak za ciekawy i oryginalny, a autora uznał za godnego dyskutanta. Recenzentowi podobało się, że Ukraina była lokowana przez autora między Wschodem, Zachodem i Południem, jako terytorium przyjazne łańciskiej Europie⁴⁵.

Poza sferę merytorycznej argumentacji dyskusję wyprowadził lwowski historyk dziejów polsko-litewskich XIV-XV w. i Rusi Czerwonej – Antoni Prochaska, który podjął się recenzji pracy o szlachcie barskiej⁴⁶. Hruszewski przedstawił tę grupę ludzi jako synów ukraińskiej ziemi i wschodniego chrześcijaństwa, którzy kultywowali starosłowiańskie cnoty równości i pomocniczości, jak można się domyślać – obce szlachcie koronnej. Prohaska po raz pierwszy pracę młodego historyka określił jako niepoważną i pełną uprzedzeń, nie wchodząc z nim w żadną merytoryczną polemikę. Wypowiedź tego znanego archiwisty lwowskiego świadczy o tym, że już w 1894 r. wśród historyków polskich dostrzeżono w Hruszewskim oponenta, który mógł zburzyć mit „dzikich pól” i polskiego przywództwa w świecie słowiańskim⁴⁷. Tego typu opinie nasilały się od czasu, kiedy coraz bardziej czytelne stawały się polskie i ukraińskie aspiracje narodowe.

Zdarzało się to dość często, ale nie nagminnie. „Szaloną” twarz młodego Ukraińca rysował najczęściej historyk-amator, pisarz i publicysta Franciszek Rawita-Gawroński. Czynił to wielokrotnie. Autor ten, nie stroniąc od złośliwości i ostrego języka, zarzucał swemu ukraińskiemu koledze, że tendencyjnie odrzucił teorię normańską o początkach państwa ruskiego, której – jak sugerował – nawet nie znał⁴⁸. Tezę o istnieniu wczesnośredniowiecznej Rusi jako sprawnego organizmu państwowego uznał za przesadną i nieudokumentowaną. Błędem autora – pisał – jest „posługiwanie się wyrazami »Ruś«, »narod«, »państwo« w znaczeniu teraźniejszym. Zdawałoby się, że Autor ma dzisiejszą Ruś przed sobą i samoistności jej broni, nie bacząc wcale na to, że pojęcie narodu u pisarzy IX i X w., a

⁴⁴ A. Szarlowski [rec.], [M. Hruszewskij] *Serhienko M.: Hromadskij ruch na Wkraïni-Rusi w XII wici, Zapiski Towarystwa im. Szewczenka*, t. I, s. 28, „Kwartalnik Historyczny” R. VIII, 1894, nr 2, s. 338-340.

⁴⁵ A. Szarlowski [rec.], *Hruszewskij M.: Oczerk istorii...*, s. 143.

⁴⁶ A.P-ska [A. Prochaska] [rec.], *Hruszewskij M.: Barskaja okolicznaja szlachta do końca XVIII w. Odbitka z „Kijewskiej Stariny”*, str. 17., „Kwartalnik Historyczny” R. VIII, 1894, nr 2, s. 352-353.

⁴⁷ Por. A. Stępnik, *Mit Słowiańszczyzny w historiografii polskiego romantyzmu*, [w:] *Historia. Ciągłość zmiana. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Maternickiemu*, red. M. Hoszowska, J. Pisulińska, P. Sierzęga, 2016, s. 207-220.

⁴⁸ F. Rawita-Gawroński, *Ustrój państwowo-społeczny Rusi XI i XII wieku w zarysie*, Lwów 1896, s. 2-8. Dziś ku teorii normańskiej skłania się większość specjalistów.

tym bardziej wcześniejszych, ściągało się do różnicy mowy i nie umieszczało w sobie śladu pojęcia państwowości”⁴⁹.

Hruszewski odpowiadał tym samym językiem. Twierdził, że Rawita nie zna podstawowej literatury naukowej, jest tylko niedbałym „beletrystą historycznym”, który nie przynosi chlubny nauce historycznej⁵⁰. Uważał, że historia powinna posługiwać się językiem suchym i protokołarnym a nie literackim. Zaogniało to wzajemny konflikt.

Do dyskusji włączały się kolejne osoby, które wносиły do niej nowe wątki. Przykładem tego może być postać Aleksandra Jabłonowskiego, otwartego na świat historyka, etnografa, podróżnika oraz opiekuna młodego Hruszewskiego podczas jego kwerendy w archiwach warszawskich⁵¹. Ten wybitny badacz Rusi zauważył w swej recenzji, że praca o starostwie barskim w ciekawy sposób naświetla problem drobniej szlachty na ziemiach ruskich. Nie omieszczał jednak wytknąć „wybitnie ruskiego stanowiska, stronnictwości obniżającej walory naukowe pracy”⁵². W swej recenzji pisał: „Mniejsza, iż staje on wszędy po stronie przeciwnej polskim wpływom i polskiej władzy (resp. po stronie litewsko-ruskiej); ale dopatruje się zakusy polonizacyi – w ściślejszym nawet, bardziej określonym znaczeniu – tam i wtedy, kiedy i gdzie nie było to ani zamierzanem, ani możliwem. Hiperbolizując nieraz znaczenie oderwanych faktów i biorąc je za wyraz przedpowziętego systemu, upatruje on w aktach czysto-politycznych czy też ekonomicznej natury, dążność umyślnego jakby upośledzenia żywiołu tubylczego i.t.p. zamysły”⁵³. Jabłonowski protestował przeciwko nadawaniu walkom polsko-litewskim w czasach Świdrygiełły charakteru narodowego oraz dopatrywanie się w „przyznawaniu włości ziemskich wychodźcom z rdzennej Polski prób polonizacyi części Podola, która znajdowała się w składzie Korony Królestwa Polskiego – podczas gdy, zdaniem recenzenta, kwestią decydującą o takim a nie innym rozdawnictwie dóbr była lojalność wobec króla”⁵⁴. Z typowym dla środowiska warszawskiego podejściem usiłował ważyć swoje oceny. Starał się nie burzyć legendy polskich osiągnięć cywilizacyjnych na Wschodzie. Wychodził z założenia, że Ukraina to „nazwa nie tyle historyczna, ile zwyczajowa nadawana obszarowi stepowemu Rusi południowej, ograniczającemu dolne dorzecze Dniepru i Bohu. Nazwa to ruska, wszakże bardzo późnego pochodzenia”⁵⁵. Pogląd

⁴⁹ Ibidem, s. 4-5.

⁵⁰ М. Грушевський, *Нові розвідки з історії давньої Русі*, „Записки НТШ”, т. XVIII, 1897, s. 8.

⁵¹ Por. I. Kulesza, *Aleksander Jabłonowski*, „Gryfita”. Białostocki Magazyn Historyczny, 1989, nr 3/8, s. 5-6.

⁵² A. Jabłonowski [rec.], *Starostwo barskie. Hruszewskij M.: Barskoje Starstwo. Istoriceskije ocerzki, Kijew 1894*, „Kwartalnik Historyczny” R. XI, 1897, nr 1, s. 64-73.

⁵³ Ibidem, s. 66.

⁵⁴ Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy...*, s. 293.

⁵⁵ A. Jabłonowski, *Ukraina*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski wg planu F. Sulimierskiego, t. 12, Warszawa 1892. Autor pogląd ten wielokrotnie powtórzył w

ten miał także odzwierciedlenie w *Atlasie historycznym* przygotowanym przez Jabłonowskiego, który od czasów Lelewela był pierwszą pracą kartograficzną na tak wysokim poziomie⁵⁶.

By nie mnożyć przesadnie przykładów można przyjąć tezę, że w dziewiętnastowiecznych polemikach pomiędzy Hruszewskim a historykami polskim spierano się przede wszystkim o fakty i ich konteksty. Mniej uwagi przykładano do problemów metodologicznych i historiozoficznych. Na ogół pole sporu nie było zbyt rozległe⁵⁷. Być może sprawił to fakt, że udział w dyskusji brali głównie historycy lwowscy, najbardziej otwarci na zmienność dziejową i wielokulturowość ziem dawnej Rzeczypospolitej. Najczęściej zwracali oni uwagę na: nietrafne utożsamianie Antów ze Słowianami Wschodnimi, bezpodstawne twierdzenie o ukraińskim charakterze Grodów Czerwieńskich i ekspansyjnym celu polityki królów polskich na zachodnioukraińskich ziemiach w okresie XIII-XVI w., nadmierna hiperbolizacja doniosłości i znaczenia ukraińskiego czynnika narodowego na ziemiach polskich w tym czasie, wyciąganie szerszych wniosków z sytuacji odosobnionych, nieuprawnione używanie nazwy „Ukraina” zamiast „Ruś” itp. Historycy krakowscy w tym czasie działali na rzecz przystosowania „społeczeństwa polskiego do życia i dalszego cywilizacyjnego rozwoju w warunkach niewoli”⁵⁸. Nie prowadzili drażniących polemik z historykami ukraińskimi. Nie widzieli też możliwości realizacji ich marzeń. Nie oznaczało to jednak negacji praw narodowych Ukraińców.

Sytuacja zmieniła się w następnym stuleciu. Przyczyną tego była dziesięciotomowa *Historia Ukrainy-Rusi*, nazywana metryką narodu ukraińskiego (wyd. 1898-1936), w której historyk ukraiński przedstawił swoje naukowe *credo*⁵⁹. Sądząc po ówczesnych publikacjach, Polacy byli skonsternowani dobitnie wyrażonym stanowiskiem, że Ukraina jest wyraźnie wykształconą jednostką historyczną, narodową i geograficzną, o której można twierdzić, że biorąc swój początek od wczesnośredniowiecznych Antów wykazuje ciągłość rozwoju od czasów Wielkiego Księstwa Kijowskiego oraz że stanowi narodowość całkowicie

---

okresie neoromantyzmu i modernizmu. Znalazło to ślad w trzecim tomie *Pism*, Warszawa 1911, zwłaszcza w zamieszczonych tam rozprawach *Ukraina – kraj* oraz *Zadnieprze i Zaporozie*.

⁵⁶ *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przelomu z wieku XVI na XVII. Dział drugi: Ziemie ruskie Rzeczypospolitej*, opr. i wyd. A. Jabłonowski, Warszawa-Wiedeń 1899-1904.

⁵⁷ Por. K. Chamiec [rec.], *Źródła do historii Ukrainy-Rusi, wydawane przez Komisję archeograficzną Tow. Nauk. Im. Szewczenki. T. 1 Lustracje królewsczyzn na ziemiach Halickiej i Przemyskiej z roku 1565-1566*, Lwów 1895, Biblioteka Warszawska, 1897, t. II, s. 181-187; В. Тельвак, В. Педич, Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами, [w:] *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)*, колективна монографія за редакцією Л. Зашкільняка та П. Серженги, Львів 2015, s. 62-69.

⁵⁸ J. Maternicki, *Historiografia polska doby porozbiorowej wobec dążeń niepodległościowych narodu*, [w:] *Historia jako dialog. Studia i szkice historiograficzne*, Rzeszów 1996, s. 16.

⁵⁹ Tekst ukraiński dostępny na stronie <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur.htm>

obcą Polsce i Rosji, której to kolebką nie jest Kijów, ale północne księstwo suzdalsko-moskiewskie zbudowane na tradycji absolutyzmu bizantyjskiego i Złotej Ordy. Zaskoczenie wywołała teza, że na fundamentach ukraińsko-białoruskich wyrosło Wielkie Księstwo Litewskie. Podobnie była odbierana interpretacja zakładająca, że Ukraina była pierwotnie tylko jednym regionem, położonym nad Dnieprem, lecz odgrywała wiodącą rolę w historycznych przeobrażeniach wszystkich „Małorusów” i wpływała na ich losy, przez co mogła więc rościć sobie pretensje do jednoczenia ich wszystkich (od Karpat po Kaukaz). Wątpliwość budziło przekonanie, że Ukraińcem był każdy kto, „kto, niezależnie od wiary czy przynależności narodowej, mówił gwarami ukraińskimi. Jeśli tego nie rozumiał, należało u to uświadomić. Jeśli zaś rozumiał swoje pochodzenie, a mimo to uważał się za Rosjanina lub Polaka, stawał się w oczach Hruszewskiego renegatem”⁶⁰. Mało czytelnym był pogląd, że wykwittem ukraińskich pragnień narodowo-państwowych była Chmielniczczyna. Tę na ziemiach polskich uważano za symbol dziedzienia i barbarzyństwa⁶¹. Nad Wisłą pewne zdziwienie budziła ostra niechęć historyka do Polaków. Z niezrozumieniem spotykała się teza, że prawie cała ukraińska szlachta i magnateria zdradziła swój naród, przejmując kulturę polską, odcinając się od rdzennej ludności, która jest jądrem narodu⁶². Niezrozumiałe było przekonanie, że „historia nie zna polskiego przywódcy (satrapy), który by pragnął szczerego i uczciwego porozumienia z Ukraińcami”⁶³. Szczególnie obawy rodziło stwierdzenie, że Polacy mają prawo tylko do ziem w „etnograficznych granicach”, bez Galicji Wschodniej południowego Podlasia i Chełmszczyzny.

Poglądy te były nie do przyjęcia w środowisku polskim, zwłaszcza, że na przełomie XIX i XX w. zaczęły się odradzać idee historiozofii romantycznej. W pewnym związku z tym niechętnie została przyjęta propozycja utworzenia oddzielnego uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie.

Początek XX stulecia – okres neoromantyzmu i modernizmu

Wraz z sygnałami o możliwości wybuchu wielkiej wojny w Europie polsko-ukraiński spór o przyszłość Galicji wszedł w nową fazę, a dziejopisarze zaangażowali się w niego bardzo mocno. Powstało wówczas powiedzenie, że historycy zawiesili na kołku swoje warsztaty pracy naukowej i poszli na służbę idei niepodległości. W tym czasie w historiografii polskiej dominującą pozycję zdobył kierunek zwany neoromantyzmem i modernizmem. Według J. Maternickiego pomimo zaborów w 1900 r. historia była nauką numer jeden na ziemiach polskich.

⁶⁰ Ł. Adamski, *Prorok nowego czasu*, „Tygodnik Powszechny”, 2007, nr 41, s. 10.

⁶¹ W. Telwak, *Mychajło Hruszewski (1866-1934)...*, s. 351.

⁶² P. Kiernikowski, W. Telwak, op.cit., s. 100; por. P. Kiernikowski, *Michał Hruszewski – pierwszy prezydent Ukrainy*, „Rocznik Chełmski”, t. 11, 2007, s. 241-248.

⁶³ Ł. Adamski, Hruszewski, *Petlura o sprawę polsko-ukraińską. O strategicznych wyborach przywódców Ukraińskiej Republiki Ludowej*, [w:] *Trudny wiek XX. Jednostka, system, epoka*, red. G.P. Babiak, J. Nalewajko-Kulikow, Warszawa 2010, s. 54.

Badaniem i popularyzowaniem przeszłości dziejów zajmowało się ok. 200 osób, z których prawie 100 można uznać za historyków *sensu stricto*⁶⁴. Jak oblicza ten wybitny historyk historiografii co piąty polski uczony zajmował się przeszłością.

Cezura 1900 r. ma charakter umowny, aczkolwiek przemawiają za nią ważne argumenty natury naukowej. Zbiegło się z nią odchodzenie od rankowskiego modelu uprawiania historii, zmierzch „pesymizmu” wywołany renesansem myśli niepodległościowej, zwrot w kierunku tzw. historii wewnętrznej, dojście do głosu nowego pokolenia historyków, utrwalenie się nowych zasad metodologicznych, otwarcie historii na inne nauki i tendencje światowe etc.⁶⁵ W nowej szacie wracał romantyzm wraz ze swoim mesjanizmem i polonocentryzmem. Krytyce poddano oderwanie historii od życia, akceptując przy tym zdobycze warsztatowe drugiej połowy XIX w.

Historycy polscy ulegali różnorodnym wpływom politycznym. Ich sympatie polityczne determinowały w dużej mierze poglądy na przeszłość narodową Polski. Biorąc za podstawę stosunek historyków do aktualnych problemów życia społeczno-politycznego, za J. Maternickim możemy mówić o: 1) szkole narodowej; 2) szkole niepodległościowej (dzielącej się na trzy nurty: a. liberalny, b. irredentystyczny, c. lewicowy), 3) szkole konserwatywnej (realistycznej), opierającej się na postawach ugodowych, wypracowanych przez krakowską szkołę historyczną⁶⁶. Recz ciekawa, że nie powstała wówczas żadna udana synteza dziejów narodowych. Neoromantyzm i modernizm często bywa więc nazywany okresem bezsyntetycznym, a powstałe wówczas prace ogólne określa się mianem parasyntez⁶⁷.

W tym oto czasie do świadomości olśnionych „ubohaterzoną” przeszłością historyków polskich zaczęła się przebijać *Historia Ukrainy-Rusi*, która przeciw polskim bohaterom postawiła ukraiński lud/naród, który dla jej autora był „alfą i omegą poznania historycznego”. Pierwsza recenzja wydanego w 1898 r. I tomu dzieła Hruszewskiego ukazała się dopiero w 1905 r. Jej autor – znany z narodowych przekonań – Stanisław Zakrzewski, poddał ją solidnemu namysłowi i pochwalił „stronę geograficzno-historyczną” wywołując pewien niepokój wśród

⁶⁴ Por. J. Maternicki, *Historiografia polska w latach 1900-1918*, [w:] *Historia nauki polskiej*, red. B. Suchodolski, t. 4, 1863-1918, cz. 3, red. Z. Skubala-Tokarska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1987 s. 613.

⁶⁵ Por. J. Maternicki, *Historiografia polska XX wieku...*; idem, *Polskie środowisko historyczne w latach 1900-1918*, „Przegląd Historyczny” t. 24, 1980, nr 4, s. 11-29; idem, *Kilka uwag o prądach i przełomach w historiografii polskiej XIX i XX w.*, s. 51-68; idem, *Polska refleksja teoretyczna*, s. 33-55; idem, *O nowy kształt historii. Z badań nad recepcją zachodnioeuropejskiej myśli metodologicznej w historiografii polskiej w dobie modernizmu i neoromantyzmu*, „Dzieje Najnowsze” R. XII, 1980, nr 1, s. 119-171; idem, *Między tradycją a nowoczesnością. Spory metodologiczne na III Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie w 1900 r.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. XXV, 1980, nr 2, s. 269-297; por. także J. Adamus, *Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego*, „Kwartalnik Historyczny” R. LXV, 1958, s. 16-36.

⁶⁶ Podział ten J. Maternicki zaproponował m.in. w książce *Historiografia polska XX wieku...*, s. 59-76.

⁶⁷ J. Maternicki, *Historiografia polska XX wieku...*, s. 78.

historyków polskich⁶⁸. Zalecił jej naśladowanie, co burzyło dotychczasowe sposoby myślenia o dziejach narodowych i pisaniu syntez.

Na fenomen historyka ukraińskiego zwrócił uwagę też krakowski badacz literatury Tadeusz Grabowski. Zauważył, że Hruszewski „obdarzył Ruś plonem obfitym, nadzwyczaj obfitym, bądź co bądź utrzymującym wyższą miarę krytyczną niż bywało przed nim. Odznacza się nie tylko sam benedyktyńską pracowitością, ale pobudza innych do pracy i wytwarza zwolna na Rusi Czerwonej ruski świat naukowy”⁶⁹. Recenzent wspomniał o szkole naukowej Hruszewskiego, co oznaczało uznanie jej profesjonalizmu według europejskich standardów. Dotychczas bowiem dominowało przekonanie, że historycy ukraińscy są samotnymi entuzjastami historii, którzy sami sobie wyznaczają reguły działania. Słowa Grabowskiego o Ukrainie liczyły się w polskim środowisku akademickim, gdyż uczony ten, znany był z zaangażowania społecznego i aktywności w ruchu narodowym.

Kolejną, bardziej już krytyczną recenzję (na podstawie niemieckiego przekładu) przygotował słynny sławista Aleksander Brückner⁷⁰. Pochwalił on fachowość i wszechstronność ukraińskiego autora. Zwrócił uwagę, że dzięki Hruszewskiemu polski świat historyczny mógł poznać ogromną literaturę, „przede wszystkim rosyjską, dotychczas dla Europy siedmioma pieczęciami zawartą”⁷¹. Wyraził żal, że historiografia polska dotychczas nie doczekała się podobnego dzieła. Dalej jednak wyśmiał antynormańską teorię pochodzenia państwa ruskiego, co pozwoliło inaczej spojrzeć na pradzieje słowiańskie i związki z Rosją⁷². Zasugerował, że Hruszewski nie zna metod filologicznych i kieruje się w wyjaśnianiu poglądami politycznymi. Przedstawił go jako dziejopisa, „któremu zbyt łudząco uśmiechał się widok dawnej Rusi wyłącznie z rodzimych, kijowskich, »ukraińskich« początków wyprowadzonej”⁷³. Aspiracje do ziem po Bug i San uznał za absurdalne. Kpił, że „byle ślad ruszczyzny wystarcza mu do zagarnięcia terytorium dla Rusi, hołdując milcząco hasłu Chmielnickiego i kozaczyzny, że Lachów aż za Wisłę wyprzeć należy. Oto np. taki odwieczny polski gród, jak Lublin; jest cerkiew ruska w Lublinie i to wystarcza autorowi aby (str. 223) pawił o Lublinie, jako o jednym »jeszcze w wiekach XVI-XVII najważniejszych ognisk prawosławia, uważanym za prawdziwie ruskie miasto«. Wierutna to bajka, pyszna w ustach diejatiela, niegodna historyka poważnego”⁷⁴.

⁶⁸ S. Zakrzewski, *Nad Wieprzem i Bugiem w wieku XI i XII*, „Przegląd Historyczny” t. 6, 1905, nr 3, s. 361.

⁶⁹ Tad. St. Gr. [T.S. Grabowski] [rec.], *Науковий Збірник присвячений професорови Михайлову Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904)*. Видання Комітету. Lwów, 1906, lex-8°, str. VIII, 564, „Świat Słowiański” R II, 1906, czerwiec, s. 440.

⁷⁰ A. Brückner, *Dogmat normański*, „Kwartalnik Historyczny” R. XX, 1906, s. 664-679.

⁷¹ Ibidem, s. 665.

⁷² Ibidem, s. 664-679.

⁷³ Ibidem, s. 676.

⁷⁴ Ibidem, s. 667.

W podobnym klimacie utrzymana była polemika znanego z realistycznej postawy Józefa Feldmana. Nowożytnik z Krakowa stanowczo polemizował z tezami zawartymi w pracy *Z polsko-ukraińskich stosunków w Galicji*⁷⁵. Twierdził że, Hruszewski „przedstawia Rusinów jako męczenników, o odwrotnej stronie medalu nie wspomina: nie wzmiankuje ani słowem o silnym nie tylko w przeszłości, lecz na razie i dziś, obozie »moskalofilskim« ani o wszystkich charakterystycznych znamionach największego stronnictwa dzisiejszego narodowo-demokratycznego, ani o zdobyczach ruskich, wcale nie małych – szczególnie w porównaniu ze stanem posiadania w Rosji. Jest to – pisał – metoda może wygodna, ale nieco jednostronna”⁷⁶. Feldman nie zgadzał się też z porównywaniem przez Hruszewskiego sytuacji galicyjskich Rusinów do sytuacji Polaków w zaborze pruskim. Dał temu wyraz w jednej ze swych książek. „Jest to fałsz taktyczny – pisał – któremu życie codzienne na każdym przeczy kroku. W całych Prusiech nie ma ani jednej szkoły polskiej, nawet prywatnej polskiej zakładać tam nie wolno. W Galicji szkół Rusińskich mamy tysiące; tam język polski w żadnym urzędzie nie jest tolerowany, tutaj władze są zobowiązane porozumiewać się w tym języku, którego one zażądają; w sejmie językiem urzędowym jest polski, ale Rusini wygłaszają swoje mowy w języku ojczystym, w tym języku reprodukuje je stenogram, marszałek i namiestnik w swoje przemówienia wplatają stale ustępy ruskie; o uchwaleniu w Galicji ustaw wyjątkowych, o funkcjonowaniu jakiegokolwiek komisji kolonizacyjnej nie ma mowy”⁷⁷.

O dorobku Hruszewskiego, a raczej o jego wyobrażeniu, ekstremalnie wypowiadał się nestor polskich przyrodników Benedykt Dybowski. Przypisał on ukraińskiemu historykowi „ideowe apostołstwo rzezi”, a jego samego nazwał „zapiewajką hajdamackim”⁷⁸. Swe słowa ogłaszał w poczytnym czasopiśmie „Słowo Polskie”, wykraczając tym samym poza spory wśród akademików. Pisał, że „potok nienawiści, szerzony przez prasę i prowodyrów [...] stale się powiększa, szczególnie od czasu, gdy prof. Michajło Hruszewski przybył to do Lwowa. [...] Borba barbarzyńska na uniwersytecie w ogóle cały ruch siczowy jemu swą inicjatywę i swój rozkwit zawdzięcza”⁷⁹.

⁷⁵ М. Грушевський, *Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія області чи національно-територіальна)*. [w:] М.С. Грушевський, *Твори: У 50 т.*, гедкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін., голов. ред. П. Сохань, Львів, 2002, т. 1, серія „Суспільно-політичні твори (1894-1907)”, s. 485-527.

⁷⁶ W. Feldman, *Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846-1906*, Kraków 1907, s. 357.

⁷⁷ Ibidem, s. 355-356.

⁷⁸ B. Dybowski, *Z powodu artykułu prof. Hruszewskiego. (Dokończenie)*, „Słowo Polskie” R. XI, 1906, nr 379 z 23 VIII (wydanie popołudniowe), s. 3; Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy...*, s. 159.

⁷⁹ B. Dybowski, *Z powodu artykułu...*, s. 3; por. A. Głabiński, *Zamach na uniwersytet we Lwowie. (Ciąg dalszy)*, „Słowo Polskie” R. VII, 902, nr 158 z 4 IV (wydanie popołudniowe), s. 2..

W tym samym czasopiśmie wypowiedział się Jan Kamiński. W 1909 r. wyraził przekonanie, że „Czytając [...] rozprawy naukowe, pomieszczone np. w organie Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki, trudno się oprzeć wrażeniu, że ma się do czynienia z rodzajem agitacji politycznej, przystrojonej w poważną szatę umiejętności historycznej”⁸⁰. Była to wypowiedź prasowa, ale z racji tego, że była częścią szerszej kampanii negatywnej – istotna.

Tę linię argumentacyjną wspierał także historyk literatury, folklorysta Stanisław Zdziarski. Obrzucał on Hruszewskiego inwektywami: pseudohistoryk, działacz polityczny najgorszego gatunku, człowiek tendencyjny itp.⁸¹ Dopatrywał się w jego twórczości pierwiastków ludowych.

Ostrość dyskusji wokół Hruszewskiego wywołała reakcję redaktora „Świata Słowiańskiego” Feliksa Konecznego. Historyk ten brał w pewnym sensie w obronę swego ukraińskiego kolegę. Nazywał go „głową narodu”. Twierdził, że nie jest on taki straszny, jak go malują, a z pewnością mniej straszny, niż sam się maluje. Tłumaczył m.in., że przeniesienie centrum spraw ukraińskich nad Dniepr jest symboliczne.

Na niewiele się to zdało. Już wkrótce cytowany już wyżej F. Rawita-Gawroński sprowadził dyskusję kilka poziomów niżej. Stworzył nawet dla niej nową platformę w postaci kwartalnika „Ruś” (ok. 8 arkuszy druku), który zajmować się miał historią tego kraju i stosunkami polsko-ruskimi. Przekonywał, że „pobudką do tego była po prostu potrzeba obrony naszych dziejów przed oszczerstwami i fałszami, jakimi je obrzucili rozwydrzeni historycy ruscy, nafabrykowani przez Mychajła Hruszewskiego, profesora uniwersytetu we Lwowie”⁸². Pomysł ten nie spodobał się, zwłaszcza młodym, i „Ruś” zanim rozwinęła skrzydła, przestała istnieć. Jej autorzy przenieśli się na inne łamy.

Charakterystyczny dla tego środowiska jest tekst *Profesor Hruszewski i jego Historia Ukrainy-Rusi*⁸³. Rawita-Gawroński napisał w nim, że potężne (wówczas ukazało się 7 tomów) dzieło Hruszewskiego to zideologizowana i zdogmatyzowana historia „mało znanego w dziejach narodu, przez krótki czas hałaśliwego i niespokojnego, później podbitego, ujarzmionego, oglupionego, zdemoralizowanego niewolą, któremu z niestychanym barbarzyństwem zamknięto wszystkie drogi do samodzielnego umysłowego i narodowego rozwoju”⁸⁴. Szydził,

⁸⁰ J. Kamiński, *Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego*, „Słowo Polskie” R. XIV, 1909, z 11 XI, s. 2.

⁸¹ S. Zdziarski [rec.], *Adam Szelągowski, Kwestya ruska w świetle historii. (odbitka z „Przeglądu Narodowego”), Warszawa 1911*, „Ruś”. Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej, R. I, 1911, nr 4, s. 452.

⁸² Cyt. za E. Koko, *Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. Studium archaizmu*, Gdańsk 2006, s. 91.

⁸³ F. Rawita-Gawroński, *Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi. Kilka słów, kilka uwag*, „Świat Słowiański” R. VII, t. I, maj, 1911, s. 337-356; por. B. Тельвак, *Творча спадщина...*, s. 123-125.

⁸⁴ Ibidem, 339.

że *Historia Ukrainy-Rusi* to mechaniczna i sprzeczna ze sobą kompilacja historii różnych regionów i narodów („bakalarska metoda”). Najostrzejsze słowa kierował pod adresem Kozaków i tzw. hajdamaków. Rawita-Gawroński uważał, że Hruszewski ich wybielił i zmitologizował. Sam traktował ich jako element, który przekreślił cywilizacyjny wkład Ukraińców do kultury europejskiej. Największego z hetmanów oceniał bardzo negatywnie. Ukuł nawet tezę, że nie był on szlachcicem, lecz synem żydowskiego rzeźnika spod Chmielnika. Dziwił się, że Rusini chcą mieć takich bohaterów.

W innej pracy Rawita-Gawroński pisał: „Jest to nie naród we wszystkich swoich częściach, lecz masa ludowa, na poły ciemna i wyposażona wszelkimi przymiotami ciemnoty. To samo można powiedzieć o stanie umysłowym i kulturalnym tego społeczeństwa. Posiada ono ogromnie bujne zarodki na przyszłość, dużo poezji w sobie, lecz dziś jeszcze żadnych pozytywnych zdobyczy na polu umysłowym nie ma i nie posiada ani jasno sformułowanych pragnień i ideałów narodowych, ani potrzebnej do życia równowagi. Jest to tedy społeczeństwo na wskroś ludowe z pierwiastkami dziedzicznego anarchizmu, przesiąkniętą sztucznie podniecaną przez wodzów zbyt egoistycznych nienawiścią klasową, żółciowym lekceważeniem wszystkiego, co ponad tłum ludowy podnosi się inteligencją, wykształceniem, władzą, zdobytą pracą i nauką lub prawem dziedzictwa dobrobytem. [...] Chłop ruski jest jednako zjadliwie uosobiony dla swego księdza, który reprezentuje ubogą inteligencję tego społeczeństwa, jak i do Polaków, których wyższość kulturalna drażni go, większa pracowitość i większa zasobność materialna pobudza go do zazdrości”⁸⁵. Rawita-Gawroński, uważał, że naród ukraiński nie istnieje, bo dopiero zaczął się kształtować w XX stuleciu⁸⁶, a wprowadzanie tej nomenklatury do piśmiennictwa jest „szowinistycznym wybrykiem”. W innym miejscu pisał, że „Wolno wprowadzić każdemu narodowi względnie ludności kraj zamieszkały przez siebie nazwać wedle upodobania lub posługiwać się nazwą obcą, ale ta nazwa nie może utożsamiać się z narodowością, jeżeli nie ma etnograficznego uzasadnienia”⁸⁷. Dodawał, że język ukraiński jest tak słabo rozwinięty, że nie nadaje się do prowadzenia naukowej narracji. Dalej łagodził, że jest to pewnego rodzaju *licentia poeticae*, ale napięcia, które te słowa tworzyły pozostawały⁸⁸.

W 1915 r. Rawita-Gawroński po raz kolejny ostro wypowiedział się na temat dorobku Hruszewskiego. Na łamach „Kwartalnika Historycznego” umieścił recenzję dwunastego tomu *Żereł do istorii Ukrainy-Rusy*⁸⁹. Pochwalił w niej

⁸⁵ F. Rawita-Gawroński, *Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi*, „Świat Słowiański”, R. VIII, t. II, 1912, sierpień-wrzesień, s. 562-563.

⁸⁶ Idem, *Oderwanie Chełmszczyzny i Rusini*, Lwów, 1909, s. 18-21.

⁸⁷ Idem, *Literatura ruska...*, s. 85

⁸⁸ Idem, *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny*, Warszawa 1922, s. 15.

⁸⁹ Idem, [rec.], *Żereła do istorii Ukrainy-Rusy*, „Kwartalnik Historyczny” R. XXIX, 1915, nr 1, s. 366-367.

konsekwencję Hruszewskiego do wydawania źródeł, co z finansowego i organizacyjnego punktu widzenia zawsze było trudne, ale nie ukrywał, że dobór źródeł nie jest obiektywny, a sposób ich opracowania nie jest zgodny z przejętymi w historiografii regułami. Nie akceptował on tezy, że pamiętki siedemnastowiecznego piśmiennictwa ruskiego to „kozackie letopisy”⁹⁰. Podobnie jak większość polemistów Hruszewskiego wytykał mu, że używanie nazwa „ukraiński” w stosunku do średniowiecznej przeszłości jest bezzasadna. Uważał, że w tamtych czasach miała ona charakter geograficzno-historyczny a nie narodowościowy. Generalnie rzecz biorąc, Rawita-Gawroński działał na rzecz utrwalenia się negatywnego stereotypu Ukraińca. Można go chyba nazwać ojcem antyukraińskiego stereotypu w historiografii polskiej⁹¹. W swych interpretacjach nawiązywał do mitu Ukrainy i Ukraińców stworzonego w powieściach przez Henryka Sienkiewicza, który ujawnił się z całą wyrazistością we własnym obszernym cyklu *Dzieje Kozaczyzny w stosunku do Rzeczypospolitej*⁹².

Rawita-Gawroński nierzadko posuwał się do krytyki *ad personam*. Pisał np., że Hruszewski jest człowiekiem chorobliwie emocjonalnym, obłudnikiem, doktrynerem, radykałem pozbawionym wyczucia realizmu politycznego i polonofobem, który szerzy „pośród półinteligencji ruskiej polityczne marzenia o jakiejś jakoby wielkiej Ukrainie-Rusi w przeszłości i przyszłości”⁹³. Wielokrotnie oprostowywał obsadzenie przez Hruszewskiego katedry na Uniwersytecie Lwowskim, twierdząc, że przez swoją działalność profesorską przyczynił się on do rozwoju ukraińskiego nacjonalizmu. Pisał: „Spokojne dotychczas galicyjskie społeczeństwo pchnął on na drogę nienawiści do Polaków, wzorem rosyjskich historyków, rozdmuchując żale historyczne i tworząc z nich podkład dla terażniejszości”⁹⁴. Stworzył spiskową teorię, zakładającą, że w strategii Hruszewskiego są dwa etapy rozwojowe: 1) zantagonizowanie z ludnością polską, a potem 2) doprowadzenie do zjednoczenia z Rosją. Przeciwestawiał mu rozsądek i erudycję pisarza Pantelejmona Kulisza. Była to ewidentna nadinterpretacja. Tendencje filorosyjskie formułowano na wyrost po apelach historyka ukraińskiego do większego zainteresowania się sprawami Ukrainy rosyjskiej i sprawami kościoła wschodniego.

⁹⁰ A. Toczek, *Lwowscy historycy historiografii i metodolodzy historii w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Ząszkilniak, Rzeszów 2015, s. 164-165.

⁹¹ Por. idem [rec.], *Eugeniusz Koko, Franciszek-Rawita-Gawroński (1846-1930). Wobec Ukrainy i jej przeszłości. Studium archaizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006, ss. 274 + 10 nlb., „Annales Academiae Pedagogicae Cracoviensis”, Folia 55, Studia Historica VII, 2008, s. 173.

⁹² Objął on prace: *Historia ruchów hajdamackich* (t. 1-2, 1899-1901), *Studia i szkice historyczne* (t. 1-2, 1900-1902), *Bohdan Chmielnicki* (t. 1-2, 1906-1909), *Ostatni Chmielniczenko* (1919). Powieść *Ogniem i mieczem* Sienkiewicza po raz pierwszy skrytykował W. Antonowycz Uznał ją za obraźliwą dla Ukraińców.

⁹³ F. Rawita-Gawroński, *Kwestia ruska wobec Austrii i Rosji*, „Świat Słowiński”, 1912, sierpień-wrzesień, s. 562-572.

⁹⁴ Idem, *Rozwój radykalizmu na Rusi Halickiej*, „Kurier Poznański” z 24 VII 1921 i in.

Ton ten podejmowali inni historycy związani politycznie z obozem narodowej demokracji. Należał do nich ówczesny docent Uniwersytetu Lwowskiego Adam Szelągowski⁹⁵. Skupiał się on na kwestiach terytorialnych, kwestionując teorię etnograficzną. Poglądy Szelągowskiego w dużej mierze odpowiadały stanowisku współczesnych historyków orientacji narodowej. Zawarte w jednej ze swych recenzji poglądy Szelągowski przeniósł ze swej pracy *Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w.*, powstałą na bazie popularnych wykładów, jakie autor wygłaszał w latach 1899-1900 na Uniwersytecie Powszechnym⁹⁶. Książkę tę krytyka uznała za popularną i pozbawioną większych wartości naukowych, co przyczyniło się do tego, że szybko poszła w zapomnienie⁹⁷. W interesującym nas kontekście jest ona jednak bardzo charakterystyczna. Sama prawdopodobnie bezpośrednio nie wywarła większego wpływu na świadomość historyczną Polaków pierwszej połowy XX w., z pewnością miała wpływ na nastroje wśród Polaków i Ukraińców. Autor ten Ukrainę utożsamiał z obszarem województwa kijowskiego i brackowskiego, które po 1569 r. weszły w skład Małopolski. Obejmowały one tereny w dorzeczu Dniepru i Bohu. W XV i XVI w. – pisał – „wytworzyła się dla nich nazwa Ukrainy, z początku w znaczeniu imienia pospolitego (pogranicza), później od w. XVII jako imię własne (nazwa osobowa)”⁹⁸. Jej sercem był Niż – centrum Kozaczyzny. Pod względem geofizycznym była w naturalny sposób związana z monarchią polsko-litewską.

Działalność Hruszewskiego krytycznie oceniał również orędownik polsko-ukraińskiego pojednania, socjolog i publicysta Ludwik Kulczycki, który ok. 1910 r. odszedł od radykalnej lewicy i zaczął orbitować ku narodowej demokracji. Swą krytykę rozpoczął od przypomnienia, że Hruszewski przybył z państwa despotyzmu i samowoli, a jego ojciec był kuratorem okręgu naukowego na Kaukazie, gdzie dorobił się znacznej fortuny i demoralizował ludzi, z którymi się stykał. Dalej orzekł, że historyk ten „posiada wykształcenie bardzo jednostronne, a umysłowość jego, pod niektórymi względami, nosi cechy barbarzyństwa”⁹⁹. Przyznawał, że nie jest on „moskalofilem, lecz nacjonalistą ukraińskim ale wszystkie jego sympatie są po stronie państwowości rosyjskiej. Będąc niby radykałem (w swoim światopoglądzie) godzi się z rozmaitymi rzeczami w Rosji,

⁹⁵ A. Szelągowski, *Kwestia ruska w świetle historii*, Warszawa 1911, odb. z „Przeglądu Narodowego”; por. J. Maternicki, *Adam Szelągowski i jego poglądy na historię (cz. I-II)*, „Przegląd Humanistyczny” R. XXXIII, 1989, nr 11, s. 123-153; nr 12, s. 105-137; idem, *Adam Szelągowski i jego poglądy na historię*, [w:] *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*, cz. III, *Materiały konferencji naukowej w Krakowie w 1988 r.*, red. idem, Warszawa 1989, s. 13-118.

⁹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Akta c.k. MWiO w Wiedniu, Adam Szelągowski, Curriculum vitae, syg. 121u.

⁹⁷ J. Maternicki, *Adam Szelągowski i jego poglądy...*, s. 24-25; idem, *Adam Szelągowski — ostatni polski polihistor*, [w:] idem, *Historia jako dialog...*, s. 87.

⁹⁸ Ibidem, s. 211.

⁹⁹ L. Kulczycki, *Ugoda polsko-ruska*, Lwów 1912, s. 40.

nic wspólnego z radykalizmem nie mającymi, a całą nienawiść skierowuje przeciw Polakom, których uważa za najniebezpieczniejszych dla Rusinów od Rosjan”¹⁰⁰. Były to tezy trudne do udowodnienia.

Dla ukraińskiego profesora łaskawszy był młody publicysta Leon Wasilewski – socjalista i współpracownik Józefa Piłsudskiego. W swej książce *Ukraina i sprawa ukraińska* z 1911 r. uznał dorobek Hruszewskiego za ogromny. To za jego sprawą – twierdził – Towarzystwo Naukowe im. Szewczenki „stało się prawdziwą akademią nauk rozwijająca działalność w dziedzinach: historii, archeologii, etnografii, filologii, ekonomii, a nawet prawa, medycyny i matematyki”¹⁰¹. Doceniał jego poważny dorobek w rozwój ukraińskiego życia narodowego. Był pełen uznania dla talentu organizacyjnego i pracowitości profesora. Uważał jednak, że to z jego inicjatywy wyszedł pomysł stworzenia Ukraińskiej Partii Narodowo-Demokratycznej, która weszła na kurs kolizyjny z Polakami z Galicji¹⁰².

Wasilewski podzielał pewne elementy koncepcji Hruszewskiego. Pisał np. że „Drogą asymilowania w ciągu wieków rozmaitych żywiołów – z jednej strony, a z drugiej przez wewnętrzne oddziaływanie wzajemne poszczególnych odmian ludności ukraińskiej wytworzyła się dzisiejsza narodowość ukraińska o wybitnych, całkiem zdecydowanych znamionach indywidualnych”¹⁰³.

Do najczęściej poruszanych wątków znów powrócił Ludwik Kolankowski – młody wówczas znawca XIV-XVI w., bibliotekarz i narodowy działacz polityczny. W 1913 r. opublikował on recenzję IV-VI tomu *Historii Ukrainy-Rusi*¹⁰⁴. Dał w niej wyraz swego przywiązania do idei Polski Jagiellońskiej¹⁰⁵. Aczkolwiek swe uwagi określił jako „przygodne” (niezbyt pewne), rozpoczął swoją wypowiedź niejako w imieniu całego narodu a nie siebie samego, zauważając, że Hruszewski używa nazwy „Ukraińcy” która Polaków nic nie obchodzi (s. 348). Mylnie stwierdził, że o recenzowanym dziele nie wspominało dotychczas w polskim piśmiennictwie naukowym. Zarzucił historykowi ukraińskiemu przede wszystkim budowanie atmosfery nienawiści, lansowanie tezy, że Polska Jagiellonów doszła do swej potęgi na skutek rabunkowej eksploatacji Ukrainy, poprzez „proces łamania i naginania wyrobionych w poprzednim okresie form ukraińskiego życia społecznego, politycznego i

¹⁰⁰ Ibidem; por. Ł. Adamski, *Naukowo-polityczna działalność...*, s. 153.

¹⁰¹ L. Wasilewski, *Ukraina i sprawa ukraińska*, Kraków [1911]; A. Serednicki, *Mychajło Hruszewski...*, s. 29.

¹⁰² L. Wasilewski, *Ukraina...*, s. 147-148.

¹⁰³ Idem, *Kresy Wschodnie. Litwa i Białoruś. Podlasie i Chełmszczyzna. Galicja Wschodnia. Ukraina*, Warszawa 1917, s. 6.

¹⁰⁴ L. Kolankowski [rec.], L. Kolankowski [rec.], *Hruszewskij Mich: Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV. (2-gie wyd.)*, str. 359 Kijów Lwów 1907. V. 1 str. VII. 384, 2 str. 385-687 Lwów 1905, VI. str. 667, Kijów-Lwów 1907, „Kwartalnik Historyczny” R. XXVII, 1913, nr 3-4, s. 348-365

¹⁰⁵ Por. R. Stobiecki, *Metafora Polski Jagiellońskiej w twórczości Ludwika Kolankowskiego*, [w:] *Wielokulturowe środowisko...*, t. III, Rzeszów 2005, s. 365-379.

kulturalnego do wzorów i porządków polskich”¹⁰⁶. Kolankowski wyraził zdziwienie, że Hruszewski może traktować późnośredniowieczne osadnictwo i przywileje na południowo-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej (zwycięstwo pługą, likwidujące istniejące od XII do XVI w. tam pustki) jako próbę wynarodowienia ich mieszkańców przez władze polskie. Wskazywał, że jest to mieszanie pojęć dawnych i współczesnych. Dla wzmocnienia wymowy tego wniosku dodawał, że nie rozumie, na czym polegał „pasywny” opór miejscowej ludności? Pytał, dlaczego Hruszewski bez skrupułów zawłaszczwał historię białorusko-litewską? Jako fałszywą traktował teorię o Kozaczyźnie jako czynnika odrodzenia narodowego i organie samoobrony społeczności ruskiej. Prawdziwych Kozaków widział w szeregach wojsk rejestrowych polskich władców, pozostałych uważał za dzielnych, ale jednak lokalnych watażków, których obecność na scenie politycznej objawiła się „w ten sposób, że delegata unickiego metropolity wsadziła w Kijowie (VI. 600) pod lód, pić wodę”¹⁰⁷. Protestował przeciwko tezie, że unie brzeska i litewska były zarzewiem najcięższego konfliktu polsko ukraińskiemu. Uważał, że było wręcz przeciwnie. To dopiero Rzeczpospolita Obojga narodów stworzyła pierwszy surogat państwa ukraińskiego – Księstwo Ruskie z sensownym kręgosłupem ustrojowym i niezależnym hetmanem. Kolankowski uważał, że Hruszewski zamyka oczy na sprawy oczywiste, a jego materiał źródłowy jest szczątkowy i przypadkowy.

Kolankowski mimo swego etnocentrycznego spojrzenia i sprzeciwu wobec interpretacji Hruszewskiego dodawał, że jest on badaczem bardzo skrupulatnym, a *Historia Ukrainy-Rusi* może być uważana za pierwszą, lokalną syntezę dziejów Rusi czasów jagiellońskich. Widać w tym pewną ewolucję. Wcześniej, w recenzji publicystycznych tekstów Hruszewskiego (antologia *Oswobożdenie Rossii i ukraińskij wopros*) Kolankowski zarzucał swemu starszemu koledze po fachu dziecinną naiwność lub złą wolę. Za nonsens uznał stanowisko historyka ukraińskiego, który twierdził rzekomo, że w Rosji zaczął się proces demokratyczny i zadaniem narodów zamieszkujących imperium carów jest sprzyjanie tej przemianie o doprowadzenie do przekształcenia go w związek narodów. Uważał to za infantylizm, o ile nie antypolską manipulację i stwierdzał dalej: „Pan Hruszewski jest wielkim i szczerym, ruskim, ukraińskim patriotą. Jesteśmy o tem najmocniej przekonani. Pan Hruszewski pragnie i dąży do wielkości swego narodu, chce widzieć Ukrainę wolną, silną, zamożną, światłą. Ukraina, naród ruski ma do tego wszelkie prawo i najmocniej życzymy mu osiągnięcia tego wszystkiego. Ale p. Hruszewskij, jest równocześnie śmiertelnym narodem polskiego wrogiem. [...] P. Hruszewski, być może szczerze, mniema, że droga do grodu przyszłej sławy Ukrainy wiedzie przez negację Polski. Pan Mychajło Hruszewskij profesor historii – a czyż nie uderzyło go, że tępienie ruskiego narodu, zniesienie

¹⁰⁶ L. Kolankowski, op.cit., s. 350.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 365.

ukraińskiej odrębności politycznej, skrępowanie ruskiej myśli i mowy przez państwo carów, schodzi się jak najdokładniej z datami upadku i zgnębienia polskiego państwa, polskiej politycznej idei?”¹⁰⁸. Nawiązywał przy tym do znanej wśród inteligencji ukraińskiej tezy Tarasa Szewczenki, który uważał, że Polska upadając strzaskała również Kozaczyznę.

W duchu naukowej polemiki starał się utrzymać recenzję wielkonakładowej *Ilustrowanej historii literatury* Hruszewskiego Tadeusz Grabowski. W 1917 r. zabrał jeszcze raz głos, z mniejszym niż poprzednik skutkiem. Krakowski badacz literatury wspominał, że jest to wydawnictwo z założenia mające budzić świadomość narodową tam, gdzie istnieje co najwyżej poczucie pewnej odrębności¹⁰⁹. Recenzent twierdził, że nigdy w dziejach nie było zwartej jednostki terytorialno-ludnościowej zwanej Ukrainą. Można co najwyżej mówić o spoistości kulturowej ziem po obu stronach środkowego Dniepru. Powinna ona nosić nazwę Kozaczyzny. Grabowski zauważał, że historia Ukrainy u Hruszewskiego jest historią Kozaczyzny, gdyż inne warstwy społeczne nie znalazły miejsca w jego opowieści. Nie zauważał, że badacz ten z biegiem czasu stawał się coraz bardziej krytyczny wobec Zaporozców. Grabowski polemizował z tezą o Kozakach jako obrońcach mas ludowych. Odmawiał logiki myślenia o ich tożsamości w kategoriach narodowych. Dziwił się przy tym, że Hruszewski nie wywodzi dziejów Ukrainy od ruskiej szlachty, która miała te same prawa co polska, lecz od Kozaków. Co do konfliktów polsko-ruskich w średniowieczu, uważał, że miały one charakter dynastyczny, które pobudzały tworzenie się świadomości narodowej obu stron, ale ta przyszła znacznie później. Wpływ na taki pogląd historyka literatury miały – jak się wydaje – badania Aleksandra Jabłonowskiego, autora teorii o „przeświadczeniu narodowym ruskim”. Było ono zdaniem badacza ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej – specyficzną świadomością narodową, zjawiskiem równoległym i niejako idącym w parze z kulturą polską, prowadzącym do wytworzenia się z czasem unikatowej tożsamości narodowej (charakteru) późniejszej inteligencji ruskiej, nazywanej *gente Ruthenes natione Polonus*¹¹⁰. Na słabszej kulturalnie Rusi, osłabianej dodatkowo przez oddziaływanie pogańsko-litewskie i muzułmańsko-tatarskie, procesy narodotwórcze rozpoczęły się później niż w Polsce. Komentując krytyczny stosunek Hruszewskiego do przyłączenia Rusi Czerwonej do Polski, Grabowski pozwolił sobie napisać: „Zamiast wdzięczności, odpowiadał ten naród wiązaniem się z obcymi, by wniwecz obracać pracę kulturalną, by dziś, przez swego historyka skarżyć się na to, co było wynikiem nieufności polskiej, a nie polityki nieprzyjaznej z zasady i

¹⁰⁸ L. Kolankowski, *Pomysły i idee ukraińskie prof. M. Hruszewskiego*, „Świat Słowiński”, R. IV, 1908, styczeń, s. 28.

¹⁰⁹ T. Grabowski, *Prof. Hruszewskij o stosunku Polski do Rusi*, „Rok Polski”. Czasopismo poświęcone zagadnieniom życia narodowego, 1917, nr 3, s. 49-57.

¹¹⁰ Por. A. Jabłonowski, *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 1912, s. 239.

zwyczaju. Ten bizantyzm przeszczepił jedynie nienawiść do wszystkiego, co tchnęło zachodnią kulturą”¹¹¹. Dalej wytykał Hruszewskiemu nieuwzględnianie opinii historyków lansujących od połowy XIX w. ideę jagiellońską. Teoria ta powstała głównie dla potrzeb wykazania wyjątkowości charakteru monarchii polsko-litewskiej. Posłużyła też do wyjaśnienia wielu zjawisk, np. podstaw polskiej obecności na ziemiach ruskich od XIV w. Jej stworzenie przepisuje się dwom historykom romantycznym: Karolowi Szajnosze i Julianowi Klacze¹¹². Zakładając, że Polska niesła innym, żyjącym w zniewoleniu narodom wolność i kulturę, teoria ta prowadziła do apologii dziejów polskich i w pewnym sensie deprecjonowania roli dziejowej narodów Wschodu. Jej twórcy przedmiotem polskiej misji cywilizacyjnej uczynili przede wszystkim ziemie ruskie. Polskie zasługi cywilizacyjne dla Rusi uważali za szczególnie konstruktywne, gdyż dzięki nim dalszy rozwój tych ziem poszedł w kierunku słowiańskich korzeni, gminowładztwa, wolności, a nie orientalnego czy skandynawskiego despotyzmu¹¹³.

Recenzujący *Ilustrowaną historię literatury* Grabowski nie wiedział, lub nie chciał wiedzieć, że polska historiografia na początku XX stulecia nie broniła już tak twardo swych tez. Niektórzy z nich (np. August Sokołowski, Michał Bobrzyński) krytykowali nawet spektakularną teorię o cywilizacyjnej misji Polski na Wschodzie jako istocie jej dziejów. Nie kwestionowali jednak polskich wpływów na ziemiach ruskich.

Nie może dziwić, że Grabowski nazwał unię hadziacką najpiękniejszą kartą w dziejach polsko-ruskich. Poprzez stosunek do demokracji i porozumienia rozróżniał Ukraińców od Rosjan. Dziwił się, że Hruszewski uważał Rzeczpospolitą szlachecką za państwo niezdolne do życia. Był zaskoczony, że ukraiński historyk nie dostrzegał związku między historią hetmanatu, zniszczonego przez Piotra I i Katarzynę II, a upadkiem Rzeczypospolitej.

Kąśliwym, często nieuczciwym recenzjom pożywkę dawały wydarzenia o charakterze osobistym. Hruszewski, będąc człowiekiem bezkompromisowym, w pewnym sensie sam dostarczał argumentów swoim przeciwnikom. Jednym z nich była tzw. „afera Hruszewskiego”, która zdarzyła się w 1901 r. na uniwersytecie. Przyczyną jej była scysja z dziekanem Wydziału Filozoficznego Kazimierzem Twardowskim, przeciwnikiem utrakwistycznego Uniwersytetu Lwowskiego. Podczas omawiania sprawy związanej z lektoratem języka ukraińskiego Hruszewski odmówił jej referowania w języku polskim. Kiedy dziekan nakazał

¹¹¹ T. Grabowski, *Prof. Hruszewskij o stosunku Polski do Rusi*, „Rok Polski”. Czasopismo poświęcone zagadnieniom życia narodowego, 1917, nr 3, s. 51-52.

¹¹² Por. J. Maternicki, *Początki mitu jagiellońskiego w historiografii i publicystyce polskiej XIX wieku*. Karol Szajnocha i Julian Klaczko, „Przegląd Humanistyczny” R. XXXII, 1988, nr 11-12, s. 33-48.

¹¹³ Por. też O. Halecki, *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do korony w roku 1569*, Kraków 1915, s. 1-8.

tłumaczenie tej wypowiedzi profesor Hruszewski demonstracyjnie opuścił salę obrad¹¹⁴. Zyskał w ten sposób niechęć części środowiska. Uznawano w nim, że ich kolega reprezentuje ciasny, ruski radykalizm, który coraz bardziej wypycha go na margines wspólnoty akademickiej. Jesienią 1905 r. Hruszewski pojechał do Rosji i odwiedził ukraińskie prowincje. Zamieszkiwało tam niemal 90% wszystkich Ukraińców, dlatego też im, a nie Galicji Hruszewski przypisywał rolę ukraińskiego Piemontu. Stało się to przedmiotem oskarżeń o moskalofilizm. Podobnie tłumaczono sobie wybudowanie przez uczonego rodowej kamienicy w Kijowie, z daleka od najbardziej ożywionej narodowo Galicji. Na początku drugiej dekady XX w. Hruszewski miał już oponentów nie tylko po stronie polskiej i rosyjskiej lecz i wśród ukraińskich kolegów. Z tego względu nie udało mu się wywalczyć katedry historii na Uniwersytecie Kijowskim (po zmarłym profesorze Piotrze Gołubowskim)¹¹⁵. W 1913 r. na Zjeździe Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki Hruszewskiego wybrano prezesem, ale dopiero w trzeciej turze głosowań. W różnych sytuacjach zarzucano mu egocentryzm, autorytaryzm i nieprawidłowości finansowe, co go szczególnie bolało. Hruszewski miał zwyczaj replikować, ale nie na wszystkie zarzuty odpowiadał¹¹⁶.

Starał się nie ulegać wojowniczym nastrojom. W „Записках НТШ” omawiał nowości polskiej historiografii. Napisany przez niego w 1916 r. tekst *Niezależna Polska i autonomiczna Galicja* zawierał sporo przychylnych Polakom słów. Życzył im, aby niepodległa Polska „nie powtarzała grzechów »historycznej Polski«, która budowała swą chwałę i dobrobyt na zniewoleniu i ucisku życia narodowego swych słabych sąsiadów, aby w końcu zginąć wskutek zaniedbania swego ładu wewnętrznego w gonitwie za sukcesami ekspansywnej, imperialnej polityki. Aby budowniczowie nowej Polski [...] szczerze dołożyli wszelkich wysiłków, by rozgranaczyć etnograficzną Polskę od jej obcych aneksów i aby nadali narodowościom, rozsianym pośród ludności rdzennej Polski, te prawa samostanowienia kulturowego i rozwoju narodowego, do jakich pretendują Polacy, rozsiani po sąsiednich terytoriach ukraińskim, białoruskim i litewskim. Nareszcie, aby uwolnili się oni od odziedziczonej po Polsce historycznej przewagi arystokracji i władzy klerykalizmu, a u podwalin swojego budownictwa

¹¹⁴ Лист проф. Грушевського до декана Твардовського зараз по інциденті з дня 11 сього місяця, [w:] Грушевський М.С. Твори: У 50 т., редкол. П.Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін., голов. ред. П. Сохань, Львів 2002, т. 1, Серія „Суспільно-політичні твори (1894–1907)”, s. 217–219.

¹¹⁵ Przyczyną tego była opozycja rosyjskich profesorów uniwersytetu i głośna kampania przeciw niemu w antyukraińskich mediach kijowskich.

¹¹⁶ Por. В обороні правди, [w:] М. Грушевський, *Наша політика*, Дрогобич 2003, s. 186–213. O autorstwie Hruszewskiego tej pracy w: С.М. Панькова, *Хто був автором брошури “В обороні правди”?* „Український Історик”, 2006–2007, ч. 4; 1–2, s. 267–274.

państwowego i społecznego położyli interesy szerokich mas roboczych, zmazując grzechy i przewiny starej polski wobec nich”¹¹⁷.

W 1914 r. Hruszewski został aresztowany i zesłany do Symbirsk, w związku z czym stracił kontakt z uniwersytetem. W 1916 r. z kolei władze austriackie oskarżyły go o zdradę stanu. Zarzuciły mu próbę oderwania Galicji Wschodniej od Austrii. W tej sytuacji historyk nie mógł już wrócić nad Pełtew. Wykorzystał to senat Uniwersytetu Lwowskiego i z powodu „trwałej nieobecności w miejscu pracy” pozbawił go stanowiska profesora. Nieoficjalnie mówiono, że porzucił on pracę z uniwersytecie z powodów politycznych¹¹⁸. Wszystko to nie sprzyjało spokojnej i naukowej dyskusji o przeszłości. Jeszcze bardziej wrogo nastawiało polskich badaczy wobec ukraińskiego konkurenta. Świadczyć może o tym wydana w tym właśnie trudnym czasie recenzja pomorskiego nauczyciela Czesława Frankiewicza, w której powtarzał znane od dwudziestu lat opinie, dodając jeszcze oskarżenie o odwieczną skłonność Ukraińców do kolaboracji z Niemcami¹¹⁹.

Wspominając czasy uniwersyteckie M. Bobrzyński, konserwatysta krakowski i w latach 1908-1913 namiestnik Galicji, pisał tak: „Powołano go do Lwowa w myśl, że wyrósłszy z dala od sporu naukowego w Galicji i przybywając z Kijowa, gdzie Polacy i Ukraińcy łączyli się od dawna we wspólnej obronie narodowej przeciw uciskowi rosyjskiemu, reprezentować będzie uniwersytet Lwowski element wspólnej pracy zarówno w gronie profesorów, jako też pomiędzy młodzieżą. Nadzieje te nie ziściły się wcale. Przyjęty najlepiej przez Polaków, wybrany członkiem korespondentem Akademii Umiejętności w Krakowie, Hruszewski oddał się pracy naukowej, zachęcając swoich uczniów, stworzył i rozwijał Towarzystwo Naukowe i ruskie imienia Szewczenki, ale zerwał ostentacyjnie stosunki z kolegami polskimi na uniwersytecie i całemu swojemu działaniu na uniwersytecie nadał wybitny kierunek separatyzmu ruskiego i namiętnej do Polaków niechęci. Oddziaływał też w tym kierunku najgorzej na młodzież ruską, a u profesorów Polaków budził niechęć do powoływania nowych profesorów Rusinów”¹²⁰. Podobnie wyrażał się o ukraińskim uczonym Stanisław Głąbiński, rektor Uniwersytetu Lwowskiego, w latach 1909-1910 i przewodca Narodowej Demokracji w Galicji. Pisał: „Wielkim błędem po stronie polskiej było sprowadzenie do Lwowa z Kijowa Michała Hruszewskiego na profesora historii wschodu. Stało się to z inicjatywy Michała Bobrzyńskiego, który łudził się nadzieją, że człowiek z Ukrainy, nie zarażony polityką Rusinów w Austrii, przyczyni się do zwrotu w stosunkach polsko-ruskich, Tymczasem Hruszewski,

¹¹⁷ М. Грушевський, *Незалежна Польща й автономна Галичина*, [w:] М.С. Грушевський, *Твори...*, s. 503-511.

¹¹⁸ Por. P. Sierżęga, *Kazimierz Tyszkowski (1894-1914). Z dziejów nauki polskiej w międzywojennym Lwowie*, Rzeszów 2011, s. 48.

¹¹⁹ Dr. Czef [Cz. Frankiewicz], *Poglądy historyczne Prof. M. Hruszewskiego w „kwestii ukraińskiej” w świetle krytyki naukowej. W obronie dziejów Polski*, Lublin, [1916], s. 1-16.

¹²⁰ M. Bobrzyński, *Z moich pamiętników*, Warszawa-Kraków 1957, s. 303.

uzyskawszy katedrę, wniósł atmosferę jakiejś żywiołowej, dzikiej nienawiści do wszystkiego, co polskie: do polskich profesorów, polskiego języka, polskiej historii, polskiej literatury. Jako namiętny patriota »ukraiński« wyidealizował historię Ukrainy, rozpoczynając ją od czasów, kiedy plemiona słowiańskie nie miały jeszcze żadnej organizacji politycznej, a wszystko co złe, co losy przyniosły Rusinom w kolei wieków, przypisał Polakom. [...] Młodzież ruską wychowywał w duchu nienawiści do polskiego narodu i polskiej przeszłości”¹²¹. Za to często krytykował go w prasie¹²². Podobnie jak większość polskich profesorów uważał, że Hruszewski jest głównym zagrożeniem dla polskiej kultury na Wschodzie. Potwierdzają to wydane tuż przed wybuchem II wojny światowej wspomnienia Stanisława Głabińskiego¹²³. Autor napisał w nich, że w okresie lwowskim Hruszewski był zdeklarowanym przeciwnikiem wszystkiego co polskie. Według autora dystansował się on od polskich profesorów, języka, literatury i historii. Jednocześnie budził dziwną sympatię i szacunek. Polakom odpowiadało to, że rozdzielił on historię Rosji i Ukrainy oraz odmówił Moskwie prawa do przewodnictwa w świecie słowiańskim.

Okres dwudziestolecia międzywojennego.

Lata 1918-1939 nie przyniosły oczekiwanego awansu polskiej nauki historycznej. Odbudowa kraju ze zniszczeń wojennych i tworzenie nowych instytucji państwa pochłaniały większość środków finansowych. Priorytet w polityce naukowej uzyskały dyscypliny związane z aktualnymi potrzebami społeczeństwa (nauki techniczne, ekonomiczne, prawne, medyczne, rolnicze etc.). Wiele wskazuje na to, że historia straciła uprzywilejowaną dotychczas pozycję¹²⁴. Pomimo to, w okresie tym historiografią zajmowało się ok. 1550 osób¹²⁵. Zakres prowadzonych badań uległ poważnemu rozszerzeniu i profesjonalizacji.

W okresie międzywojnia w polskiej historiografii nadal dominowały tendencje neoromantyczne i modernistyczne. Antynomia „naród” czy „państwo” ciągle wyznaczała główne kryteria podziału w środowisku Klio. Można więc wyodrębnić trzy podstawowe nurty w ówczesnym piśmiennictwie historycznym: 1) narodowy (historycy związani z obozem narodowo-demokratycznym i środowiskami do niego zbliżonymi, uprawiający historię na ogół w sposób tradycyjny); 2) państwowy (autorzy związani z obozem piłsudczykowski i ideą racji stanu (badawczo bardziej otwarci na innowacje); 3) obywatelsko-państwowy (historycy łączący w/w postawy). Pogłębił się dystans pomiędzy historykami oddanych służbie nauce oraz grupą autorów mających skłonność do używania argumentacji

¹²¹ S. Głabiński, *Wspomnienia polityczne*, cz. 1, *Pod zaborem austriackim*, Pelplin 1939, s. 44.

¹²² Idem, *Zamach na polski uniwersytet we Lwowie. (Ciąg dalszy)*, „Słowo Polskie” R. VIII, 1902, nr 156 z 3 IV (wydanie popołudniowe), s. 2.

¹²³ Idem, *Wspomnienia...*

¹²⁴ J. Matemicki, *Historiografia polska i jej miejsce w życiu umysłowym społeczeństwa polskiego XX w. (do 1980 r.)*, [w:] idem, *Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice*, t. 2, Warszawa 1990, s. 677.

¹²⁵ Idem, *Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne*, Rzeszów 2005, s. 42.

historycznej w polemikach politycznych. Ta druga została zasilona przez aktywnych nauczycieli. Wspomniany podział spowodowała profesjonalizacja historii, mogąca po odzyskaniu niepodległości rozwijać się bez ograniczeń, oraz zmniejszenie napięcia wokół Ukrainy, która nie zdołała wybić się na niepodległość i przestała zagrażać polskiej racji stanu. Stosunek polskich dziejopisarzy do dorobku Hruszewskiego stał się bardziej dychotomiczny: z jednej strony oparty na podstawach merytorycznych, z drugiej zaś na narodowych resentymentach, uprzedzeniach i emocjach.

Wpłynęły na to także osobiste losy Hruszewskiego, który po I wojnie światowej mieszkał poza Polską, najpierw w Austrii (1919-1924), później w Związku Sowieckim. Żyjąc w tamtejszych realiach badacz nie zagłębiał się w sprawy polskie. Skupiał się naukowo na sprawach najbardziej dla siebie istotnych. Zmuszał go do tego także pogarszający się stan zdrowia. Jego doświadczenia życiowe w tym czasie były bardzo ciekawe, ale nie należą do omawianego tematu. Trzeba jednak wspomnieć, że zawirowania historii sprawiły, że po fiasku projektu niezależnej Ukrainy Hruszewski poparł bolszewików i ich wojnę z Polską. Uznał, że powinno dojść do zjednoczenia ziem zamieszkałych przez Ukraińców, a należących wówczas do Polski, Rumunii, oraz Czechosłowacji z Ukrainą radziecką. Fakt ten przysporzył Hruszewskiemu „złej prasy” nad Wisłą. Emocje ujawniały się głównie wśród historyków mocno zaangażowanych politycznie. Inni koncentrowali się na kwestiach merytorycznych.

Z pozycji naukowych polemikę z Hruszewskim prowadzili wówczas Stanisław Zakrzewski i Kazimierz Chodynicki. Piłsudczyk Zakrzewski negował postępy militarne książąt ruskich w XIII w. Wykluczał, że mogli oni wtedy dotrzeć do Lublina¹²⁶. Związany wówczas z Wilnem Chodynicki w swych artykułach o unitach zauważał, że historyk ukraiński z jednej strony dostrzegał w Polsce tolerancję wobec prawosławnych i troskę o unitów, a jednocześnie przedstawiał jej w ponurych obrazach życie Ukraińców¹²⁷. W jego słowach można dostrzec wolę dyskusji na rzecz kompromisu naukowego.

W 1924 r. w „Kwartalniku Historycznym” ukazała się recenzja Mieczysława Gawlika. Nauczyciel XVII Gimnazjum we Lwowie i popularyzator historii nazwał część *Ukrainy-Rusi*, poświęconą dwóm latom powstania Chmielnickiego, dziełem cennym i wiele wnoszącym do obecnego stanu wiedzy¹²⁸. Sprzeciwiał się jednak traktowaniu Kozaczyzny jako ruchu narodowego, opowiadając się za wersją

¹²⁶ S. Zakrzewski, *Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV w.*, „Przegląd Historyczny” t. 23, 1921-1922, nr 1, s. 91-117.

¹²⁷ K. Chodynicki, *Stosunek Rzeczypospolitej do wyznania grecko-wschodniego. (Przegląd literatury i problematów)*, „Przegląd Historyczny” t. 23, 1921-1922, nr 1, s. 124; idem, *Geneza równouprawnienia schizmatyków w Wielkim Ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschodniego*, „Przegląd Historyczny” t. 22, 1919-1920, nr 1, s. 57.

¹²⁸ M. Gawlik, [rec.], *M. Hruszewskij, Chmenlyczyna w rozćwiti (1648-1650). (Ist. Ukr. Rusy, t. VIII, cz. III)*, „Kwartalnik Historyczny” R. XXXVIII, 1924, s. 376.

krwawej i okrutnej rewolty społecznej (na wzór żakerii – *bellum servile*). Chmielnickiego widział jako zakładnika tzw. czerni (nieoświeconego chłopstwa). Uważał, że wojnę z Polską hetman prowadził pod jej presją. W wypowiedzi Gawlika można dostrzec ślady oficjalnej doktryny wychowawczej, jaka obowiązywała w szkole polskiej do czasów zamachu majowego w 1926 r. Nosila ona nazwę wychowania narodowego. Doktryna ta była zgodna z programem rządzącej wówczas Narodowej Demokracji. Zakładała, że na gruncie szkoły młodych obywateli należy uczyć zdyscyplinowania, podporządkowania woli zbiorowej, poczucia związku z polską tradycją i wspólnotą duchowo-kulturową, przywiązania do rzymskiego katolicyzmu, racji stanu, oddania dla kraju i sprawy narodowej. Propagowała działania asymilacyjne.

Rok później głos w sprawie badań prowadzonych przez Hruszewskiego zabrał profesor Uniwersytetu Wileńskiego Teofil Emil Modelski¹²⁹. Jego publiczna wypowiedź miała charakter rzeczowy choć polemiczny. Nie zgadzał się m.in. z taką interpretacją latopisów ruskich, z których wynikało, że w średniowieczu Ruś sięgała aż po Małopolskę (Ruś Nadwiślańska). Uważał to za manipulację. Brał pod uwagę hipotezę, że być może Hruszewskiego wprowadziła w błąd starsza teoria Denysa (Dionizego) Zubrzyckiego, który śladów ruskości poszukiwał nawet w Krakowie¹³⁰. Tu znowu daje się zauważyć pewien zabieg ocieplający wizerunek ukraińskiego historyka. Modelski wysyłał sygnał: Hruszewski się myli, ale ośobiście nie jest źródłem błędu. Odpowiadają za niego moskalofile.

Na tym samym IV Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Poznaniu (1925) do sporu tego odniósł się lwowski nauczyciel i archiwista Kazimierz Sochaniewicz. W swym referacie pt. *Stan, organizacja i postulaty badań nad historią ziem południowo-ruskich* ogłosił, że przygotowane przez Hruszewskiego edycje źródeł to owoc inspiracji ze strony Aleksandra Jabłonowskiego¹³¹. Dotyczyło to w szczególności materiałów dotyczących historii osadnictwa i dziejów gospodarczych ziem południowo-ruskich. Hipoteza ta była ryzykowna. Stała za tym raczej tylko wiedza o współpracy obu historyków przy prowadzonych kwerendach. Niezależnie od tego Sochaniewicz zarzucił tym opracowaniom, podobnie jak całej historiografii ukraińskiej, specyficzny brak obiektywizmu naukowego. Porównał ją do oficjalnej historiografii rosyjskiej, która – w jego opinii – wybiera z minionej rzeczywistości tylko te fakty, które pasują do z góry przyjętego założenia i dopowiadają idei wszechrosyjskiej oraz caro-prawosławia. Przykładem tego miała być orientacja całej historii Ukrainy na Kozaczyznę, która była tylko małą częścią ludności wschodniego pogranicza I Rzeczypospolitej.

¹²⁹ T.E. Modelski, *Sprawa pogranicza polsko-ruskiego w badaniach ruskich*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*, sekcja II, Lwów 1925, s. 1-12.

¹³⁰ Por. Ł. Adamski, *Nacjonalista...*, s. 308.

¹³¹ K. Sochaniewicz, *Stan, organizacja i postulaty badań nad historią ziem południowo-ruskich*, s. 8-9, [w:] *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków...*, s. 1-12.

Wedle Sochaniewicza nie mogła przesądzić o losach całego regionu. Niezależnie od swej raczej krytycznej oceny historiografii ukraińskiej, uznał, że polskie środowisko historyczne powinno w tej sytuacji podjąć pewne nowe kierunki badawcze, które zneutralizowałyby tezy Hruszewskiego i innych badaczy z Ukrainy. W ten sposób nauka polska otrzymała ożywczy impuls.

Podobne kwestie eksponował także Rawita-Gawroński, który po raz kolejny zaatakował totalnie ukraińskiego badacza, nie zważając na rzeczywisty stan rzeczy. Tym razem skonfrontował tezy Hruszewskiego z własnymi opiniami wyrażonymi w pracy o niżowych zbójach i warchołach¹³². Uważał, że historyk ukraiński idealizuje dzieje opisywanych ludzi, prezentując je jako społeczeństwo bez chłopów, popa i pana. Krytykował go za demonizowanie ucisku narodowego i społecznego Ukraińców przez Polaków. Uważał, że w oparciu o fałszywe ideały Kozaczyzny i zbrodnie hajdamaków nie da się zbudować niepodległości. Wśród nich – dodawał – „nigdy nie padł wyraz państwo”¹³³. Kwestionował możliwość ukształtowania się ludu-narodu bez własnego państwa. Rawita-Gawroński zarzucał Hruszewskiemu manię wielkości. Twierdził, że przyjęty przez niego paradygmat jest niedojrzały i fałszywy. Stały za tym cele nie naukowe lecz praktyczne. Rawita dążył do uzasadnienia praw Polski do zachodnich ziem ukraińskich oraz zakwestionowania czy wręcz zanegowania zdolności Ukraińców do stworzenia, a później utrzymania własnego państwa¹³⁴.

Ten spektakularny atak tym razem nie porwał innych. Wręcz przeciwnie, po zamachu majowym (1926 r.) i przejęciu władzy przez piłsudczyków w historiografii polskiej daje się zaobserwować próba zracjonalizowania dyskusji wokół publikacji Hruszewskiego. Miało to pewien związek z federacyjną koncepcją państwa, lansowaną przez obóz sanacji. Zaznaczało się to zwłaszcza w podręcznikach historii, które miały zdecydowanie najszerszy krąg czytelników i państwowe „*imprimatur*”. Wpisywały się one w oficjalny nurt wychowania państwowego lub narodowo-państwowego. Tendencja ta polegała na łagodzeniu narodowościowego wymiaru konfliktu polsko-ukraińskiego i szukania dla niego formuły „kłótni w rodzinie”, którą wywołali najmniej oświeceni poddani, podlegający wpływom kultury turańskiej (rosyjskiej)¹³⁵. Korespondowało to z

¹³² F. Rawita-Gawroński, *Geneza i rozwój idei kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku*, Kraków [1924]; idem, *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.*, [b.r.w.], s. 17.

¹³³ Idem, *Czy możliwe jest odrębne państwo na południowej Rusi?* „Przegląd Narodowy”, t. 19, nr 4, s. 555.

¹³⁴ E. Koko, *Przeszłość Ukrainy i stosunków polsko-ukraińskich w publicystyce Franciszka Rawity-Gawrońskiego poświęconej kwestii ukraińskiej po 1918 roku*, [w:] *Historia – Mentalność – Tożsamość*, t. V, *Pamięć społeczna Ukraińców i Polaków w okresie kształtowania się ich świadomości narodowej (wiek XIX i pierwsza połowa XX)*, Lwów 2011, s. 139.

¹³⁵ Por. A. Stępnik, *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w polskich podręcznikach historii i syntezach dziejów ojczyźnych okresu międzypowstaniowego*, [w:] *Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich*, red. W. Bonusiak, Rzeszów, 2001, s. 134-187. Mīt turański w skrajnej formie odmawiał Rosjanom prawa do uważania się za Słowian. Wraz z Chińczykami, Turkami, ludami semickimi, Australijczykami, Afrykanami, Indianami i niższymi kastami ludności Indii, mieli oni tworzyć niższą rasę wobec Ariów, do której należeli

zaleceniem władz oświatowych, by „w szkołach do których uczęszcza młodzież mniejszości narodowych [...] szczególnie podkreślić [...] momenty, które wykazują ich zbiorowy i jednostkowy twórczy udział w państwowym życiu Polski, możność rozwijania własnej kultury w ramach państwowości polskiej oraz zasad tolerancji narodowej i wyznaniowej, wytyczną polityki Polski”¹³⁶. Różniąc się w wielu kwestiach polscy autorzy podręczników zgodnie wyrażali opinię, że w drugiej połowie XVII w. Koronę i Ukrainę zamieszkiwały dwa różne narody, ukształtowane odmiennymi warunkami procesu dziejowego. Wówczas to na dworze polskim i wśród starszyny kozackiej dojrzewała koncepcja uregulowania wzajemnych stosunków poprzez utworzenie autonomicznego „księstwa ruskiego”, obejmującego trzy województwa: kijowskie, braclawskie i czernihowskie. Ugoda zawarta w 1658 r. w Hadziaczu (porównywana do unii lubelskiej), według autorów podręczników szkolnych z lat 1918-1939, była przełomowym momentem w historii obu narodów. Ugruntował on poczucie odrębności mieszkańców Ukrainy oraz uświadomił Polakom konieczność zaakceptowania tej odmienności. W narracjach z lat trzydziestych pojawił się nowy element: obok pojęcia narodu (nadal nazywanego ruskim) zamieszkującego Ukrainę pojawił się obszar przez niego zajmowany.

Tezę o pewnym uspokojeniu dyskusji potwierdza w pewnej mierze życzliwa dla Hruszewskiego recenzja *Historii ukraińskiej literatury*¹³⁷. Ukazała się ona w 1927 r. w znanym czasopiśmie slawistycznym. Jej autor, Aleksander Brückner, docenił w niej pracowitość i patriotyzm autora. Pracę ocenił jako monumentalną. Nie podobało mu się niedocenianie wpływów polskich, ale nie zmieniało to ogólnej oceny dzieła ukraińskiego uczonego, która była wysoka.

W 1931 r. w najważniejszym czasopiśmie dla nauczycieli „Wiadomości Historyczne” pojawiła się krótka nota o ukazaniu się t. IX (cz. 2) *Istorii Ukrainy-Rusi*¹³⁸. Pomimo, że prace wydane w Związku Sowieckim traktowano wtedy w Polsce z dużą rezerwą w recenzji znalazły się takie sformułowania jak „znakomity badacz Michał Hruszewski”, „indywidualność i dzieło Chmielnickiego”.

Zainteresowanie dorobkiem Hruszewskiego w polskim świecie naukowym okresu międzywojnia istniało realnie. Czasopisma naukowe zabiegały o informacje na ten temat. Przodował w tym „Świat Słowiański”. W 1931 r. pojawiła się w „Kwartalniku Historycznym” notka zauważająca kontynuację *Historii*

Słowianie, Germanie i narody romańskie. Turanin był synonimem prymitywnego, koczowniczo-pastersko-kupieckiego barbarzyństwa. Mit ten akceptował m.in. warszawski historyk Tadeusz Korzon.

¹³⁶ Por. *Program nauki w gimnazjach państwowych. Historia. (Projekt)*, Lwów 1933, s. 8-9; por. też *Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia. Historia. (Projekt)*, Lwów 1933, s. 8.

¹³⁷ A. Brückner, *Hruševskij Mychajło, Istorija ukraińskoï literatury*, bd. I Kyiv-Lviv 1923, „Zeitschrift für Slavische Philologie” 1927, nr 4, s. 462-471.

¹³⁸ Z. Ża. [rec.], *Hruszewskij Mychajło: Istorija Ukrainy-Rusy. t. IX. cz. 2. Kijów 1931. Wseukrajińska Akademija Nauk, Wydawnictwo Proletar...* s. 609-1630, „Wiadomości Historyczne”, t. II, 1931, s. 61-62.

Ukrainy-Rusi (1654-1657)¹³⁹, a za nią przegląd wydawnictw ukraińskich¹⁴⁰. Przypominano ciekawsze edycje źródłowe¹⁴¹. Publikacje te miały charakter naukowo-informacyjny. Pozbawione były nieodłącznej dawniej warstwy zaczepno-polemicznej.

Po śmierci Hruszewskiego ukazało się wiele tekstów upamiętniających wielkiego uczonego. Nekrologi ukazały się w ważnych dziennikach i periodykach naukowych¹⁴². Zmarłego prezentowano w nich jako wybitnego naukowca i polityka. Jest to bardzo symptomatyczne dla zmiany jakości dyskusji, jaka dokonała się w Polsce między pierwszą a drugą wojną światową.

W pierwszą rocznicę śmierci uczonego i polityka na polskim rynku wydawniczym pojawiło się kilka publikacji, które porządkowały pole czterdziestoletniej dyskusji na temat dokonań Hruszewskiego i obniżały temperaturę gorących niegdyś debat. Zostały one napisane przez autorów pochodzenia ukraińskiego, ale przeznaczone były dla czytelnika polskiego. W jakimś stopniu kształtowały jego poglądy. Wśród nowych publikacji znalazł się rys biograficzny autora *Historii Ukrainy-Rusi (de facto 15 stronicowy zeszyt)* pióra Wasyla Bidnowa, ukraińskiego działacza społeczno-politycznego i historyka cerkwi, zatrudnionego w 1928 r. na Uniwersytecie Warszawskim¹⁴³. Praca została wydana drukiem w ramach akcji Polskiego Towarzystwa Wschodniego, które postanowiło przybliżyć polskim historykom i czytelnikowi sylwetkę, dorobek naukowy i polityczny M. Hruszewskiego. Była to apologia ukraińskiego uczonego, ale nie wywoływało ona jakiegoś gwałtownego przeciwdziałania ze strony jego przeciwników. Ze względu na mały nakład i popularną formę praca nie trafiła do obiegu naukowego. W 1935 r. w pierwszym roczniku Lwowskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego „Ziemia Czerwieńska” ukazał się spory artykuł charakteryzujący dorobek M. Hruszewskiego. Adrian Kopystiański, moskalofil uważający się za Rusina, nadał mu charakterystyczny tytuł *Schemat historii ruskiej* (nawiązanie do rosyjskiej makiety/formatu historiograficznego) i wydał w I rocznicę śmierci „najwybitniejszego współczesnego historyka

¹³⁹ Z. Ż-a [rec.], *Hruszewskij Michajło, Istoriaja Ukrainy-Rusi, t. IX, cz. II*, „Wiadomości Historyczne” dodatek do „Kwartalnika Historycznego” R. XLV, 1931, nr 2, s. 61-62.

¹⁴⁰ M. Andrusiak, *Historiografija ruska (ukraińska) w latach 1921-1930*, „Kwartalnik Historyczny” R. XLVII, 1934, s. 57-64, 299-318.

¹⁴¹ H. Turska [rec.], *Gruśewskij M.S., O tak nazywajemoj „Lwowskoj Ietopisi” i ee predpolagajemom avtore, „Balticoslavika”. Biuletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie, t. I, 1933, s. 188-189.*

¹⁴² P. Dąbkowski, *Wspomnienia pozgonne. Michał Hruszewski*, „Przewodnik Historyczno-Prawny” R. V, 1937, s. 138-139; *Ze spraw ukraińskich. Prof. Michał Hruszewski*, „Gazeta Poranna” 1934, nr 10853, s. 3; J.S., *Ś. p. Michał Hruszewskij (1866-1934)*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński”. Tygodnik ilustrowany, 1934, nr 48 (83), s. 1-2; a., *Michał Hruszewski*, „Kurjer Lwowski”, 1934, nr 328, 3; T.E.M [T.E. Modelski], *Mychajło Hruszewskij*, „Kwartalnik Historyczny”, R. VIII, 1934 s. 1023-1024; (!), *Życie i niedokończona praca Michała Hruszewskiego*, „Wiek Nowy” 1934, nr 10038, s. 9; A.Ś. Uziembło, *Ś.p. Michał Hruszewskij*, „Człowiek w Polsce”, 1934, nr 23, s. 5.

¹⁴³ W. Bidnow, *Michał Hruszewski (1866-1934)*, Warszawa 1935.

ukraińskiego”¹⁴⁴. Autor przypomniał w nim, że Hruszewski uczynił z narodu podstawową kategorię wyjaśniającą. Kopystiański przyznał, że historyk ten przywrócił Ukraińcom ich godność i historię, którą – jego zdaniem – odebrali im Rosjanie, zawłaszczając całe dzieje dawnej Rusi¹⁴⁵. Według Kopystiańskiego Hruszewski konsekwentnie realizował plan konstruowania nowej historii Rusi czy Wschodniej Słowiańszczyzny. Bazował na pokrewieństwie etnograficznym wszystkich trzech ruskich narodowości: wielkoruskiej, białoruskiej i ukraińsko-ruskiej. Praca Kopystiańskiego, w której można się dopatrywać śladów dziewiętnastowiecznego słowianofilstwa, także nie wywołała zauważalnego oddźwięku wśród historyków polskich. W tym samym czasie sylwetkę naukową i najważniejsze osiągnięcia Hruszewskiego zaprezentował Myron Korduba, wówczas profesor historii Ukrainy z Uniwersytetu Warszawskiego¹⁴⁶. Ten uczeń i przyjaciel Hruszewskiego przedstawił polskiemu czytelnikowi własną opinię o *Historii Ukrainy-Rusi* a także warsztat naukowy swego wielkiego rodaka¹⁴⁷. Zauważył, że Hruszewski zastał mało przygotowany grunt dla realizacji swoich planów. Z tego względu początkowo planował wydanie trytomowej syntezy dla szerszego kręgu czytelników. Miało ono obejmować okresy: książęcy, polskolitewski i nowoczesny. Pod to zadanie profesor ułożył sobie nawet plan zajęć uniwersyteckich. Z czasem jednak plan ten uległ rozwinięciu. Nowym celem stało się „pokazanie ciągłości dziejów tego kraju i narodu [...] organiczne związanie historii dawnej Rusi Kijowskiej z historią państwa Halicko-Wołyńskiego, a stąd dalej z historią ziem ukraińskich będących we władaniu Litwy i Polski, oraz ściśle odgródkowanie tej historii od dziejów Suzdalszczyzny i W. Księstwa Moskiewskiego¹⁴⁸”. W ten sposób Hruszewski chciał obalić tezę oficjalnej historiografii rosyjskiej, zakładającej, że Ruś Kijowska jest bezpośrednią poprzedniczą Księstwa Moskiewskiego, a Ukraińcy nie posiadają własnej tożsamości narodowej. Korduba nie był całkowicie bezkrytyczny wobec swego mistrza. Pisał, że mimo bezsprzecznych walorów dzieł Hruszewskiego oraz ich obiektywizmu, należy dodać, że „Byłoby daremnym trudem doszukiwać się w »Historji« Hruszewskiego cech jakiejś odrębnej szkoły historycznej. Hruszewskiego nie można uważać – pisał – za przedstawiciela ani biologicznego, ani materialistycznego pojmowania historii; on sam też kilkakrotnie wypowiedział się przeciwko tym jednostronnym koncepcjom. Nie jest również wyznawcą

¹⁴⁴ A. Kopystiański, *Schemat historii ruskiej w teoretycznym i praktycznym ujęciu prof. Michała Hruszewskiego*, „Ziemia Czerwieńska” R. I, 1935, z. 1, s. 66-75.

¹⁴⁵ Ibidem, s. 36.

¹⁴⁶ M. Korduba, *Michał Hruszewskij jako uczony*, „Przegląd Historyczny” t. 32, 1934-1935, nr 2, s. 389-406. Na wykłady M. Korduby uczęszczał J. Giedroyc. W dużej mierze na ich podstawie zbudował sobie pozytywny stosunek do narodu ukraińskiego.

¹⁴⁷ Por. W. Pedycz, *Myron Korduba jako badacz historii Ukrainy*, [w:] *Wielokulturowe środowisko...*, t. III, Rzeszów 2005, s. 392-379.

¹⁴⁸ M. Korduba, *Michał Hruszewskij...*, s. 394.

pozytywizmu w ujęciu Lamprechta. Przypisując zjawiskom masowym pierwszorzędne znaczenie, jednocześnie nie zaprzecza, ani nie docenia ważności wystąpień indywidualnych¹⁴⁹. Mimo to, w jego *Historii* (w której *nota bene* zabrakło trzech ostatnich stuleci) nie ma nawet jednej osobistości, której działalność miałaby całkowitą akceptację autora. W tym przypadku można mówić raczej o zasadzie „decydującej roli wiecznych zmian życia ludzkiego, nieustannej konkurencji tendencji indywidualistycznych i kolektywistycznych oraz prerjodycznego układania się przewagi to jednych, to drugich”¹⁵⁰. Hruszewski – przypominał Korduba – był także reprezentantem innych dziedzin nauki, wybitnym organizatorem nauki i zasłużonym działaczem społeczno-politycznym. Towarzyszył mu wyniszczający wysiłek.

Odnutowane wyżej prace nie spowodowały nowej fali dyskusji, ocieplały jednak wizerunek ukraińskiego uczonego w polskim środowisku historycznym. Pomagały zrozumieć kult, jakim cieszył się on wśród niektórych swoich rodaków mieszkających w Polsce¹⁵¹. Było to znakiem, że tego, że w okresie II Rzeczypospolitej zainteresowanie Ukrainą uległo racjonalizacji. Spór polsko-ukraiński przestał mieć charakter pałacy. Na horyzoncie pojawił się rewizjonizm bolszewicki i faszystowski.

Okres sowieckiej dominacji

Po II wojnie światowej obydwie nacje znalazły się w orbicie wpływów sowieckich. Ukraina stała się jedną z republik związkowych, Polska utrzymała ograniczoną niepodległość. W obu krajach historia stała się instrumentem walki/prewencji politycznej. Obowiązującą stała się tzw. marksistowska metodologia historii, a w rzeczywistości ideologiczny dogmat wulgaryzujący marksizm¹⁵². Badania ukrajinoznawcze uznano za kolidujące z polityką narodowościową Związku Sowieckiego. Hruszewskiego znowu zaczęto spychać w cień i przedstawiać co najwyżej jako ikonę „ukraińskiego burżuazyjnego nacjonalizmu”. Jego książki znalazły się pod nadzorem cenzorskim. W Polsce unikano dyskusji o aspiracjach narodowych i państwowych Ukraińców, ponieważ taka była presja polityczna, a ponadto zostały one zepchnięte na margines przez inne wydarzenia, zwłaszcza konflikt polsko-ukraiński rozciągający się od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”¹⁵³. Osoba i osiągnięcia M. Hruszewskiego nie były przedmiotem naukowych analiz ani publicznych debat. Dostępna była tylko informacja encyklopedyczna¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Ibidem, s. 399.

¹⁵⁰ Ibidem.

¹⁵¹ Por. E. Wiszka, *Emigracja petlurowska w Polsce 1920-1939*, Toruń 2004, s. 27 i in.

¹⁵² Por. R. Stobiecki, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna..., ale skomplikowana*, Warszawa 2007; idem, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na wychodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań 2005.

¹⁵³ Por. G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 143-1947*, Kraków 2011.

¹⁵⁴ *Encyklopedia powszechna PWN*, wyd. 2, t. 2, Warszawa 1984, s. 238.

W okresie „zimnej wojny” dzieła Hruszewskiego były w zasadzie dostępne w bibliotekach nad Wisłą (o ile oczywiście były w zbiorach). Nad Dnieprem trzeba było dużej odwagi, by dotrzeć do nich, jako literatury wręcz zakazanej. W jednym i drugim kraju, z różnych względów, książki te nie były jednak zbyt usilnie poszukiwane.

Po transformacji 1989 r.

Po transformacji ustrojowej Polacy zaczęli poszerzać swe horyzonty światopoglądowe i na nowo odkrywać Hruszewskiego¹⁵⁵. Zapewne wpłynęła na to decyzja władz politycznych Polski, która jako pierwsze państwo na świecie uznało niepodległość Ukrainy w 1999 r. Zaciekawienie sąsiadami ze wschodu wzmogła ogłoszona w 2007 r. idea strategicznego partnerstwa. W atmosferze tryumfu demokracji Polacy zaczęli kojarzyć Hruszewskiego z sakralizowaną u siebie walką narodowowyzwoleńczą i nowym miejscem Ukrainy w Europie. Dyskusja naukowa stała się spokojniejsza, ale przybrała jeszcze bardziej elitarny charakter. Odbывała się głównie w salach audytoryjnych uniwersytetów i towarzystw naukowych. Dotyczyła spraw szczegółowych, co praktycznie uniemożliwia jej szczegółowe zrelacjonowanie¹⁵⁶. Można co najwyżej uchwycić ważniejsze tendencje i głównych uczestników tej dyskusji. Nie było ich wiele. Współcześni autorzy traktują ukraińskiego uczonego zaskakująco życzliwie lub starają się obiektywizować postać i dorobek ukraińskiego polityka i badacza (w takiej właśnie kolejności).

Przykładem pierwszej postawy jest wypowiedź warszawskiego bizantynologa Andrzeja Poppego. Nie będzie w tym wiele przesady jeśli nazwiemy ją bezkrytyczną i okazjonalną. Czytamy w niej: „Mistrzowskie opanowanie warsztatu badawczego, ogromna erudycja i niezwykła intuicja Hruszewskiego sprawiają, że jego praca jest nie tylko wzorem i szkołą *ars historicae*, ale zawiera wiedzę ciągle żywą mimo jej naturalnego, w ciągu wieku bez mała, przyrostu. [...] Rzeczowość i jasność wykładu, krytyczne traktowanie podstawy źródłowej, szukanie i znajdowanie odpowiedzi na pytania dotyczące dziejów narodu, jego kultury duchowej i materialnej, jego bytu widzianego w szerokim kontekście losów powszechnych, akcent położony na historii narodu a nie państwa, uwzględnienie uwarunkowań geograficznych, społecznych i gospodarczych, wszystko to sprawia, że mimo ogólnego postępu badań dzieło Hruszewskiego pozostaje nie tylko w swym głównym zrębie, aktualną wykładnią ukraińskiej

¹⁵⁵ Na temat przeobrażeń w tym okresie w książce *Klio na wolności. Historiografia dziejów najnowszych po 1989 r.*, red. M. Kruszyński i in., Lublin 2016.

¹⁵⁶ Efektem tych dyskusji są m.in. dwie serie wydawnicze: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XII i XX w.*, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, t. I-V, Rzeszów 2003-2007; *Historia – Mentalność – Tożsamość*, red. J. Maternicki i in., Rzeszów-Lwów-Gdańsk 2008-2013.

historii”¹⁵⁷. Dzieło Hruszewskiego jest wg Poppego nieprzemijające i niezastąpione.

W życzliwym tonie utrzymane są także wypowiedzi publicysty A. Serednickiego poproszonego o artykuł dla środowiska naukowego w Przemyśle. Nie zawierają one jednak materiału analitycznego. Autor porusza się w orbicie tytułów i konceptów¹⁵⁸.

Postać M. Hruszewskiego przypomina też w polskich środowiskach emigracyjnych, z których największe znaczenie miały ośrodki w Londynie i Paryżu (Maisons-Laffitte).

Historycy z emigracji londyńskiej pozostali zasadniczo przy ocenach sformułowanych przed wojną. W sposób charakterystyczny dla nich wypowiadał się Henryk Paszkiewicz. „Do jakich błędnych rezultatów – pisał – prowadzi fałszywe użycie terminu *ukraina*, wskazuje choćby tytuł wielotomowego dzieła M. Hruszewskiego – *Historia Ukrainy-Rusi*. Oba pojęcia: Ukraina i Ruś, nie pokrywały się ze sobą ani w czasie, ani w przestrzeni, nie mogą więc być traktowane równorzędnie. Uczony powyższy omawia obszernie dzieje południowo-wschodniej Europy w czasach, kiedy słowo „ukraina” oznaczało terytorium pograniczne. Można by więc z tytułu (który raczej powinien brzmieć *Historia ukraińskiej Rusi*) domyslać się, że autorowi szło o historię kresowych ziem Rusi”¹⁵⁹ Warto ze swej strony zauważyć, że Paszkiewicz nie krytykuje Hruszewskiego, ale jego naukowe poglądy. Tym się różni od większości jego przedwojennych adwersarzy.

Emigracja paryska podlegała znacznemu oddziaływaniu Jerzego Giedroyc’a i Instytutu Literackiego. Powstała tu interesująca idea ULB (Ukraina – Litwa – Białoruś), będąca wizją nowej geopolityki¹⁶⁰. Zakładała ona, że powojenne sojusze Polski z mocarstwami zachodnimi nie mogą w zupełności zastąpić porozumienia z naszymi sąsiadami na Wschodzie. Przewidywała, że współcześni Polacy będą musieli na nowo zbudować stosunki z tymi narodami, by dzięki temu utrzymać suwerenne miejsce między Rosją a Niemcami. Przyjmowała, że normalizacja stosunków z Ukraińcami, Białorusinami i Litwinami, a w dalszej perspektywie z nieimperialistyczną Rosją, stanowić będzie podstawowy warunek bezpieczeństwa Polski. Na łamach wydawnictw Instytutu znajdujemy ok. 1200 publikacji na temat ULB i tylko jedną wzmiankę na temat M. Hruszewskiego i jego dorobku¹⁶¹. Pisujący dla Giedroyc’a Panas Fedenko oceniał Hruszewskiego z perspektywy bliskiej „Kulturze” i „Zeszytom Historycznym”, ale dalekiej Ukraińcom idei

¹⁵⁷ A. Poppe, *Pochwała wielkiego mistrza...*, s. 700-701.

¹⁵⁸ A. Serednicki, *Mychajło Hruszewski...*, s. 24-35; idem, *Główne etapy...*, s. 38-46.

¹⁵⁹ Por. H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, Kraków 1996, s. 496.

¹⁶⁰ Szerzej na ten temat A. Stępnik, *Ukraina, Litwa i Białoruś w „Zeszytach Historycznych” (1964-1991)*, [w:] Jerzego Giedroyc’a *rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów Historycznych”*, red. S. M. Nowinowski, R. Stobiecki, Łódź 2005, s. 51-68.

¹⁶¹ I. Hoffman, *Polska – Niemcy – Europa. Program zachodni paryskiej Kultury*, Lublin 2009, s. 327-328.

federalizacji¹⁶². W swojej wypowiedzi bardziej jednak zajmował się burzeniem mentalnych barier między Polakami a Ukraińcami, niż analizą dorobku Hruszewskiego. Przy domieszce klasowej frazeologii i interpretacji dziejów dało to słaby efekt. Hruszewski był tu jednak postacią pozytywną.

Najnowszą propozycją oceny dorobku Hruszewskiego jest cytowana już monografia pióra Adamskiego. Maternicki nazywa ją częściową lub problemową, jako że autor nie analizuje bezpośrednio dzieł ukraińskiego badacza¹⁶³. Skupia się na różnych opiniach, które były formułowane na ogół w cieniu sporów społeczno-politycznych i osobistych. Nie ulega wątpliwości, że historyk warszawski zachował duży dystans i szacunek wobec bohatera swojego opracowania. W zasadzie udało mu się pokazać „czytelnikowi, jak czołowa intelektualna i polityczna postać Ukrainy sto lat temu widziała centralne wyzwania stojące przed jej narodem ze szczególnym uwzględnieniem relacji z Polską i Polakami. Czytelnik polski – ale także i ukraiński! – dowie się wiele nowego o Hruszewskim, jego poglądach i działaniach. Dzięki temu zrozumie, jak wiele się zmieniło od tamtych czasów i to nie tylko w stosunkach polsko-ukraińskich”¹⁶⁴. Adamski potraktował Hruszewskiego jako przykład polihistora, intelektualisty-społecznika. Uznał, że ukraiński historyk poniekąd spełnił taką rolę, jaką wcześniej odegrał w dziejach Polski Joachim Lelewel. Dla Adamskiego Hruszewski jest przykładem człowieka będącego jednocześnie uczonym, organizatorem i politykiem, a w takim przypadku rozdzielenie wszystkich ról jest niemożliwe. Polski autor doszedł do wniosku, że prace Hruszewskiego wyznaczają „kanoniczną” wiedzę o Ukrainie. Dostrzegł atrakcyjność jego myśli historycznej dla współczesnych Ukraińców, którzy – jak sądzi – bezkrytycznie powtarzają nie nowe przecież poglądy swego wielkiego rodaka¹⁶⁵.

Adamski podjął w swej pracy także wątek chełmski. Przypomnijmy w tym miejscu, że spór o Chełm od wieków miał podłoże tożsamościowe. Jak wyjaśnia Adamski sam Hruszewski, a także inni historycy i działacze ukraińskiego ruchu narodowego, twierdzili, że miasto oraz okoliczne ziemie utrzymywały ukraiński charakter. Czy taki pogląd ma uzasadnienie? Nie, odpowiada Adamski – „Chełm zamieszkiwali głównie żydzi oraz rzymscy katolicy, co w praktyce oznaczało posiadanie polskiej tożsamości, ponadto stacjonowali tam również prawosławni żołnierze rosyjscy, natomiast na okolicznych terenach mieszkali w znacznej liczbie unicy pochodzenia ruskiego. Mówili oni spolonizowanymi gwarami ruskimi bądź po polsku i mieli polską świadomość narodową, głównie w wypadku warstw lepiej

¹⁶² P. Fedenko, op.cit., s. 111-122.

¹⁶³ J. Maternicki określa pracę Adamskiego jako częściową lub problemową; por. J. Maternicki, *Monografie historyków: nowe spostrzeżenia i uwagi*, „Sensus Historiae”, vol. XII, 20013/3, s. 118.

¹⁶⁴ Z recenzji prof. Romana Szporliuka zamieszczonej we fragmentach na obwolucie książki *Nacjonalista postępowy...*

¹⁶⁵ Por. Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy...*, s. 131.

wykształconych, a w wypadku chłopów także »tutejszą«. Obok nich żyła także tubylcza ludność mówiąca gwarami polskimi, wyznawcy obrządku łacińskiego. Niemniej z powodu cech kultury etnicznej miejscowej ludności pochodzenia ruskiego Podlasie i ziemia chełmska były traktowane przez działaczy ukraińskiego ruchu narodowego, hołdujących przekonaniu, że etniczność określa wszystko, jako ziemię ukraińskie. Podkreślano tym samym ich odrębność tak od rdzennej Rosji, jak i Polski. Dla Polaków Chełm był polski bądź polski i ukraiński, natomiast dla Ukraińców był po prostu ukraiński, względnie ukraiński i rosyjski. Z kolei rząd carski uważał, że rodzinne strony Hruszewskiego zamieszkiwała ludność ruska – co było dlań równoznaczne z rosyjskością¹⁶⁶. Wrażliwą sprawą dla chełmian (i nie tylko) jest fakt, że Hruszewski głosił potrzebę wyłączenia Chełmszczyzny ze składu Królestwa Polskiego. Chciał w ten sposób „powstrzymać proces polonizacji Chełmszczyzny i poddać ją wpływom ukraińskiego ruchu narodowego”¹⁶⁷. Nie ma wśród nich zrozumienia dla tezy, która zakładała, że „priorytetem ukraińskiego ruchu narodowego musi być zjednoczenie w jednej jednostce politycznej ziem uznawanych za »ukraińskie« pod względem etnicznym, etap niepodległości przyjdzie później. Odwrócenie tej kolejności – jak chciał Petlura – oznaczałoby wyrzeczenie się przez Ukrainę [...] Galicji oraz Wołynia Zachodniego, Chełmszczyzny i Podlasia – być może – na zawsze”¹⁶⁸.

Na zakończenie pozostaje jeszcze pytanie o miejsce Hruszewskiego w polskich syntezach historiograficznych. Nie wygląda to dobrze. Dwie strony tekstu poświęcił mu Jerzy Serczyk w swym pionierskim akademickim podręczniku historii historiografii. Napisał w nim, że już przed I wojną światową „Rosyjska i ukraińska nauka historyczna dzięki takim uczonym jak Szachmatow, Winogradow, Kariejew czy Hruszewski stała się równorzędną częścią składową historiografii europejskiej”¹⁶⁹. Dla autora *Historii Ukrainy-Rusi* nie znalazło miejsce w pośmiertnie wydanych *Dziejach historiografii* (powszechnej) Andrzeja Feliksa Grabskiego. Wspomniał o nim raz tylko autor obszernego wprowadzenia¹⁷⁰.

Zarówno Maternicki jak i Władysław Serczyk niejednokrotnie postulowali opracowanie dorobku Hruszewskiego dla potrzeb polskiej historii historiografii¹⁷¹. Jak widać, prowadzi do tego jeszcze daleka droga.

¹⁶⁶ Ibidem, s. 35.

¹⁶⁷ Ibidem, s. 325

¹⁶⁸ Ibidem, s. 328-329.

¹⁶⁹ J. Serczyk, *25 wieków historii. Historycy i ich dzieła*, Toruń 1994, s. 384.

¹⁷⁰ R. Stobiecki, *Wprowadzenie*, [w:] A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2003, s. VII.

¹⁷¹ Np. J. Maternicki, *Historia i historycy...*, s. 286.

Zakończenie

Hruszewski był postacią wyjątkową. Z trudem poddaje się jakiegokolwiek klasyfikacji. Duży problem mają z tym nie tylko Polacy¹⁷². Człowiek ten nie był „hajdamackim zapiewajką”, polakożercą czy ksenofobem. Nie inicjował rozruchów studenckich, choć bronił „ruskich borb” i zamachowca Siczyńskiego, uważając, że były one dramatycznym następstwem dyskryminacji Ukraińców. Nie był też nacjonalistą w klasycznym tego słowa znaczeniu. Sympatie polityczne historyka ciążyły raczej w stronę republikańskiego demokratyzmu niż konserwatyzmu. Nikogo nie chciał bowiem wykluczać z kultury i ziemi, którą uważał za swoją ojczyznę (nawet zabiegał o prawa autonomii osobistej Polaków, Rosjan i Żydów). Najpierw domagał się współudziału rządzeniu Ukrainą, następnie autonomii i wreszcie niepodległości. Hruszewski pracowicie i wytrwale pisał historię oraz ją tworzył. Walczył z przeszkodami hamującymi rozwój ruchu ukraińskiego. To pozostawało zawsze elementem niewzruszonym. Zmianom podlegała jedynie taktyka, której on sam był największą ofiarą.

Hruszewski, jako naukowiec, poruszał się na określonym poziomie dostępnej wiedzy. Ponad sto lat temu miał on swoje ograniczenia. Mimo to uczony zaproponował własną historiozofię, metodologię i metodykę pracy naukowej. Zrobił wszystko, aby dowieść jej sensowności i skuteczności. Z dzisiejszego punktu widzenia możemy to traktować jako dobrą lekcję. Polska krytyka naukowa wielokrotnie to doceniła.

Jego poglądów historiozoficznych Polacy nigdy nie byli w stanie zaakceptować. Najczęściej odnosili się do nich przekraczając standardy dyskusji naukowej i dobrego smaku. Wyjątkiem były środowiska, których symbolem może być krąg ludzi skupionych wokół J. Giedroyc'a i Instytutu Literackiego w Paryżu¹⁷³. Pewną zmianę przyniósł XXI wiek z charakterystyczną dla siebie tendencją do otwartości, integracji i globalizacji. Idea Unii Europejskiej złagodziła ostrość tradycyjnych sporów o granice i wpływy. Ukazała, że wspólne dziedzictwo i sąsiedztwo są wartością a nie zagrożeniem. Nie muszą one nikomu odbierać własnej tożsamości, wręcz odwrotnie – wzmacniają i dowartościowują ją. Postnowoczesność stworzyła klimat do nowego odczytania dorobku Hruszewskiego w polskim świecie historycznym. Zrodziła też potrzebę odświeżenia stanu krytyki naukowej. W tej aurze łatwiej zauważyć, że nie wszystkie teksty Hruszewskiego były skierowane przeciwko Polakom, przynajmniej nie był to ich główny cel. Oceniając jego zasługi naukowe można zrozumieć, że był on dzieckiem swoich czasów, dziewiętnastowiecznym

¹⁷² Por. T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004*, Warszawa 2007, s. 256-5-256.

¹⁷³ Por. A. Stępnik, *Ukraina, Litwa i Białoruś w „Zeszytach Historycznych” (1964-1991)*, [w:] Jerzego Giedroyc'a *rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów Historycznych”*, red. S. M. Nowinowski, R. Stobiecki, Łódź 2005, s. 51-68.

ukraińskim patriotą a przy tym przeciwnikiem idei „mocarstwowej Polski”, „polskich kresów”, federacji i teorii o „młodszości cywilizacyjnej Ukraińców”. Nie lubił unii brzeskiej, która połączyła Kościół prawosławny z Kościołem katolickim na terenach wschodniej Rzeczypospolitej (1596) i unii lubelskiej (1569), tworzącej monarchię polsko-litewską – Rzeczpospolitą Obojga Narodów. W swych ocenach nie był więc zbyt daleko od krakowskiej szkoły historycznej. Krytykując dawną Polskę i Polaków, skłaniał ich do refleksji, przyczyniając się tym samym do rozwoju badań nad dziejami Rusi i Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁷⁴. Przez całe życie korzystał z przywileju uczonego do własnej interpretacji dziejów, tak jak wszyscy chcemy z niego korzystać. Nawet przy złej woli nie da mu się odebrać miana „ojca historiografii ukraińskiej” i badacza o formacie europejskim¹⁷⁵.

Bibliography:

1. Adam Szelański i jego poglądy na historię, [w:] *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*, cz. III, *Materiały konferencji naukowej w Krakowie w 1988 r.*, red. idem, Warszawa 1989, s. 13-118.
2. Adamski Ł. *Naukowo-polityczna działalność Mychajła Hruszewskiego a konflikty narodowościowe na Uniwersytecie Lwowskim*, „Kwartalnik Historyczny” R. CXVI, 2009, nr 2, s. 129-156.
3. Adamski Ł. *Petlura o sprawie polsko-ukraińskiej. O strategicznych wyborach przywódców Ukraińskiej Republiki Ludowej*, [w:] *Trudny wiek XX. Jednostka, system, epoka*, red. G.P. Babiak, J. Nalewajko-Kulikow, Warszawa 2010.
4. Adamski Ł. *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011.
5. Adamski Ł. *Prorok nowego czasu*, „Tygodnik Powszechny”, 2007, nr 41, s. 10.
6. Adamus J. *Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego*, „Kwartalnik Historyczny” R. LXV, 1958, s. 16-36.
7. Armstrong J. *Ukrainian Nationalism 1939-1945*, New York 1955.
8. Andrusiak M. *Historjografija ruska (ukraińska) w latach 1921-1930*, „Kwartalnik Historyczny” R. XLVII, 1934.
9. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Akta c.k. MWiO w Wiedniu, Adam Szelański, Curriculum vitae, sygn. 121u.
10. *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział drugi: Ziemie ruskie Rzeczypospolitej*, opr. i wyd. A. Jabłonowski, Warszawa-Wiedeń 1899-1904.
11. Bidnow W. *Michał Hruszewski (1866-1934)*, Warszawa 1935.
12. Blachowska K. *Historia średniowieczna*, [w:] *Historia w Uniwersytecie Lwowskim: badania i nauczanie do 1939 roku*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaszkilniak, Rzeszów 2016.
13. Bobrzyński M. *Z moich pamiętników*, Warszawa-Kraków 1957.

¹⁷⁴ J. Maternicki, Wstęp, [w:] *Złote lata historiografii polskiej we Lwowie*, Rzeszów 2015, s. 13.

¹⁷⁵ Por. E. Prus, *Hulajpole. Burzliwe dzieje kresów ukraińskich*, Wrocław 2003, s. 38.

14. Brückner A. *Hruševskij Mychajło, Istorija ukraińskoï literatury, bd. I* Kyiv-Lviv 1923, „Zeitschrift für Slavische Philologie” 1927, nr 4, s. 462-471.
15. Brückner A. *Dogmat normański*, „Kwartalnik Historyczny” R. XX, 1906, s. 664-679.
16. Chamiec K. *Źródła do historii Ukrainy-Rusi, wydawane przez Komisję archeograficzną Tow. Nauk. Im. Szewczenki. T. 1* Lustracje królewszczyzn na ziemiach Halickiej i Przemyskiej z roku 1565-1566, Lwów 1895, Biblioteka Warszawska, 1897, t. II, s. 181-187.
17. Chełmsko-Podlaskie Studia Historyczne, t. I, *Mychajło Hruszewski i jego mała ojczyzna – Chełmszczyzna w XIX-XX wieku*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2001.
18. Chodynicki K. *Stosunek Rzeczypospolitej do wyznania grecko-wschodniego. (Przegląd literatury i problematów)*, „Przegląd Historyczny” t. 23, 1921-1922, nr 1.
19. Czeł Dr. [Cz. Frankiewicz], *Poglądy historyczne Prof. M. Hruszewskiego w „kwestii ukraińskiej” w świetle krytyki naukowej. W obronie dziejów Polski*, Lublin, [1916], s. 1-16.
20. Czołowski A. *Gruszewski M.: Jużnorusskije gospodarskije zamki w połwyni XVI wieku, Moskwa, 1890, str. 33*, „Kwartalnik Historyczny” R. VII, 1893, nr 3.
21. *Czy możliwe jest odrębne państwo na południowej Rusi?* „Przegląd Narodowy”, t. 19, nr 4.
22. Dąbkowski P. *Wspomnienia pozgonne. Michał Hruszewski*, „Przewodnik Historyczno-Prawny” R. V, 1937.
23. Dybowski B. *Z powodu artykułu prof. Hruszewskiego. (Dokończenie)*, „Słowo Polskie” R. XI, 1906, nr 379 z 23 VIII (wydanie popołudniowe).
24. *Encyklopedia powszechna PWN*, wyd. 2, t. 2, Warszawa 1984.
25. Fedenko P. *Na stulecie Mychajły Hruszewskiego*, przeł. J. Łobodowski, „Kultura”, Paryż 1996, nr 12/246, s. 111-122.
26. Feldman W. *Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846-1906*, Kraków 1907.
27. Gawlik M. *M. Hruszewskij, Chmenlyczczyzna w rozćwiti (1648-1650). (Ist. Ukr. Rusy, t. VIII, cz. III)*, „Kwartalnik Historyczny” R. XXXVIII, 1924.
28. *Geneza równouprawnienia schizmatyków w Wielkim Ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschodniego*, „Przegląd Historyczny” t. 22, 1919-1920, nr 1.
29. Głabiński S. *Wspomnienia polityczne, cz. 1, Pod zaborem austriackim*, Pelplin 1939.
30. Głabiński A. *Zamach na uniwersytet we Lwowie. (Ciąg dalszy)*, „Słowo Polskie” R. VII, 1902, nr 158 z 4 IV (wydanie popołudniowe), s. 2.
31. *Główne etapy rozwoju historiografii ukraińskiej*, [w:] *Powrót do historii. Europa Środkowa i Wschodnia w historiografii*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994, s. 38-46.
32. Grabowski T. *Prof. Hruszewskij o stosunku Polski do Rusi*, „Rok Polski”. Czasopismo poświęcone zagadnieniom życia narodowego, 1917, nr 3, s. 49-57.
33. *Gruszewski M. Wołyński Wopros 1097-1102. Odbitka z czasopisma Kijewskaja Starina, Kijów 1891, str. 37*, „Kwartalnik Historyczny” R. VII, 1893, s. 139-143.
34. Halecki O. *Przylączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do korony w roku 1569*, Kraków 1915, s. 1-8.
35. *Historia – Mentalność – Tożsamość*, red. J. Maternicki i in., Rzeszów-Lwów-Gdańsk 2008-2013.
36. *Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne*, Rzeszów 2005.

37. Hoffman I. *Polska – Niemcy – Europa. Program zachodni paryskiej Kultury*, Lublin 2009.
38. *Hruszewski Michał*, „Kurjer Lwowski”, 1934, nr 328, 3.
39. *Hruszewskij Michał (1866-1934)*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński”. Tygodnik ilustrowany, 1934, nr 48 (83), s. 1-2.
40. Jabłonowski A. *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 1912.
41. Jabłonowski A. *Starostwo barskie. Hruszewskij M.: Barskoje Starstwo. Istoriceskije ocerki, Kijew 1894*, „Kwartalnik Historyczny” R. XI, 1897, nr 1, s. 64-73.
42. Jabłonowski A. *Ukraina*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski wg planu F. Sulimierskiego, t. 12, Warszawa 1892.
43. *Jużnorusskije hospodarskije zamki v polovinie XVI w.*, „Kwartalnik Historyczny” R. V, 1891, s. 402-403.
44. Kamiński J. *Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego*, „Słowo Polskie” R. XIV, 1909, z 11 XI.
45. Kiernikowski P., Telwak W. *Hruszewski Mychajło (1866-1934), historyk, pierwszy prezydent ukraiński*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. I [cz. 1], *Ludzie*, red. Z. Gardziński i in., Chełm 2011, s. 99-101.
46. Kiernikowski P. *Michał Hruszewski – pierwszy prezydent Ukrainy*, „Rocznik Chełmski”, t. 11, 2007, s. 241-248.
47. *Kilka prawd z dziejów naszych*, [w:] idem, *Dziela*, wyd. zbiorowe, seria 3, t. 1, Kraków 1885.
48. *Klio na wolności. Historiografia dziejów najnowszych po 1989 r.*, red. M. Kruszyński i in., Lublin 2016.
49. *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na wychodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań 2005.
50. Koko E., *Przeszłość Ukrainy i stosunków polsko-ukraińskich w publicystyce Franciszka Rawity-Gawrońskiego poświęconej kwestii ukraińskiej po 1918 roku*, [w:] *Historia – Mentalność – Tożsamość*, t. V, *Pamięć społeczna Ukraińców i Polaków w okresie kształtowania się ich świadomości narodowej (wiek XIX i pierwsza połowa XX)*, Lwów 2011.
51. Koko E., *Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. Studium archaizmu*, Gdańsk 2006.
52. Kolankowski L. *Hruszewskij Mich: Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV. (2-gie wyd.)*, str. 359 *Kijów Lwów 1907. V. 1 str. VII. 384, 2 str. 385-687 Lwów 1905, VI. str. 667, Kilów-Lwów 1907*, „Kwartalnik Historyczny” R. XXVII, 1913, nr 3-4, s. 348-365
53. Kolankowski L. *Pomysły i idee ukraińskie prof. M. Hruszewskiego*, „Świat Słowiański”, R. IV, 1908, styczeń.
54. Kopystiański A. *Schemat historii ruskiej w teoretycznym i praktycznym ujęciu prof. Michała Kruszewskiego*, „Ziemia Czerwieńska” R. I, 1935, z. 1, s. 66-75.
55. Korduba M. *Michał Hruszewskij jako uczony*, „Przegląd Historyczny” t. 32, 1934-1935, nr 2, s. 389-406.
56. Korzeniowski M. *Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905-1920*, Lublin 2009.
57. *Kozaczyna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny*, Warszawa 1922.

58. *Kresy Wschodnie. Litwa i Białoruś. Podlasie i Chełmszczyzna. Galicja Wschodnia. Ukraina*, Warszawa 1917.

59. Kulczycki L. *Uгода polsko-ruska*, Lwów 1912.

60. Kulesza I. *Aleksander Jabłonowski*, „Gryfita”. Białostocki Magazyn Historyczny, 1989, nr 3/8, s. 5-6.

61. Latawiec K. *Chełmskie otoczenie Serhija Hruszewskiego w latach siedemdziesiątych XIX stulecia*, „Chełmsko-Podlaskie Studia Historyczne”, t. I, *Mychajło Hruszewski i jego mała ojczyzna – Chełmszczyzna w XIX-XX wieku*, red. G. Kuprianowicz, Chełm 2001, s. 41-54.

62. Lewicki A. M. *Hruszewski, Wstępny wykład z dawnoy istoryi Rusy, wyhłoszenyj u Lwiwskim uniwersiteti 30. wereznia (starego stylu?) 1894*, s. 11, „Kwartalnik Historyczny” R. IX, 1895, s. 565-567.

63. Maternicki J. *Monografie historyków: nowe spostrzeżenia i uwagi*, „Sensus Historiae”, vol. XII, 20013/3.

64. Maternicki J. *Historiografia polska i jej miejsce w życiu umysłowym społeczeństwa polskiego XX w. (do 1980 r.)*, [w:] idem, *Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice*, t. 2, Warszawa 1990.

65. Maternicki J. *Wstęp*, [w:] *Złote lata historiografii polskiej we Lwowie*, Rzeszów 2015.

66. Maternicki J., *Adam Szelągowski i jego poglądy na historię (cz. I-II)*, „Przegląd Humanistyczny” R. XXXIII, 1989, nr 11, s. 123-153; nr 12, s. 105-137.

67. Maternicki J. *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX wieku*, Rzeszów 2009.

68. Maternicki J. *Historiografia polska doby porozbiorowej wobec dążeń niepodległościowych narodu*, [w:] *Historia jako dialog. Studia i szkice historiograficzne*, Rzeszów 1996. Tekst ukraiński dostępny na stronie <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur.htm>

69. Maternicki J. *Historiografia polska w latach 1900-1918*, [w:] *Historia nauki polskiej*, red. B. Suchodolski, t. 4, 1863-1918, cz. 3, red. Z. Skubała-Tokarska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987.

70. Maternicki J. *Początki mitu jagiellońskiego w historiografii i publicystyce polskiej XIX wieku. Karol Szajnocha i Julian Klaczko*, „Przegląd Humanistyczny” R. XXXII, 1988, nr 11-12, s. 33-48.

71. Maternicki J. *Polskie środowisko historyczne w latach 1900-1918*, „Przegląd Historyczny” t. 24, 1980, nr 4, s. 11-29.

72. *Między tradycją a nowoczesnością. Spory metodologiczne na III Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie w 1900 r.* „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. XXV, 1980, nr 2, s. 269-297.

73. Modelski T.E. *Mychajło Hruszewskij*, „Kwartalnik Historyczny”, R. VIII, 1934 s. 1023-1024

74. Modelski T.E. *Sprawa pogranicza polsko-ruskiego w badaniach ruskich*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*, sekcja II, Lwów 1925, s. 1-12.

75. Motyka G. *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 143-1947*, Kraków 2011.

76. Nowacki R., Telwak W. *Михайло Грушевський на тлі доби*, t. 1, Drohobycz-Opole 2008.

77. Nowacki R., Telwak W., Telwak W. *Mychajło Hruszewśkyj (1866-1934)*, Opole 2007.
78. Nowacki R., Telwak W., *Михайло Грушевський на тлі доби*, t. 1, Drohobycz-Opole 2008.
79. *O nowy kształt historii. Z badań nad recepcją zachodnioeuropejskiej myśli metodologicznej w historiografii polskiej w dobie modernizmu i neoromantyzmu*. „Dzieje Najnowsze” R. XII, 1980, nr 1, s. 119-171.
80. Partacz Cz. *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888-1908*, Toruń 1996.
81. Paszkiewicz H. *Początki Rusi*, Kraków 1996.
82. Pedycz W. *Myron Korduba jako badacz historii Ukrainy*, [w:] *Wielokulturowe środowisko...*, t. III, Rzeszów 2005.
83. *Petlura o sprawie polsko-ukraińskiej. O strategicznych wyborach przywódców Ukraińskiej Republiki Ludowej*, [w:] *Trudny wiek XX. Jednostka, system, epoka*, red. G.P. Babiak, J. Nalewajko-Kulikov, Warszawa 2010.
84. Pisulińska J. *Lwowskie, środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918-1939)*, Rzeszów 2012.
85. Poppe A. *Pochwała wielkiego mistrza. Uwagi na marginesie wznowień „Historii Ukrainy-Rusi” Mychajły Hruszewskiego (Kijów 1991-1994)*, [w:] *Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*, Львів; Київ; Нью-Йорк 1996, s. 698-709.
86. *Program nauki w gimnazjach państwowych. Historia. (Projekt)*, Lwów 1933.
87. *Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia. Historia. (Projekt)*, Lwów 1933.
88. *Prorok nowego czasu*, „Tygodnik Powszechny”, 2007, nr 41.
89. Prus E. *Hulajpole. Burzliwe dzieje kresów ukraińskich*, Wrocław 2003.
90. P-ska A. [A. Prochaska], *Hruszewskij M.: Barskaja okolicznaja szlachta do końca XVIII w. Odbitka z „Kijewskiej Stariny”, str. 17.*, „Kwartalnik Historyczny” R. VIII, 1894, nr 2.
91. Rawita-Gawroński F. *Geneza i rozwój idei kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku*, Kraków [1924].
92. Rawita-Gawroński F. *Kwestia ruska wobec Austrii i Rosji*, „Świat Słowiański”, R. VIII, t. II, 1912, sierpień-wrzesień, s. 562-572.
93. Rawita-Gawroński F. *Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi. Kilka słów, kilka uwag*, „Świat Słowiański” R. VII, t. I, maj, 1911, s. 337-356.
94. Rawita-Gawroński F. *Ustrój państwowo-społeczny Rusi XI i XII wieku w zarysie*, Lwów 1896.
95. *Rozwój radykalizmu na Rusi Halickiej*, „Kurier Poznański” z 24 VII 1921.
96. Serczyk J. *25 wieków historii. Historycy i ich dzieła*, Toruń 1994.
97. Serednicki A. *Mychajło Hruszewski a Polacy*, „Biuletyn Ukrainoznawczy” [t.] 12, Przemyśl 2006.
98. Serejski M. H. *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1977.
99. Sierżęga P. *Kazimierz Tyszkowski (1894-1914). Z dziejów nauki polskiej w międzywojennym Lwowie*, Rzeszów 2011.

100. Stępnik A. *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w polskich podręcznikach historii i syntezach dziejów ojczystych okresu międzypowstaniowego*, [w:] *Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich*, red. W. Bonusiak, Rzeszów, 2001, s. 134-187.
101. Stępnik A. *Ukraina, Litwa i Białoruś w „Zeszytach Historycznych” (1964-1991)*, [w:] *Jerzego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów Historycznych”*, red. S. M. Nowinowski, R. Stobiecki, Łódź 2005, s. 51-68.
102. Stępnik A. *Mit Słowiańszczyzny w historiografii polskiego romantyzmu*, [w:] *Historia. Ciągłość zmiana. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Maternickiemu*, red. M. Hoszowska, J. Pisulińska, P. Sierżęga, 2016, s. 207-220.
103. Stobiecki R. *Wprowadzenie*, [w:] A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2003.
104. Stobiecki R. *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna..., ale skomplikowana*, Warszawa 2007.
105. Stryjek T. *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004*, Warszawa 2007.
106. Szarlowski A. [M. Hruszewski] Serhienko M.: *Hromadskij ruch na Wkraini-Rusi w XII wici, Zapiski Towarzystwa im. Szewczenka, t. I, s. 28*, „Kwartalnik Historyczny” R. VIII, 1894, nr 2, s. 338-340.
107. Szelański A., *Kwestia ruska w świetle historii*, Warszawa 1911, odb. z „Przeglądu Narodowego”;
108. Szujski J. *O fałszywej historii jako mistrzyni fałszywej polityki*, Kraków 1877.
109. Tad. St. Gr. [T.S. Grabowski], *Науковий Збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітної наукової праці в Галичині (1894-1904). Вydання Комітету. Львів, 1906, lex-8°, str. VIII, 564*, „Świat Słowiański” R II, 1906, czerwiec.
110. Telwak W. L. *Adamski, Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011, „Ukrainian Archeographic Year Book”, new series, 2012, vol. 19, s. 637-649.
111. Telwak W. *Michał Hruszewski – życie i dzieło*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, R. LI, 2006, s. 523-524.
112. Telwak W. *Mychajło Hruszewski (1866-1934)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2007.
113. Telwak W. *Organizacja i działalność Lwowskiego Grona Komisji Historycznej Akademii Umiejętności*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, R. L, 2005.
114. Toczek A. *Lwowskie historycy historiografii i metodolodzy historii w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaskilniak, Rzeszów 2015.
115. Turska H. [rec.], *Грушевский М.С., О так называемой „Лвовской летописи” и ее предпологаемом авторе*, „Balticoslavika”. Biuletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie, t. I, 1933, s. 188-189.
116. Uziembło A.Ś., Ś.p. *Michał Hruszewskij*, „Człowiek w Polsce”, 1934, nr 23.
117. Wasilewski L. *Ukraina i sprawa ukraińska*, Kraków [1911].
118. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XII i XX w.*, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, t. I-V, Rzeszów 2003-2007.

119. Wiszka E. *Emigracja petlurowska w Polsce 1920-1939*, Toruń 2004.
120. Wojciechowski M. *Ukraina bez Rosjan i Polaków*, „Ale Historia”, dodatek do „Gazety Wyborczej” z 19.03.2012 r.
121. Z. Ża., *Hruszewskij Mychajło: Istorija Ukrajiny-Rusy. t. IX. cz 2. Kijów 1931. Wseukrajińska Akademia Nauk, Wydawnictwo Proletar... s. 609-1630*, „Wiadomości Historyczne”, t. II, 1931.
122. Zakrzewski S. *Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV w.*, „Przegląd Historyczny” t. 23, 1921-1922, nr 1, s. 91-117.
123. Zakrzewski S. *Nad Wieprzem i Bugiem w wieku XI i XII*, „Przegląd Historyczny” t. 6, 1905, nr 3.
124. Zaskilniak L. *Dzieje Polski w historiografii ukraińskiej i świadomości społecznej Ukraińców początku XXI w.*, http://jazon.hist.uj.edu/zjazd/materialy/zaskilniak_pl.pdf [dostęp: 2.07.2016].
125. Zdziarski S. *Adam Szelągowski, Kwestya ruska w świetle historii. (odbitka z „Przeglądu Narodowego”)*, Warszawa 1911, „Ruś”. Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej, R. I, 1911, nr 4.
126. *Ze spraw ukraińskich. Prof. Michał Hruszewski*, „Gazeta Poranna” 1934, nr 10853.
127. Zima I. *Aleksander Czołowski 1865-1944. Luminarz lwowskiej kultury*, Gdynia 2011.
128. Ża Z. *Hruszewskij Michajło, Istorija Ukrajiny-Rusi, t. IX, cz, II*, „Wiadomości Historyczne” dodatek do „Kwartalnika Historycznego” R. XLV, 1931, nr 2.
129. *Żerela do istorji Ukrajiny-Rusy*, „Kwartalnik Historyczny” R. XXIX, 1915, nr 1, s. 366-367.
130. *Życie i niedokończona praca Michała Hruszewskiego*, „Wiek Nowy” 1934, nr 10038.
131. *В обороні правди*, [w:] М. Грушевський, *Наша політика*, Дрогобич 2003, s. 186-213.
132. Грушевський М., *Незалежна Польща й автономна Галичина*, [w:] М.С. Грушевський, *Твори у 50 т.*, гедкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін., голов. ред. П. Сохань, Львів 2002, t. 1, серія „Суспільно-політичні твори (1894-1907)”, s. 503-511.
133. Грушевський М., *Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна)*. [w:] М.С. Грушевський, *Твори: У 50 т.*, гедкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін., голов. ред. П. Сохань, Львів 2002, t. 1, серія „Суспільно-політичні твори (1894-1907)”, s. 485-527.
134. Грушевський М., *Нові розвідки з історії давньої Руси*, „Записки НТШ”, t. XVIII, 1897, s. 8.
135. Зашкільняк Л., *Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX i XX століть*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, red. red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, t. II, Rzeszów 2004, 272-294.
136. *Лист проф. Грушевського до декана Твардовського зараз по інциденті з дня 11 сього місяця*, [w:] Грушевський М.С. *Твори: У 50 т.*, редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін., голов. ред. П. Сохань, Львів 2002, t. 1, Серія „Суспільно-політичні твори (1894-1907)”, s. 217-219.

137. Масненко В., *Конструювання традиції української державності: історіографічні схеми та історична пам'ять 1920-х років*, [w:] *Історія-ментальність-ідентичність*, т. IV, *Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття: колективна монографія*, ред. Л. Зашкільняк, Й. Пісулінська, П. Серженги, Львів 2011, s.456-467.

138. Панькова С. М., *Хто був автором брошури “В обороні правди”?* „Український Історик”, 2006-2007, ч. 4; 1–2, s. 267–274.

139. Педич В. П., *Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894-1914 рр.)*, Івано-Франківськ 1997.

140. Тельвак В., *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)*, Київ-Дрогобич 2008.

141. Тельвак В., Педич В., *Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами*, [w:] *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)*, колективна монографія за редакцією Л. Зашкільняка та П. Серженги, Львів 2015, s. 62-69.

Andrew (Andrzej) Stepnik

Mykhailo Hrushevsky – Polish Reception of Historical Heritage

Abstract

The article is devoted to the Polish reception of M. Hrushevsky heritage. The author notes that the figure of M. Hrushevsky is generally little known in Poland and in the scientific community is associated more with politics than with science. Despite the ambiguity of the views, he imprinted in Polish culture as the «father of Ukrainian historiography». The author comes to the conclusion that, the outstanding figure of M. Hrushevsky is an exceptional and difficult to any classification, he was a “child of his age, Ukrainian patriot of nineteenth century”.

Keywords: Polish historiography, M. Hrushevsky, “father of Ukrainian historiography”, Historical Heritage.

Михайло Грушевський
як археограф, редактор і видавець

Сергій КОРНОВЕНКО

ЧНУ ім. Б. Хмельницького (Черкаси)

Ольга ВЛАДИГА

Львівське вище професійне училище

комп'ютерних технологій та будівництва (Львів)

АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ: ПРОЕКТИ, ІНСТИТУЦІЇ, ВИДАННЯ

Львівське двадцятиліття життя та творчості М. Грушевського в середовищі дослідників його спадщини одноостайно вважається найпліднішим. Винятковим воно було і в аспекті реалізації ним задуманих джерелознавчих планів, з яких у короткому часі постала нова програма української модерної археографії. Завдяки їй вітчизняна історична наука швидкими темпами надолужувала хронічне відставання від європейської гуманітаристики. З огляду на це, актуальним завданням вивчення різнопланової спадщини Великого Українця є всебічна реконструкція та осмислення його археографічного доробку. При цьому досліджуване у статті двадцятиліття можна умовно поділити на два підперіоди, водорозділом між якими стали революційні події 1905 р. в Російській імперії, що уможливили розгортання українського культурного та наукового життя на Наддніпрянщині. Ці періоди збігаються з виокремленими біографами вченого власне львівською та львівсько-київською добами його життя. У першій М. Грушевський розгортає масштабну науково-організаційну діяльність у Східній Галичині: формує організаційні структури археографічного характеру, розшукує та активно публікує історичні джерела, виховує плеяду талановитих учених-археографів. Наступна доба позначена інтенсивним проникненням творів та ідей М. Грушевського на Наддніпрянщину і спробою започаткувати, за взірцями львівського НТШ, археографічну роботу у київському УНТ, ініціювавши видання документів, котрі з цензурних причин не мали шансів на появу у попередній період. Верхня межа цього періоду зумовлена політичними та ідеологічними змінами на широкому просторі Східної Європи, яким поклала початок Перша світова війна. Її вибух суттєво вплинув на творчу долю самого М. Грушевського, унеможлививши скільки-небудь планомірну археографічну працю.

Загальновідомо, що археографічна діяльність М. Грушевського у львівське двадцятиліття була зосереджена в Археографічній комісії Наукового товариства імені Шевченка. Саме учень В. Антоновича ініціював

створення цієї комісії у рамках діяльності Товариства. Як самостійна структурна одиниця Товариства, АК постала 15 січня 1896 р. на спільному засіданні Історично-філософичної та Філологічної секцій¹. Першими членами комісії було обрано О. Борковського, М. Грушевського, О. Колесу, В. Коцовського, К. Левицького, С. Смаль-Стоцького, К. Студинського, І. Франка. Головою комісії та головним редактором її видань було обрано ініціатора справи М. Грушевського. Заступником голови було обрано І. Франка, секретарем – К. Студинського². М. Грушевський був незмінним головою АК аж до відомого конфлікту в НТШ у 1913 р.

Про утворення та біжучі завдання АК НТШ М. Грушевський невдовзі поінформував загальні збори Товариства у березні 1896 р. Вчений писав: «На початку сього вже року (1896) уконституювалася й особна комісія археографічна для ведення справи публікацій джерелових; задачою її є не тільки видавання предложених матеріалів археографічних, але й вишукування та збирання їх через археографічні експедиції й відпоручення...»³. Втім, вказував голова комісії, повноцінною її діяльність може стати лише за умови регулярного та достатнього фінансування. Наразі ж, спеціальний бюджет на перший рік становив лише 1000 злр. та незначні дотації з фонду НТШ. Своїм завданням комісія поставила видавати раз на рік по одному тому «Жерел до історії України-Руси» та «Пам'яток українсько-руської мови і літератури».

Вказав М. Грушевський і на джерелознавчі пріоритети в роботі комісії. «Для ближших томів «Жерел», – твердив він, – комісія має на увазі, окрім закінчення люстрації 1565-6 р. земель руських, збірник інвентарів, справоздань etc. з королівщин тихже земель з кінця XV в. і до першої люстрації (спорушення копій з вибраних для нього описей варшавського архиву скарбового вже закінчується), описи королівщин подільських з XVI в., люстрація 1570 р. воеводств Руського, Белзького й Подільського, збірник актів галицьких з часів Хмельниччини, ревізії маєностей лівобічної Гетьманщини і ин.»⁴.

Для «Пам'яток» першочергову увагу планувалося присвятити збіркам апокрифів (новозавітних та есхатологічних) і легенд, творам української драматичної літератури XVII-XVIII ст., а також науковому виданню писань І. Котляревського, приурочене до його ювілею. Останній проект насамперед мав уміщувати зведений текст з різних видань «Енеїди». М. Грушевський

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 12.

² З товариства. Діяльність секцій за першу третину р. 1896 (січень-цвітень) // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. XI. – С. 1.

³ Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896 // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. X. – С. 9.

⁴ Там само. – С. 10.

пропонував опублікувати чотири перші пісні з книги 1809 р. з варіантами наступних видань без зміни правопису. Інший член АК В.Коцовський радив друкувати «Енеїду» для ширшої громадськості без коментарів. Комісія прийняла обидва проекти⁵.

У фокусі обговорень численних питань на засіданнях АК НТШ були, зрозуміло, проблеми підготовки та видання титульних видань комісії – «Жерел до історії України-Руси» та «Пам'яток українсько-руської мови і літератури». Практично кожне засідання комісії голова розпочинав зі звіту про стан справ з друком томів «Жерел» та «Пам'яток». Так, за нашими підрахунками, із розглянутих протягом головування М.Грушевського в АК близько ста вісімдесяти питань порядку денного, названим проблемам було присвячено абсолютну більшість часу. При цьому під дискусію найбільш часто піддавалися проблеми структури, змісту та черговості поодиноких томів, напрямків пошукової активності членів комісії, практики копіювання, розподілу обов'язків в АК, фінансові та організаційні проблеми її функціонування тощо. Всього ж, за спостереженнями Мирона Капралю, «за час головування М. Грушевського Археографічна комісія НТШ розглянула 57 планів видань документів і літературних пам'яток. Кожний проект проходив через ґрунтовне обговорення на засіданнях комісії»⁶.

Відзначимо, що поряд із суто практичними аспектами опрацювання та видання джерельного матеріалу, М.Грушевський ініціював також обговорення теоретичних аспектів археографічної роботи. Так, липневий протокол за 1902 р. доносить до нас факт дискусії серед членів АК про першочергові потреби галицької археографії⁷. А на липневому 1909 р. засіданні АК було обговорено справу методу видання археографічних матеріалів: поділ на категорії, хронологія, правопис, оригінали і копії, документи в цілості й ексцерпти і т. ін.⁸.

У львівське двадцятиліття М.Грушевський особисто підготував і видав чотири томи «Жерел». У центрі його археографічної праці було задумане ще в перший рік приїзду до Львова видання люстраційних описів королівщин. Кожному тому передувала розвідка укладача, в якій аналізувався економічний стан селянських господарств. М.Грушевський у всіх вступних статтях вивчає подібні питання: категорії селян, їхній економічний статус, форми землеволодіння, розміри селянських наділів, особливості оподаткування тощо.

⁵ З товариства. Діяльність секцій за першу третину р. 1896 (січень-цвітень) // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. XI. – С. 1.

⁶ Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) / Мирон Капраль // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 171.

⁷ Засідання комісій. Археографічна комісія // Хроніка НТШ. – Львів, 1902. – Ч. 11. – С. 14.

⁸ Засідання комісій. Археографічна комісія // Хроніка НТШ. – Львів, 1909. – Ч. 39. – С. 23.

Звертають на себе увагу методичні аспекти археографічної діяльності вченого. Так, при наявності кількох текстів документу всі різночитання докладно обумовлювалися в підрядкових посиланнях, зверталася увага на особливості тексту – наявність маргіналій, закреслень, зміни почерку тощо. Обумовлювався текст, написаний на полях, зверталася увага на форму подачі матеріалу – таблицна чи рядкова. Пропущені слова та частини слів, поновлені за змістом, подавалися в круглих дужках. У разі не прочитання тексту ставилися крапки. Публікаціям джерел передували змістовні наукові розвідки, котрі базувалися, головним чином, на включених у том документах. Звертає на себе увагу культура наукового апарату виданих М.Грушевським томів. Вони містили географічні та іменні покажчики, котрі, на переконання самого вченого, «дають цінний матеріал для руської ономастики»⁹. Відзначимо, що укладання покажчиків ще не було звичною практикою для археографів того часу. Прикметно, що на останню обставину історик постійно звертав свою критичну увагу, рецензуючи тогочасні археографічні публікації¹⁰. Видання люстрацій розтягнулося на доволі тривалий час, попри те, що самі джерела були скопійовані вже в перші роки перебування М.Грушевського у Львові. «Причиною, – пояснює вчений, – були скупі засоби нашої археографічної комісії, що могла випускати не більше як по одному томові на рік, а через те колекція «Описей королівщин» мусила давати місце іншим публікаціям та чекати черги по кілька років»¹¹.

Багато уваги та зусиль М.Грушевський як голова комісії присвятив фінансовому забезпеченню діяльності АК НТШ. Питання бюджету комісії неодноразово ставало предметом самостійної уваги як на її засіданнях, так і на зібраннях членів правління Товариства, а також у спілкуванні його голови з українськими парламентарями, котрі домагалися підвищення дотацій як НТШ у цілому, так і АК зокрема. Проблема збільшення коштів на видання АК піднімалися спочатку на її засіданнях, згодом вони обговорювалися на Президії НТШ і далі – вже як його звернення – надсилалися у відповідні державні та крайові інстанції. Про гостроту проблеми фінансування повноцінної діяльності АК НТШ свідчать слова М.Грушевського із його передмови до другого тому «Жерел до історії України-Руси»: «Невеликі

⁹ Грушевський М. [Передмова до т. III «Жерел»] // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Грич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 7: Серія «Історичні студії та розвідки (1900-1906)». – С. 309.

¹⁰ Див. напр.: Грушевський М.: Bartosza Paprockiego. Dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588... // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XLIV. – Кн. VI. – С. 5-6; М.Г. [Грушевський М.]: Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенка... // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLVIII. – Кн. IV. – С. 19-20.

¹¹ Грушевський М. [Передмова до т. III «Жерел»] // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Грич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 7: Серія «Історичні студії та розвідки (1900-1906)». – С. 309.

кошти Археографічної комісії і взагалі Наукового товариства імені Шевченка не дають ще спромоги вести се видання так скоро, як того вимагають потреби українсько-руської науки і великі запаси матеріалів. Археографічна комісія не може ще публікувати більш як по тому на рік, і історичні матеріали мусять чергуватися з історично-літературними»¹².

М.Грушевський також приділяв увагу проблемі кількісного розширення кола працівників АК НТШ новими фаховими кадрами. При цьому, як свідчать інформаційні звіти про діяльність АК, учений намагався залучати археографів з різних куточків українських земель, що могли б своїми знаннями та зв'язками стати в нагоді при плануванні й реалізації нових археографічних проєктів. Так, вже у звіті 1900 р. ми бачимо, що початковий склад АК збільшився з восьми чоловік до дванадцяти. При цьому серед співпрацівників АК зустрічаємо й представників Наддніпрянщини – киян В.Антоновича і І.Каманіна, харків'янина Д.Багалія та одесита О.Маркевича¹³. Чергове поповнення складу комісії відбулося в 1902 р. за рахунок В.Гнатюка та О.Целевича. Залучення фахівців-археографів для реалізації проєктів АК уможливив статут Товариства, котрим дозволялося до складу комісії обирати не тільки його членів.

Втім, найбільш значно коло активних працівників АК НТШ зростало за рахунок учнів М.Грушевського. Власне найкращі представники львівської історичної школи взяли на себе більшу частину реалізації одного з найголовніших завдань діяльності АК – підготовку та видання «Жерел до історії України-Руси»¹⁴. Тут у першу чергу слід згадати Степана Томашівського, котрий як член і секретар АК НТШ вказується вже у протоколах за 1900 р.¹⁵. У 1902 р. членом АК став Олег Целевич. Одразу п'ятьох учнів М.Грушевського – Івана Джиджору, Василя Герасимчука, Івана Крип'якевича, Івана Кривецького та Дениса Коренця – прийняли до складу АК на лютому 1906 р. засіданні комісії. Таке стрімке поповнення її складу відбулося внаслідок запропонованого М. Грушевським і прийнятого Президією НТШ проєкту по пошуку та публікації документів до історії козащини. Цікаво, що в роботі над реалізацією цього проєкту приймали участь і не члени комісії. Так, наприклад, до збирання джерел з історії козащини був залучений Богдан Бучинський, котрий на той час ще не

¹² Грушевський М. Передмова до тому 2-го «Жерел до історії України-Руси» // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Грич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2003. – Т. 5: Серія «Історичні студії та розвідки (1888-1896)». – С. 44-45.

¹³ Діяльність секцій і наукових комісій Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 1. – С. 28.

¹⁴ Див. про це докл.: Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016. – С. 84-108.

¹⁵ Діяльність секцій і наукових комісій Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 1. – С. 28.

був членом АК¹⁶. В 1907 р. до роботи в АК долучився ще один представник львівської школи Іван Шпитковський.

Саме львівські учні М.Грушевського взяли на себе реалізацію його амбітного задуму по виданню корпусу матеріалів до історії козаччини. Чи не вперше цю проблему як надзвичайно актуальне завдання для Товариства та АК М.Грушевський поставив у своєму річному звіті в 1905 р. При цьому він вказав, що цим разом ідеться про нову якість археографічної праці. Якщо у попередні роки поодинокі дослідники реалізовували свої археографічні плани, то у випадку з пошуком і виданням джерел до історії козаччини праця повинна зробитися колективною та систематичною, адже жоден дослідник не може охопити пошуковою діяльністю численні архівосховища та повноцінно опрацювати всі періоди козацького минулого. Цю колективну працю, наголосив дослідник, уможливила молода генерація українських гуманітаріїв, вихована ним у науковому семінарі Львівського університету¹⁷.

Найбільш докладно проект видання джерел з історії козаччини М.Грушевський обґрунтував у своїй «Записці», запропонованій до обговорення на засіданні АК в листопаді 1905 р. В ньому він насамперед підніс актуальність своєї пропозиції: «Студіювання історії козаччини [...] стрічається з великою перешкодою в браку джерел, і се, разом з иньшими обставинами, служить причиною, що сучасний стан нашого знання сього періоду далеко не відповідає його важности й інтересу»¹⁸. Наявні ж археографічні видання, як українські (у першу чергу М.Костомарова та Київської археографічної комісії), так і російські та польські не мають системного характеру у підборі джерел до історії козаччини і дозволяють висвітлити лише її поодинокі аспекти. З огляду на це, твердить голова НТШ, АК має «моральний обов'язок» зосередитися на цій справі. І якщо раніше реалізація цього проекту була значною мірою ускладнена розпорошеністю фахових археографів по багатьох наукових центрах, то на початку ХХ ст. ця кадрова проблема значною мірою вирішена. При цьому саме козацький період, наголосує дослідник, будучи надзвичайно вдячним полем для реалізації археографічних амбіцій молодих істориків, був у центрі його уваги на науковому семінарі. Результатами його роботи стали «не менше десятка молодих людей відповідно вправлених в історичну й археографічну методику». Це, підкреслює М.Грушевський, дає підстави звернутися до АК та Президії НТШ з проектом систематичного збирання та корпусного видання джерельних матеріалів до історії козаччини.

¹⁶ Наукова діяльність Товариства в 1906 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1907. – Ч. 29. – С. 13.

¹⁷ Загальні збори (дня 19 цвітня 1905) // Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 22. – С. 6.

¹⁸ Грушевський М. Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козаччини // Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 24. – С. 19.

Виклав М.Грушевський і своє розуміння технічних аспектів організації проекту. На його погляд, роботу слід поділити за хронологією (до Хмельниччини, добу повстання, період від смерті Хмельницького до 1664 р., часи Дорошенка і Самойловича, часи Мазепи і Скоропадського), а також за групами архівів (архіви краківські та варшавські, архіви московські та петербурзькі та ін.). З огляду на такий поділ, вказував голова АК, слід доручати окремим дослідникам чи групам дослідників збирання джерельного матеріалу з певного періоду з його подальшою публікацією, коли матеріалу назбирається на один стандартний за обсягом том.

Для виконання цього амбітного плану М.Грушевським було залучено як найбільш талановитих своїх учнів, так і зацікавлених українськими джерелами дослідників: І.Крип'якевича (формування козаччини – до 1640 р.), С.Томашівського та М.Кордубу (доба Хмельниччини), В.Герасимчука (період Руїни за 1657-1665 рр.), І.Кревецького (часи П.Дорошенка), І.Джиджору (Гетьманщина в 1720-1740 рр.), Ф.Голійчука (доба П.Орлика), М.Стадника (Гадяцька угода), Д.Коренця (Виговщина), В.Липинського (1676-1709 рр.), М.Залізняка (часи І.Мазепи), О.Грушевського (Гетьманщина XVII-XVIII ст.), Ф.Колессу (часи Пилипа Орлика), А.Єнзена (мазепинська еміграція), М.Василенка (Гетьманщина XVIII ст.), В.Модзалевського (щоденник Якова Марковича), І.Шпитківського (Коліївщина).

Успіхи діяльності комісії у перший рік реалізації проекту козацької археографії були відзначені вже у науковому звіті за 1906 р. У ньому вказувалося, що молоді члени АК протягом року виїжджали до архівів Кракова, Варшави, Петербурга, Москви, Харкова та Києва «з дуже гарними результатами»¹⁹. Разом із тим з прикрістю відзначалося, що в 1906 р. АК не отримала проекрованої міністерської дотації, отже темпи пошуку та копіювання джерел очікувано знизяться.

Реалізація проекту козацької археографії повною мірою розкрила науково-організаційний талант М.Грушевського. Він не лише визначав першочергові напрямки археографічних експедицій, але й всіляко сприяв працівникам АК у їхній пошуковій діяльності. Маючи ще з часів магістерських студій добре налагоджені зв'язки в середовищі російських, польських та українських архівістів, а також володіючи розгалуженою мережею фахових копіювальників, учений охоче допомагав працівникам АК, що у своїй більшості були його учнями. Як свідчить, наприклад, листування М.Грушевського, особисте знайомство голови НТШ з І.Каманіним та О.Левицьким – працівниками Київського центрального архіву давніх актів – відкривало широкі можливості для роботи львівських археографів у київських архівосховищах, адже уможливлювало отримання

¹⁹ Наукова діяльність Товариства в 1906 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1907. – Ч. 29. – С. 13.

фахових консультацій та замовлення копій необхідних документів без зайвих формальностей.

Даючи своїм учням завдання археографічного плану, М.Грушевський тримав у полі зору процес їх виконання, постійно перебуваючи з початкуючими дослідниками в епістолярному діалозі. В листах Б.Барвінського, В.Герасимчука, С.Томашівського, М.Кордуби, І.Джиджори, І.Крип'якевича, О.Целевича, Ф.Голійчука до вчителя надзвичайно цікаво відображено особливості їхньої археографічної праці в багатьох містах Європи, обговорюються евристичні можливості віднайдених джерел, врешті, містяться прохання про поради побутового та наукового характеру.

Надзвичайно цікавими та корисними для наслідування є організаційні особливості реалізації проекту козацької археографії. Одному археографу було надзвичайно складно тривалий час працювати з тим самим архівним масивом. З огляду на це, М.Грушевський, як уперше звернув увагу І.Гирич, застосовував своєрідний «вахтовий метод» у діяльності археографічних експедицій. Цей метод полягав у тому, що на зміну одному археографові, який внаслідок якихось обставин був змушений припинити роботу, їхав інший дослідник. Ця практика, вказує київський грушевськознавець, найкраще простежується на прикладі краківських архівів. У кожному з них по черзі працювали спочатку В.Герасимчук, згодом І.Кревецький, пізніше І.Крип'якевич. І.Кревецький допомагав у копіюванні джерел В.Герасимчукові, який виконував ознайомлювальну роботу. І.Крип'якевич приїхав до Кракова, вже маючи попередню інформацію від своїх колег. Він вважав своїм першим завданням зустрітися з В.Герасимчуком та І.Кревецьким, щоб скоординувати спільні дії. Згодом через В.Герасимчука з АК НТШ у Кракові почали співпрацювати Д.Коренець, М.Стадник та В.Липинський. Через краківські архіви у свій час пройшов і С.Томашівський. У Відні й Римі по черзі працювали, допомагаючи один одному, С.Томашівський і М.Кордуба. При цьому впадає у вічі щире та довірливе ставлення один до одного у середовищі учнів М.Грушевського, що дозволяє говорити про загальний сприятливий емоційний «клімат» його наукової школи. Молоді історики, як про це свідчить, наприклад, лист В.Герасимчука, щиро дякували вчителю за присилання колег для надання допомоги в опрацюванні архівних фондів²⁰.

Колективна планомірна праця по виданню корпусу документів з історії української козащини у короткому часі принесла вагомі результати у вигляді кількох томів документів. Перші підсумки такої роботи голова АК НТШ підвів у передмові до восьмого тому «Жерел», що відкривав серію видань джерел козацької доби. Стисло переповівши головні думки свого

²⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 12.

археографічного задуму, М.Грушевський вкотре наголосив на науковій та громадській важливості проекту козацької археографії²¹. Із властивим собі оптимізмом, львівський професор, покликаючись на молоде покоління українських археографів, висловив сподівання, «що енергія нашої суспільності, її молодших поколінь особливо, переборе всі ті труднощі і праця, раз зрушена з своєї мертвої точки, буде йти невпинно».

Видання джерел до історії української козащини актуалізувало проблему джерельного забезпечення наступного періоду державного життя українських земель – доби Гетьманщини. Археографічну концепцію цього джерельного видання уперше на розгляд АК запропонував брат голови НТШ – Олександр Грушевський²². Він наголосив на особливій не лише науковій вагомості такого археографічного проекту, але й його суспільній значущості, адже йшлося про реконструкцію документальної бази для відтворення досвіду українського модерного державотворення, котре інспірувало політичні амбіції нашого народу на зламі XIX–XX ст. З цими аргументами на той час петербурзького приват-доцента цілком погодилося керівництво НТШ, у першу чергу сам М.Грушевський. За його пропозицією на засіданні Історично-філософічної секції в грудні 1908 р. було вирішено проект документального видання матеріалів Гетьманщини вважати пріоритетним, вартим підготовки та опублікування поза встановленою черговістю²³.

Осмыслиючи археографічну діяльність М.Грушевського на терені НТШ, варто також вказати на його внесок у розбудову рукописних колекцій Товариства та його архіву. У звітах з діяльності НТШ і секцій ми неодноразово зустрічаємося з ініціативами голови по набуттю різноманітних грамот, рукописних пам'яток, неопублікованої спадщини видатних українських діячів. Так, саме М.Грушевський на спільному засіданні секцій 1900 р. запропонував звернутися до Президії НТШ з пропозицією здійснити необхідні заходи по набуттю для архіву Товариства рукописної спадщини Михайла Драгоманова²⁴. Завдяки зусиллям голови НТШ, Архів Товариства став, поряд із бібліотекою, вагомою складовою його колекцій.

Незнаним до сьогодні аспектом археографічної діяльності М.Грушевського у львівський період, пов'язаним із головуванням в Товаристві та АК, залишається його намагання реформувати систему кадрового забезпечення діяльності місцевих архівів, розширивши її за рахунок молодого когорти українських архівістів і археографів. На цю

²¹ Грушевський М. Від Комісії [Передмова до т. VIII «Жерел»] // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 535.

²² Грушевський О. Плян видання актів з внутрішньої історії Гетьманщини // Хроніка НТШ. – Львів, 1908. – Ч. 36. – С. 23-27.

²³ Засідання секцій // Хроніка НТШ. – Львів, 1908. – Ч. 36. – С. 15.

²⁴ Засідання секцій і комісії Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 3. – С. 5.

проблему проливає світло звернення М.Грушевського як голови АК до Галицького Сейму у справі реформи Крайового архіву. «...В інтересі археографічних студій», як окреслив мотивацію свого звернення вчений, він підняв проблему рівноправного призначення на посади архіваріусів представників як польської, так і української народностей. Важливість цієї проблеми, наголошує М.Грушевський, пояснюється тим, що «організація Архіву краєвого окрім практичної сторони має завсіди на оці й інтереси вищої категорії – наукові, має уважати, щоб зложені там акти використовувались для науки, а тому має помагати обсадженню посад при Архиві науково приготованими людьми, що задовольючи з уряду свого практичні потреби Архиву, могли б визискувати архівний матеріял рівночасно і для студій наукових»²⁵. Натомість, звертає увагу голова АК, за останні роки ані один українець, хоча й мав необхідні освітні та наукові кваліфікації, не зміг отримати жодної – навіть найнижчої аплікантської посади при краєвому архіві, керівництво котрого взяло за неписане правило надавати працю виключно полякам. «З огляду, що таким чином культурні інтереси руського народу поносять кривду в сій сфері, – наголошує М.Грушевський, – Комісія Археографічна дозволяє собі звернутись до Високого Союму з такими бажаннями...»²⁶. Серед останніх голова АК називає паритетне призначення на посади архівістів, а також консультування у відборі необхідних фахівців не тільки з краківською Академією наук, як це було раніше, але й з Археографічною комісією НТШ як найбільш авторитетною українською науковою інституцією. На жаль, це емоційне звернення М.Грушевського не мало позитивних для українських науковців наслідків. У своїй відповіді маршалок краєвого сейму вказав, що «Високий Союм не порішив ніякої ухвали що до сеї петиції»²⁷.

Варто вказати, що у галицьке двадцятиліття археографічна діяльність М.Грушевського, хоча й була найбільше сконцентрована в АК НТШ, проте нею далеко не вичерпувалася. Цілу низку документів, котрі за тематичними та видовими ознаками не підходили для публікації в серії «Жерела до історії України-Руси», вчений представляв для обговорення на засіданнях Історично-філософічної секції та АК і згодом друкував на сторінках «Записок НТШ». Опубліковані таким чином документи висвітлювали важливі події та проблеми багатьох періодів українського минулого, відбиваючи різноманіття й всебічність археографічних зацікавлень М.Грушевського у цей час.

Січневі події 1905 р. в Петербурзі, сколихнувши всю Російську імперію, вирішальним чином вплинули на життєві плани М.Грушевського.

²⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 1.

²⁶ Там само. – Арк. 1 зв.

²⁷ Там само. – Арк. 2.

Наступний, 1906-й, був роком стрімкого входження М.Грушевського в культурно-наукову та громадсько-політичну орбіту Наддніпрянської України, адже саме тоді відмінили сумнозвісні «Временные правила о печати» 1876 р., які обмежували використання української мови. З того часу вчений активно курсує між Наддністрянщиною та Наддніпрянщиною, за його висловом, «живучи на два доми».

Поряд із громадсько-політичною справою, велику увагу М.Грушевський приділяв науково-організаційній діяльності на Наддніпрянщині, справедливо розуміючи важливість української науки для розвитку національної самосвідомості. З цією метою вчений, разом із українськими інтелектуалами Києва, ініціював заснування Українського наукового товариства, утвореного на зразок львівського НТШ²⁸. Рішення про організацію Товариства співпало з інтенсивними суспільно-політичними процесами, що протікали в Україні.

29 квітня 1907 р. відбулося перше загальне засідання Товариства, на якому одногослодно головою було обрано М.Грушевського²⁹. Серед різноманітних наукових планів УНТ помітне місце посідала археографічна робота, ініціатором якої, як і в НТШ, став голова Товариства М. Грушевський. Сам учений, згадуючи обставини утворення та початки діяльності київського товариства писав на сторінках «Автобіографії»: «Також рішено було приступити до видавання матеріалів археографічних і етнологічних. Пок[ийний] Семиренко, що рік річно підтримував видання Товариства грошми, згодився збільшити на се свою підмогу»³⁰. Незважаючи на це та інші численні джерельні свідчення, досі в історіографії триває дискусія про характер інституційного оформлення археографічного напрямку діяльності УНТ, подібно до того, як це було в НТШ³¹.

Відповідь на давню суперечку про характер інституціалізації археографічного напрямку в УНТ дають самі протоколи Товариства. Дійсно, свідчення про існування в структурі УНТ археографічної комісії як самостійної структурної одиниці у протоколах УНТ за 1913 р.³² (як про це згадує голова Товариства) відсутні. Натомість, на таку згадку ми натрапили в протоколі засідання ради УНТ за 29 грудня 1918 р., на котрому головував

²⁸ Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // Записки УНТ. – 1908. – Кн.1. – С. 3-15.

²⁹ Там само. – С. 4-5.

³⁰ Грушевський М. Автобіографія, 1926 р. / Михайло Грушевський // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: «Веселка», 1992. – С. 238.

³¹ Див. про це докл.: Владига О. Михайло Грушевський та археографічні плани Українського Наукового Товариства // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Харків: Колегіум, 2012. – Вип.46. – С.118-123.

³² ІР НБУ. – Ф. Х. – № 32919. Протоколи засідань Ради Українського наукового товариства в Києві, 1907-1921 рр. – Арк. 46 зв. – 59 зв.

сам М.Грушевський. Його останній одинадцятий пункт протоколу звучить: «Ухвалено пропозицію Голови закласти спеціальну комісію по збиранню і студійованою джерел по історії війни та революції»³³. Відзначимо, що проблемі інтенсифікації археографічної діяльності Товариства присвячено й попередній десятий пункт ухвали згаданого протоколу, яким на пропозицію Історичної секції було вирішено «вести далі початі ще раніше археографічні видання і на вступні видатки [призначити] 3000 карб.»³⁴. На жаль, наведена щойно згадка про утворення археографічної комісії виявилася поодинокую – більш докладної інформації про її діяльність в протоколах УНТ нам віднайти не вдалося. Це пояснюється, можливо, тим фактом, що невдовзі в 1919 р. М.Грушевський виїхав на еміграцію, а саме УНТ вступило у важкий період свого існування, пов'язаний з хронічним фінансовим дефіцитом, що й призвело до припинення його діяльності в 1921 р. внаслідок інтеграції структур Товариства до відповідних інституцій Академії наук.

Попри розгорнуту в сучасній українській історіографії дискусію з приводу характеру інституційного оформлення археографічного напрямку діяльності УНТ, можемо впевнено сказати, що в перші роки існування Товариства археографічна діяльність вочевидь не була серед пріоритетних напрямків цієї наддніпрянської установи. На нашу думку, це може бути пояснено низкою обставин. По-перше, археографічна діяльність українських учених на початку ХХ ст. була зосереджена в АК НТШ, що якраз прийняла амбітні плани козацької археографії та, як ми показали вище, членами комісії були практично всі тогочасні провідні українські історики з обох боків Збруча. По-друге, перед українською наукою на Наддніпрянщині виразно стояли першочергові культурно-просвітницькі завдання, віддзеркаленням чого було, скажімо, заснування мовної комісії та лекційно-популяризаторська активність членів УНТ. Врешті, по-третє, археографічний напрямок, як знаємо це з досвіду АК НТШ, був надзвичайно витратним, що було непосильним фінансовим тягарем для молодого організації в умовах відсутності державної підтримки.

Не зважаючи на вказані вище обставини, джерелознавчо-археографічна тематика все-таки була присутня на засіданнях Історичної секції УНТ. Так, сам М.Грушевський на зібранні секції 25 жовтня 1908 р. виголосив доповідь «Про корпус литовсько-руських літописів»³⁵. На археографічну тему вчений доповідав і 6 квітня 1909 р. Тоді він зосередився на проблемі методики археографічної праці, висвітливши деякі питання з транскрипції актів

³³ Там само. – Арк. 106.

³⁴ Там само.

³⁵ Хроніка «Українського Наукового Товариства в Києві» за 1908 р. // Записки УНТ. – 1909. – Кн. IV. – С. 157.

XVIII ст.³⁶. Відзначимо, що з рефератами на археографічні теми виступали й інші члени секції. Наприклад, на травневому 1908 р. засіданні М.Рогозинський прочитав доповідь «Про літопис Сафоновича»³⁷. Брат голови – Олександр Грушевський на зібранні 28 квітня 1909 р. виголосив реферат «Матеріали московських архівів про часи Мазепи»³⁸. На засіданні 22 грудня 1912 р. М.Грушевський реферував розвідку покійного Богдана Бучинського «Грамота Місаїла і грамота Ніфонта»³⁹.

Більшість із названих доповідей друкувалися на сторінках титульних видань УНТ – «Записок» та «України». Сам голова Товариства на сторінках його видань до вибуху Першої світової війни опублікував багато статей джерелознавчо-археографічного характеру.

Відзначимо, що питання археографічного характеру обговорювалися й на засіданнях Ради УНТ. Так, на зібранні 30 січня 1911 р. було доручено М.Василенкові здійснити переговори у справі видання щоденника Якова Марковича⁴⁰. Відзначимо, що цей археографічний проект неодноразово ставав об'єктом уваги на засіданнях УНТ, про що свідчать протоколи Товариства⁴¹. На прохання НТШ, рада УНТ також вирішила перейняти на себе видання підготовленого М.Василенком тому «Генерального слідства» Стародубського полку, повернувши львівському товариству витрачені на опрацювання матеріалів кошти⁴². Фінансування цього видання, як вказано в протоколі від 22 лютого 1914 р., взяли на себе «наслідники С.Грушевського [тобто Михайло та Олександр Грушевські – авт.] з тим, щоб се видання було його імені»⁴³.

Попри те, що УНТ не мало таких масштабних археографічних амбіцій, як НТШ, все ж зусиллями його працівників при керівництві М.Грушевського було здійснено кілька планів. Найбільш солідним проектом, реалізованим головою УНТ, було археографічне опрацювання збірки документів «Кирило-Мефодіївське братство», яка була вміщена в книзі «Пам'яті Тараса Шевченка (1814-1914)», що вийшла друком у Києві в 1915 р. На той час це було найповніше видання документів про братчиків. Пояснюючи читачеві

³⁶ Хроніка «Українського Наукового Товариства у Києві» // Записки УНТ. – 1910. – Кн. VII. – С. 111.

³⁷ Хроніка «Українського Наукового Товариства у Києві» за 1908 р. // Записки УНТ. – 1909. – Кн. IV. – С. 157.

³⁸ Хроніка «Українського Наукового Товариства у Києві» // Записки УНТ. – 1910. – Кн. VII. – С. 112.

³⁹ Хроніка «Українського Наукового Товариства у Києві» // Записки УНТ. – 1913. – Кн. XII. – С. 160.

⁴⁰ ІР НБУ. – Ф. X. – № 32919. Протоколи засідань Ради Українського наукового товариства в Києві, 1907-1921 рр. – Арк. 27; Хроніка «Українського Наукового Товариства у Києві» // Записки УНТ. – 1912. – Кн. X. – С. 158.

⁴¹ Див. напр.: ІР НБУ. – Ф. X. – № 32919. Протоколи засідань Ради Українського наукового товариства в Києві, 1907-1921 рр. – Арк. 34.

⁴² ІР НБУ. – Ф. X. – № 32919. Протоколи засідань Ради Українського наукового товариства в Києві, 1907-1921 рр. – Арк. 65 зв.

⁴³ Там само. – Арк. 63 зв.

актуальність видання документів кирило-мефодіївців, М.Грушевський у передмові до збірки писав: «Столітній ювілей Шевченка з особливою силою звертає нашу думку до сього вікопомного моменту в розвії української мислі, що положив свій глибокий вплив і на творчості Кобзаря – до так званого Кирило-Мефодіївського братства 1845-1846 рр.»⁴⁴. Археографічна методика, застосована М.Грушевським у цьому виданні, була загалом властива для інших його археографічних проєктів у галицьке двадцятиліття. Так, документи видано мовою оригіналу без змін, пропуски позначено безпосередньо у тексті крапками або ремарками у дужках, до кожного документа подано заголовок українською мовою, наприкінці вміщено перелік документів. Разом із тим, як відзначають дослідники, з погляду сучасних археографічних вимог видання не можна назвати досконалим: подекуди дати документів подано помилково або зовсім не подано, трапляються перекручення прізвищ осіб, заголовки досить стислі, не уніфіковані, часом в них бракує дати, імені особи (або подано російські ініціали), вживано скорочення слів, в тексті іноді замість прикінцевих реквізитів подано ремарку у дужках з посиланням на попередній документ, не завжди роз'яснено, чим зумовлені пропуски в тексті, позначені крапками тощо⁴⁵. Все ж, за оцінкою упорядників повного корпусу матеріалів Кирило-Мефодіївського товариства, що з'явився в наш час, збірка М.Грушевського тривалий час була «найповнішою публікацією документів слідчої справи кирило-мефодіївців»⁴⁶.

Для повноти реконструкції образу археографічної праці М.Грушевського у досліджуваній період слід також вказати на факт публікації вченим низки документів на сторінках «Історії України-Руси». При цьому відзначимо певну тенденцію – від тому до тому, по мірі того як збільшувався джерельний матеріал для реконструкції українського минулого, дослідник все частіше надавав сторінки своєї головної праці для відтворення найголовніших фрагментів, або й повних варіантів джерельних текстів, що насамперед повинно було, згідно його задуму, зробити більш переконливою ту чи іншу дослідницьку гіпотезу. Такий прийом був також наслідком теоретико-методологічних переконань М.Грушевського, що лежали в руслі позитивістсько-ранкеанських ідей про розуміння історичного джерела як своєрідного «дзеркала», в якому відображена минула реальність. Найбільш поширеною така практика, як відомо, була в останніх томах «Історії України-

⁴⁴ Грушевський М. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Грич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 387.

⁴⁵ Кіржаєв С.М. Деякі зауваження щодо археографічної діяльності УНТ. (Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія?) // Український археографічний щорічник. – Випуск 3-4. – К., 1999. – С. 81-82.

⁴⁶ Бутич М. З історії підготовки до друку збірника «Кирило-Мефодіївське товариство» у трьох томах // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Нова серія. – Вип. 8-9. – С. 797.

Руси», виданих у радянське десятиліття, але становлення такого підходу можемо віднести до початку ХХ ст.

Загалом же, археографічна діяльність М.Грушевського у галицьке двадцятиліття постає як цілісний органічний феномен. Будучи спадкоємцем археографічних традицій київської документальної школи В.Антоновича, вчений добре розумів важливість розгортання систематичної археографічної праці як необхідної передумови модернізації української історичної науки, створення джерельного підґрунтя для реконструкції модерного українського гранд-нарративу, наданню організаційній структурі вітчизняних історичних студій необхідної логічної довершеності. З огляду на ці обставини, вчений практично з перших днів перебування у Львові ініціює і втілює ідею створення організаційної структури археографічного характеру в НТШ. Спочатку самотужки, а згодом разом із вихованцями свого наукового семінару, М.Грушевський активно заповнює найбільш прикрі для тогочасного українознавства джерельні лакуни, публікуючи томи люстраційних матеріалів, козацьких актів, джерел до пізнання соціально-економічного та культурного життя на українських землях у ранньомодерний час. Розгортаючи археографічну роботу, вчений вкладав у її розуміння також потужний соборницький зміст, залучаючи до складу працівників АК НТШ істориків з інших українських земель, тим самим надаючи виданим джерельним томам не краєзнавчого, як це нерідко робили його попередники, а виразно національного характеру.

Коли ж з'явилися можливості розгортання українського наукового руху на підросійських землях, учений ініціював археографічну роботу українознавчого характеру на Наддніпрянщині. Її наслідком стали кілька солідних проєктів, а також численні публікації джерел у періодиці Українського наукового товариства. Попри загалом скромні археографічні результати, вкажемо на потужний ідеологічний і просвітницький ефект цієї роботи, адже вперше мовою джерел було піддано сумніву конструйоване протягом століть імперське бачення українського минулого. Відзначимо також, що почасти археографічні традиції УНТ стали підставою видавничих успіхів в 20-х роках.

Розгорнута в досліджуваний період масштабна робота вимагала відповідного теоретико-методологічного обґрунтування та розробки адекватних методичних підходів. І ці аспекти також була на постійному контролі голови НТШ. Вироблені ним на практиці засади і прийоми видання та публікації джерел не тільки цілком відповідали тогочасному рівню історичного знання, але й у більшості своїй не втратили актуальності у наш час.

Bibliography:

1. Бутич І. Михайло Грушевський – археограф // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 50-57.
2. Владига О. Михайло Грушевський та археографічні плани Українського Наукового Товариства // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Харків: Колегіум, 2012. – Вип.46. – С.118-123.
3. Грушевський М. [Передмова до т. VII «Жерел»] // Грушевський М.С. Твори : У 50 т. / Редкол. : П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 7 : Серія «Історичні студії та розвідки (1900-1906)». – С. 311-312.
4. Грушевський М. [Передмова до т. III «Жерел»] // Грушевський М.С. Твори : У 50 т. / Редкол. : П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 7 : Серія «Історичні студії та розвідки (1900-1906)». – С. 309-310.
5. Грушевський М. Автобіографія, 1926 р. // Великий Українець : Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К. : «Веселка», 1992. – С. 220-240.
6. Грушевський М. Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козаччини // Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 24. – С. 19-21.
7. Грушевський М. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців // Грушевський М.С. Твори : У 50 т. / Редкол. : П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 387-528.
8. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896 // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. X. – С. 5-12.
9. Грушевський М. Передмова до тому 2-го «Жерел до історії України-Руси» // Грушевський М.С. Твори : У 50 т. / Редкол. : П.Сохань, Я.Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2003. – Т. 5 : Серія "Історичні студії та розвідки (1888-1896)". – С. 44-45.
10. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // Записки УНТ. – 1908. – Кн.1. – С. 3-15.
11. Грушевський М.: Bartosza Paprockiego. Dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588... // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XLIV. – Кн. VI. – С. 5-6.
12. Грушевський О. Плян видання актів з внутрішньої історії Гетьманщини // Хроніка НТШ. – Львів, 1908. – Ч. 36. – С. 23-27.

13. Діяльність секцій і наукових комісій Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 1. – С. 27-35.
14. З товариства. Діяльність секцій за першу третину р. 1896 (січень-цвітень) // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. XI. – С. 1-5.
15. Загальні збори (дня 19 цвітня 1905) // Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 22. – С. 1-18.
16. Засідання комісій. Археографічна комісія // Хроніка НТШ. – Львів, 1902. – Ч. 11. – С. 14.
17. Засідання комісій. Археографічна комісія // Хроніка НТШ. – Львів, 1909. – Ч. 39. – С. 23.
18. Засідання секцій і комісій Товариства // Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 3. – С. 1-5.
19. Засідання секцій // Хроніка НТШ. – Львів, 1908. – Ч. 36. – С. 7-15.
20. ІР НБУ. – Ф. Х. – № 32919. Протоколи засідань Ради Українського наукового товариства в Києві, 1907-1921 рр. – На 152 арк.
21. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 166-173.
22. Кіржаєв С.М. Деякі зауваження щодо археографічної діяльності УНТ. (Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія?) // Український археографічний щорічник. – Вип. 3-4. – К., 1999. – С. 77-86.
23. М.Г. [Грушевський М.]: Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н.П. Василенка... / Михайло Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLVIII. – Кн. IV. – С. 19-20.
24. Наукова діяльність Товариства в 1906 р. // Хроніка НТШ. – Львів, 1907. – Ч. 29. – С. 7-16.
25. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016. – 440 с.
26. Хроніка «Українського Наукового Товариства в Києві» за 1908 р. // Записки УНТ. – 1909. – Кн. IV. – С. 153-159.
27. Хроніка «Українського Наукового Товариства у Києві» // Записки УНТ. – 1910. – Кн. VII. – С. 107-114.
28. Хроніка «Українського Наукового Товариства у Києві» // Записки УНТ. – 1912. – Кн. X. – С. 158-164.
29. Хроніка «Українського Наукового Товариства у Києві» // Записки УНТ. – 1913. – Кн. XII. – С. 158-164.
30. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 411 (Листи Герасимчука В.) – 85 арк.

31. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 77 (Грушевський М.С. Звернення правління та археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка до "Краєвого сейму" та науковців Галичини про рівність розподілу наукових посад між поляками та українцями (русинами) в архіві краєвому (Львівському) і про вживання української мови в Львівському університеті та на археологічному з'їзді в 1899 р в м. Києві) – 24 арк.

32. Центральний державний історичний архів України у м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 42 (Книга протоколів засідань членів історико-філософської секції) – 141 арк.

Serhii Kornovenko, Olha Vladyha

Archeographical Heritage of Mykhaylo Hrushevsky of Pre-revolutionary Era: Projects, Institutions, Publishing

Abstract

The article focuses on the reconstruction of Hrushevsky's archeographical heritage during the period of his life and work in Lviv. The role of the scientist in the development of archaeological institutions was highlighted, his proposed projects were implemented, and various editions were published. The article concludes about the fundamental nature of Hrushevsky's archeographic contribution.

Key words: M.Hrushevsky, archeography, Shevchenko Scientific Society of Archaeological Commission, "Sources of Ukraine-Rus History", Lviv period

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

Інститут історії України

НАН України (Київ)

НАУКОВА СПІВПРАЦЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА М. БІЛЯШІВСЬКОГО ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ АРХІВІВ

Питання наукової співпраці та міжособистісних контактів між двома видатними українськими науковцями – Михайлом Грушевським та Миколою Біляшівським ще не було предметом спеціальних наукових досліджень визнаних грушевськознавців. Натомість мої власні дослідницькі пошуки та опрацювання архівних матеріалів, які відклалися як в особовому фонді М.Біляшівського, так і серед рукописних матеріалів Інституту рукопису НБУВ, у листах М.Грушевського та інших осіб, дозволили мені сформулювати уявлення про початок знайомства, про період найбільш тісних контактів між науковцями, про характер цих контактів, про зміст листування та сутність прохань, з якими вчені зверталися один до одного, про думки, які історики мали один щодо іншого, а також про їхній спільний внесок у справу дослідження польських архівів.

Уперше увагу українського читача до цієї теми я намагалася привернути у статті, яка називалася «Діяльність М. Біляшівського на посаді завідувача Архіву фінансового управління при Варшавській казенній палаті»¹. Нині, в контексті відзначення ювілею М.Грушевського, хотіла б спеціально звернути увагу читачької аудиторії на особливості спілкування істориків, а також наукову співпрацю на ниві архівознавства.

Михайло Сергійович Грушевський (1866, Холм – 1934, Кисловодськ) знаний широкому загалу як історик, організатор української науки, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, політичний, громадський та державний діяч, дійсний член багатьох наукових товариств, член-кореспондент Краківської академії наук, дійсний член Чеської академії наук, академік ВУАН та дійсний член АН СРСР.

Микола Федотович Біляшівський (1867, Умань – 1926, Княжа гора, Канів) відомий в Україні як археолог, нумізмат, організатор і знавець музейної справи, мистецтвознавець, громадсько-політичний діяч, дійсний член ВУАН, почесний член Української академії мистецтв.

---

¹ Ковалевська О. Діяльність М.Біляшівського на посаді завідувача Архіву фінансового управління при Варшавській казенній палаті // Історичний журнал. – 2004. – № 10/11. – С. 118–121.

Як видно з дат народження обох вчених, вони були майже однолітками. З університетських років на них обох мав вплив професор Київського університету св. Володимира – Володимир Антонович, що мало значення для формування підходів обох вчених до наукової праці, а також для визначення особливостей методики опрацювання ними історичних джерел. Саме завдяки посередництву В.Антоновича й сталося знайомство майбутніх видатних вчених. Формально М.Біляшівський навчався на юридичному факультеті університету, однак постійно відвідував лекції кращих тогочасних викладачів, які працювали на історико-філологічному факультеті. М.Біляшівський-студент особливу перевагу надавав лекціям професорів В.Антоновича та А.Прахова. Вже 1887 р. М.Біляшівський був запрошений В.Антоновичем на розкопки колишніх городищ на Київщині. Як один з кращих учнів Володимира Боніфатійовича, М. Біляшівський постійно перебував у контакті з професором, проводив під його керівництвом свої перші археологічні розкопки, писав праці з нумізматики, працював у нумізматичному кабінеті університету. Оскільки формально М.Біляшівський навчався на юридичному факультеті, то у 1891 р. по закінченні своїх студій, молодий дослідник поїхав до Москви, де вступив на службу до архіву Міністерства юстиції, і, водночас, став вільним слухачем природничого факультету Московського університету. Перебуваючи у Москві, М.Біляшівський часто листувався з В.Антоновичем. І саме тоді, у вересні 1891 р. професор вперше написав до свого учня: «Я желал бы посетить Вас вместе с М.С. Грушевским»². Очевидно, що професор мав намір познайомити двох кращих своїх студентів. Однак того року знайомство Миколи та Сергія не відбулося, бо М.Біляшівський спочатку був зайнятий на розкопках, а потім переймався переїздом до Москви й працею в міністерському архіві, де отримав посаду. В автобіографії Миколи Федотовича факт знайомства з М.Грушевським у 1891 р. також не відбився³.

Восени 1893 р. М.Біляшівський прийняв пропозицію свого знайомого – Івана Яковича Рудченка, який працював управителем Варшавської казенної палати, очолити архів фінансового управління цієї установи і переїхав до Варшави. Офіційно він був призначений на посаду завідувача архівом 3 липня 1894 р.

Тим часом М.Грушевський протягом 1891–1894 рр. був професорським стипендіатом при університеті св. Володимира і готувався до захисту магістерської дисертації, яка була підготовлена ним під керівництвом В.Антоновича й успішно захищена у 1894 р. Того ж року молодий дослідник переїхав до Львова, де обійняв посаду професора Львівського університету. Він очолив кафедру «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію

² Лист В.Антоновича до М.Біляшівського // ІР НБУВ, ф. XXXI, спр.479, арк.1.

³ Автобіографія. М.Біляшівський. 11 липня 1923 р. // ІР НБУВ, ф. XXXI, спр.8.

Східної Європи», яка фактично стала першою кафедрою історії України, і займав цю посаду аж до початку Першої світової війни (1914 р.).

На жаль, виявлені архівні матеріали чітко не фіксують дати знайомства М. Грушевського з М.Біляшівським, однак аналіз усієї сукупності джерел, дозволяє нам припустити, що це сталося через посередництво В.Антоновича саме 1894 р. Останній вважав, що таке знайомство буде на користь обом молодим людям і мав рацію. У листі В.Антоновича до М.Біляшівського від 6 травня 1895 р.⁴ професор писав: «Если Грушевский есть еще в Варшаве, то передавайте ему мой привет». Це означає, що знайомство вже відбулося і історики вже перебували у постійному і приятельському спілкуванні. На користь цього припущення свідчить й перша публікація М.Грушевського, присвячена варшавському архіву, очолюваного М.Біляшівським, датована початком 1895 р. Написання цієї статті було ініційовано М.Біляшівським ще у 1894 р.

Сталося це так. Як тільки М.Біляшівський вступив на посаду завідувача архівом, він одразу оцінив його стан. У своїй автобіографії він з цього приводу записав, що архів був у повному порядку. Оскільки він уже був «неживим», тобто не діючим, то поточних справ в ньому було дуже мало⁵. Це дало можливість ученому зосередитися на вивченні змісту архівних справ і швидко дійти до висновку про те, що в них містяться «цілі скарби щодо України». Описуючи в автобіографії події того року у Варшаві, М.Біляшівський записав, що він саме розбирався з архівними справами, як: «через якийсь час приїхав до Варшави Михайло Грушевський», він попрацював в архіві, а згодом повертався до цієї установи ще кілька разів, і кожного разу знаходив там чимало матеріалу для різних видань⁶. Це не є дивним, бо з того часу, як у 1893 р. М.Грушевський став членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, він активно шукав у польських архівах різних джерел для своїх наукових досліджень, результати яких публікував на сторінках «Записок НТШ».

Чим більше М.Біляшівський заглиблювався у вивчення матеріалів віреного йому архіву, тим жвавішими ставали його контакти з колегами, зокрема з В.Антоновичем, О.Єфименко, О.Лазаревським, М. Довнар-Запольським, В.Гнилосировим, В. Доманицьким, М.Грушевським та іншими, яким він повідомляв про віднайдені матеріали з історії українських земель соціально-економічного, історичного та географічного характеру. На прохання деяких з них, зокрема В.Антоновича та самого М.Грушевського, М.Біляшівський копіював певні документи, робив виписки

⁴ Лист В.Антоновича до М.Біляшівського // ІР НБУВ, ф. XXXI, спр.480, арк.1.

⁵ Автобіографія. М.Біляшівський. 11 липня 1923 р. // ІР НБУВ, ф. XXXI, спр.8, арк.21.

⁶ Там само.

енциклопедичного та бібліографічного змісту. Водночас він прагнув підготувати та опублікувати повноцінний опис архівних фондів.

Тим часом у 1895 р. на сторінках «Записок НТШ» з'явилася невеличка замітка під назвою «Архів скарбу коронного в Варшаві», автором якої був М.Грушевський⁷. Констатуючи занедбаний стан архівної справи в Україні загалом, історик наголошував, що будь-яка інформація про маловідомі архіви, зокрема архів «колишнього скарбу коронного польського, перехований в архіві уряду скарбового варшавського (Варшавська казенна палата)» є дуже важливою для дослідників. Далі було зазначено, що скарбовий архів корони Польської становить окремий відділ архіву згаданого уряду під назвою «Старопольського архіву». За каталогом, створеним ще у першій половині XIX ст., усі фонди архівозбірки поділялися на 62 відділи з окремою нумерацією книжок, загальна їх кількість становила понад 3 тисячі. Матеріали, що зберігалися в архіві, охоплювали XV–XVIII ст. і становили «дорогоцінний матеріал для внутрішньої історії земель корони Польської». Далі у замітці докладно описувалися акти центрального скарбового урядування та місцевих скарбових урядів і агентів. Особлива увага у розвідці приділялася рідкісним та унікальним документам. Зокрема, зазначалося, що серед матеріалів архіву зберігаються найдавніші поборові (податкові) реєстри: краківські, сandomirські, серадзькі, брестсько-куявські, люблінські, а також подільські 1494 р. та 1499 р; там само зберігалися найдавніші інвентарі Львова та Перемишля і подільських замків, датовані кінцем XV ст., інвентарі міст та містечок Ратно, Дрогобича, Самбора, Сянока з першої чверті XVI ст. Цікавим було і те, що в архіві переховувалися поборові реєстри так званої литовської України, тобто Київщини, Волині та Брацлавщини, писані спочатку руською (українською), а потім польською мовами. Фактів політичної історії акти архіву стосувалися лише в аспектах їх впливу на скарбові справи: наприклад, «рахунків видатків на військо, на прийомане послів, між іншого – підчас Хмельниччини»⁸.

Цінність архівних матеріалів підтверджувалась і тим, що вони давали відомості про загальний стан державних фінансів, оподаткування людності, її економічного стану, матеріал щодо колонізації й статистики, дані історичної етнографії, історії економічних зносин та торгівлі. Єдиною хвибою архіву, на думку автора замітки, була відсутність описів та покажчиків, що значно утруднювало роботу дослідника. Наприкінці повідомлення зазначалося, що сучасна адміністрація архіву планує підготовку нового, призначеного для наукових цілей опису, і висловлювалася подяка начальнику архіву М.Біляшівському, який відповідав за цю справу.

⁷ Грушевський М. Архів скарбу коронного в Варшаві // ЗНТШ. – 1895. – Т.6. – Кн.2. – С 1–4.

⁸ Там само. – С.1, 2.

Виникає логічне запитання, чому автором статті був М.Грушевський, а не сам М.Біляшівський, який, як ніхто інший, досконало знав архів та його зміст. Відповідь на це запитання знайшлася в одному з листів Михайла Сергійовича до Миколи Федотовича. М.Грушевський писав М.Біляшівському, що хтось з колег, «прочувши від мене про Ваш архів, став просити, аби я їм щось коротенько про се написав. Я, не бувши охочим до служби чужим богам, відмовився, але натомість прийшла мені ідея – поки ще вийде в друку Ваша опись архіву, а те добре знайшли б Ви, як би написали коротенький огляд сего архіву, з особливою увагою до речі, що там є для українських земель, і дали се до Записок. Як би уважали ніяковим ставити під ним своє ім'я, то можна б се зробити так, що я ніби приватно одержав від Вас се ніби в формі письма і опублікував від себе. Добре, га?»⁹. Виходить, що основну інформацію для замітки все-таки надав М.Біляшівський, а М.Грушевський лише доповнив її власними матеріалами та здійснив редакторську обробку тексту. Це майже не викликає сумніву, оскільки згаданий лист датований 17 березня 1895 р., а замітка була написана 15 травня того самого року. Більше того, в замітці, як і було зазначено в листі, йшлося лише про ті матеріали, що стосувалися українських земель, але не про всі фонди архіву загалом. Уже через рік, на X-му Археологічному з'їзді в Ризі, М.Біляшівський виступив із докладною доповіддю «Материалы по истории Прибалтийского края, хранящиеся в архивах бывшего финансового управления Царства Польского»¹⁰, а також подав невелике повідомлення «Инфлянтская ревизия 1599 г. и инвентари ливонских замков XVI в.»¹¹. Інформація, наведена ним, давала уявлення про матеріали одного з відділів архіву фінансового управління, що безпосередньо стосувався історії прибалтійських земель, зокрема тієї області, яка за польською термінологією мала назву «Инфлянтська земля», або просто «Инфлянт». Цікаво, що М.Біляшівський перед тим як охарактеризувати самі документи, повідомив про історію переходу цієї області під владу польської корони та розкрив мотивацію польського уряду щодо проведення там ревізії наприкінці XVI ст. Таким чином, об'єднуючи інформацію, подану на сторінках «Записок НТШ» М.Грушевським, і матеріали доповіді самого М.Біляшівського, можна сформулювати як загальне, так і деталізоване уявлення про документальні скарби Архіву фінансового управління колишнього Царства Польського, які

⁹ Лист М.Грушевського до М.Біляшівського // ІР НБУВ, ф. XXXI, оп.2, спр.865.

¹⁰ Беляшевский Н. Материалы по истории Прибалтийского края, хранящиеся в архивах бывшего финансового управления Царства Польского // Труды X Археологического съезда в Риге. – М., 1900. – Т.3. – С.67–91.

¹¹ Беляшевский Н. Инфлянтская ревизия 1599 г. и инвентари ливонских замков XVI в. // Труды X Археологического съезда в Риге. – М., 1900. – Т.3. – С.56–69.

хронологічно охоплювали XV–XVIII ст., а територіально – всі землі, які згодом увійшли до складу Речі Посполитої.

Слід зазначити, що перебуваючи у Варшаві, Микола Федотович не лише докладно вивчав ввірений йому архів, а й усіляко сприяв публікації джерел з його фондів. Передусім це була публікація джерел до історії України-Русі, здійснена М.Грушевським. При всьому тому, що ідея збирання та публікації джерел з історії українських земель у таких серійних виданнях як «Жерела до історії України-Руси» та «Пам'ятки української мови та літератури», безумовно належала М.Грушевському, роль М.Біляшівського у цій справі також є незаперечною та вагомою. Не в останню чергу він прислужився їй саме на посаді завідувача Архівом Варшавської казенної палати, посприявши оприлюдненню значної кількості невідомих та важко доступних до того часу джерел часів середньовіччя та раннього нового часу.

Як свідчить листування між ученими, Михайло Сергійович неодноразово звертався до Миколи Федотовича із проханням переписати для нього ту чи іншу частину люстрацій, яких йому бракувало, або звірити тексти однойменних документів, що були скопійовані М.Грушевським в Архіві Міністерства юстиції у Москві й одночасно зберігалися в Архіві фінансового управління при Варшавській казенній палаті¹²

Водночас М.Біляшівський мав намір здійснити власну публікацію матеріалів люстрацій Руського, Белзького та Волинського воєводств, датованих XVII ст. Щодо цього він консультувався з М.Грушевським¹³ і майже розпочав реалізацію свого наміру в співпраці з О.Єфименко¹⁴, однак із невідомих нам причин видання не було здійснено.

Перебуваючи у Варшаві, М.Біляшівський не лише опікувався справами архіву, але й вів жваве листування з великою кількістю людей, був активним учасником історичних гуртків, де мав чимало друзів та знайомих серед поляків, підтримував стосунки з колишніми київськими знайомими, зокрема з родиною барона Ф.Штейнгеля. Поступово, починаючи з 1896 р., М.Біляшівський захопився новою для себе справою – ідеєю створення музею в Городоцькому маєтку Штейнгелів на Волині. Він активно інформував колег та громадськість про намір створити такий музей, про програму збирання матеріалів до його майбутніх колекцій, про придбання експонатів, книжок, фотографій, географічних мап тощо. Нова справа настільки захопила Миколу Федотовича, що все його подальше перебування у Варшаві

¹² Йдеться про листи № 861–873 (ІР НБУВ, ф. XXXI), датовані груднем 1894 – січнем 1896 р., що припадають саме на варшавський період життя М.Біляшівського.

¹³ Лист М.Біляшівського до М.Грушевського // ІР НБУВ, ф. XXXI, оп.2, спр.861.

¹⁴ Ковалевська О. М.Біляшівський та О.Єфименко: до питання наукової співпраці // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – С.405–413; Краткая характеристика материалов люстраций находящихся в Варшаве // ІР НБУВ, ф. XXXI, оп.1, спр.2582.

«було пройняте постійною думкою про Городоцький музей, архів пішов на бік»¹⁵. Саме ця обставина дуже засмучувала М.Грушевського, оскільки, перше, цим ускладнювалось отримання необхідних матеріалів з архіву для його археографічних видань, а, по-друге, відволікало М.Біляшівського від написання рецензій на археологічні та інші видання, які замовляв йому М.Грушевський для «Записок НТШ».

Натомість усе частіше давалася взнаки хвороба Миколи Федотовича. Про це свідчать листи як його самого, «ні думати, ні робити не можна», «бігаю аж до трьох лікарів»¹⁶, так і М.Грушевського, що турбувався станом його здоров'я і неодноразово радив поїхати лікуватися до Німеччини¹⁷. Незважаючи на це М.Біляшівський продовжував щоліта їздити в Україну і розкопувати городище на Княжій горі під Каневом. Крім того, влітку 1897 р. у зв'язку з підготовкою XI-го Археологічного з'їзду в Києві Московське археологічне товариство доручило М.Біляшівському разом із професором В.Антоновичем провести розкопки в межах Волинської губернії з метою дослідження давніх могиляників та інших пам'яток старовини¹⁸.

На жаль, через погіршення здоров'я, а також через відчуття виконаного обов'язку на посаді завідуючого архіву, бажання займатися улюбленими справами на батьківщині, М.Біляшівський подав у відставку. Завідування Архівом фінансового управління колишнього Царства Польського при Варшавській казенній палаті після звільнення з цієї посади М.Біляшівського згодом було передано пану Дегену, а сам вчений дістав посаду завідувача бібліотеки Київського політехнічного інституту, яку обіймав до того часу, поки не був призначений на посаду директора Київського міського художньо-промислового і наукового музею.

У подальших часах, уже у XX ст. шляхи М.Біляшівського та М.Грушевського дещо розійшлися, бо перший зосередив свою діяльність на науковій роботі, на розбудові музею, на захисті пам'яток архітектури від руйнування часом та новою владою, а другий – надав перевагу науково-організаційній та політичній діяльності. Натомість, коли за досі не з'ясованих обставин, М.Біляшівський пішов з життя, не доживши до свого 60-річчя, саме М.Грушевський написав некролог, опублікований на сторінках часопису «Україна» 25 квітня 1926 р. У цьому тексті Михайло Сергійович назвав свого колегу «найбільш фундаментальним та популярним» членом київського громадянства, визнав його людиною, яка на віки записала своє ім'я в «історії української культури», назвав його «основоположником досліду історії українського побуту і творцем першого

¹⁵ Автобіографія. М.Біляшівський. 11 липня 1923 р. // ІР НБУВ, ф. XXXI, оп.1, спр.8, арк.24.

¹⁶ Лист М.Біляшівського до Б.Гнилосирова // ІР НБУВ, ф. III, спр.4698, арк.1.

¹⁷ Лист М.Грушевського до М.Біляшівського // ІР НБУВ, ф. XXXI, оп.2, спр.872, арк.1.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. XXXI, оп.1, спр.79.

українського музею», «довіреном уповноваженим українського громадянства на предмет збереження української побутової старовини і народного мистецтва»¹⁹. За все це він ще за життя заслужив визнання сучасників і ще більшу вдячність мав заслужити від нащадків.

Таким чином, знайомство двох таких науковців як М. Грушевський та М. Біляшівський, яке відбулося через посередництво професора В. Антоновича, отримало надзвичайно вагомий наслідок для розвитку української науки, що треба визнати доконаним фактом. Листування та інші документи особового походження, публікації наукових статей та інших матеріалів, також дозволяють відтворити особливості співпраці двох дослідників, надають чимало інформації щодо психологічної характеристики обох істориків, демонструють їх моральні якості, життєві та наукові пріоритети, особливості комунікації з оточенням.

Bibliography:

1. Автобіографія. М. Біляшівський. 11 липня 1923 р. // ІР НБУВ, ф. XXXI, спр. 8.
2. Беяшевский Н. Инфлянтская ревизия 1599 г. и инвентари ливонских замков XVI в. // Труды X Археологического съезда в Риге. – М., 1900. – Т. 3. – С. 56–69.
3. Беяшевский Н. Материалы по истории Прибалтийского края, хранящиеся в архивах бывшего финансового управления Царства Польского // Труды X Археологического съезда в Риге. – М., 1900. – Т. 3. – С. 67–91.
4. Грушевський М. Архив скарбу коронного в Варшаві // Записки НТШ. – 1895. – Т. 6. – Кн. 2. – С. 1–4.
5. Грушевський М. Микола Федотович Біляшівський. Некролог // ІР НБУВ, ф. X, спр. 17163, 6 арк.
6. Ковалевська О. М. Біляшівський та О. Єфименко: до питання наукової співпраці // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004 – С. 405–413.
7. Ковалевська О. Діяльність М. Біляшівського на посаді завідувача Архіву фінансового управління при Варшавській казенній палаті // Історичний журнал. – 2004. – № 10/11. – С. 118–121.
8. Краткая характеристика материалов люстраций находящихся в Варшаве // ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, спр. 2582.
9. Лист В. Антоновича до М. Біляшівського // ІР НБУВ, ф. XXXI, спр. 480, арк. 1.
10. Лист В. Антоновича до М. Біляшівського // ІР НБУВ, ф. XXXI, спр. 479, арк. 1.

¹⁹ Грушевський М. Микола Федотович Біляшівський. Некролог // ІР НБУВ, ф. X, спр. 17163, 6 арк.

11. Лист М.Біляшівського до Б.Гнилосирова // ІР НБУВ, ф.ІІІ, спр.4698, арк.1.
12. Лист М.Біляшівського до М.Грушевського // ІР НБУВ, ф.XXXI, оп.2, спр.861.
13. Лист М.Грушевського до М.Біляшівського // ІР НБУВ, ф.XXXI, оп.2, спр.865.
14. Лист М.Грушевського до М.Біляшівського // ІР НБУВ, ф.XXXI, оп.2, спр.872, арк.1.

Olha Kovalevska

**Scientific Cooperation of M. Hrushevsky and M. Biliashivsky
on the Study of Polish Archives**

Abstract

The article considers the problem of scientific cooperation and interaction of two outstanding Ukrainian scientists, M. Hrushevsky and M. Bilyashivsky on the basis of private correspondence analysis, archival materials of personal origin and some publications. The paper confirms the importance of this cooperation for the study of Polish archives by both researchers and for the publication of sources concerning the history of Ukraine.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, Mykola Biliashivsky, Polish archives, the Archive of Financial Management the Treasury Chamber in Warsaw, the Archive of the Ministry of Justice, sources of the history of Ukraine.

Інна САВЧУК

Історико-меморіальний музей
М. Грушевського (Київ)

ОСОБЛИВОСТІ РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ПРАЦІ М. ГРУШЕВСЬКОГО В ЧАСОПИСІ «УКРАЇНА»

В історії української видавничої справи першої третини ХХ ст. залишається ще багато малодосліджених сторінок. До таких належить і видавничо-редакційна діяльність М. Грушевського в журналі «Україна», що була одним з основних напрямів його суспільно-політичної праці. Часопис «Україна», котрий виходив в умовах царської (1914 р.) національно-демократичної (1917–1918 рр.) і радянської дійсності (1924–1930 рр.), об'єднав навколо себе українських гуманітаріїв, а також заклав підвалини наукового опрацювання багатьох проблем українознавства¹.

Актуальним завданням на сьогодні є осмислення редакційної політики журналу, а саме визначення мотивів видання, особливостей його функціонування та ідейної концепції. Важливим є також звернення до особи редактора, визначення особливостей науково-редакційної роботи М. Грушевського. На сучасному етапі грушевськознавчих досліджень вже написано чимало праць, присвячених редакційній діяльності М. Грушевського. Однак, питання про його редакційну працю в журналі «Україна» дослідниками практично не порушувалося. Виняток становлять публікації А. Жуковського² та О. Юркової³, в яких автори зробили спробу окреслити редакційну роботу вченого в контексті його науково-видавничої діяльності.

З початком видання часопису М. Грушевський зіткнувся з багатьма проблемами. Він усвідомлював складність розгортання редакційно-видавничої роботи, зокрема, через відсутність політичної стабільності, брак необхідних кадрів тощо. Зважаючи на сказане, М. Грушевському довелося самостійно вирішувати проблему кадрового забезпечення діяльності часопису «Україна», організовувати роботу редакції журналу, запрошувати нових співробітників та авторів. Перший видавничий план журналу на

¹ Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 – 1934). – К., 1993. – С. 97.

² Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Український історик. – 1986. – № 1 – 2. – С. 5 – 20.

³ Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16 (2). – С. 327 – 355.

1914 р. було ухвалено на одному із засідань Ради УНТ в лютому 1913 р⁴. Тоді ж було затверджено склад редакційної колегії. Відповідальним редактором було обрано К. Михальчука, а першим секретарем призначено Д. Дорошенка. Останній очолив також і технічну редакцію, котра займалася виготовленням і правкою коректур. Уже в лютому 1914 р. вийшла перша книга «України» під загальним керівництвом голови Товариства М. Грушевського і за безпосередньої участі Ф. Корша, О. Левицького та О. Шахматова, про що вказувалося на титульній сторінці видання. Протягом першого 1914 р. побачили світ 4 книги «України», кожна з яких обсягом у 10 аркушів.

За первісним задумом редакції, видання мало науково-популярний характер і призначалося для широкого кола читачів⁵. Можна з впевненістю сказати, що «Україна» це видання поліфонічне, багатопрофільне, в якому органічно зливаються статті й розвідки на історичну тематику, що часто супроводжуються публікацією важливих документів, теоретичних статей з важливих питань національно-культурного життя. У силу певних обставин, засноване як загальноукраїнське видання, часопис зосереджував навколо себе дослідників з Галичини та Наддніпрянської України.

Обґрунтовуючи історіографічну мотивацію створення часопису «Україна», головний редактор писав: «Відчуваючи потребу такого наукового журналу, присвяченого українознавству [...], який держав би свого читача в курсі поступів українознавства [...], УНТ задумало зазначити нинішній ювілейний рік українського культурного життя спробою такого видання у формі наукового трьох місячника»⁶. Реалізацію видавничих планів «України» було розпочато восени 1913 р. та приурочено до столітнього ювілею від дня народження Т. Шевченка. За первісним задумом редакції, видання мало науково-популярний характер і призначалося для широкого кола читачів⁷. На засіданні Ради УНТ 2 лютого 1913 р. в присутності голови Товариства М. Грушевського, а також членів О. Левицького, О. Шрамченка, М. Василенка та ін. було повідомлено про дозвіл губернатора видавати часопис «Україна» та обрано комітет для докладнішого обговорення справи видання журналу⁸. До його складу увійшли М. Грушевський, О. Левицький, В. Перетц, М. Василенко, К. Михальчук, Д. Дорошенко. Вони ухвалили перший видавничий план «України» на 1914 р. Відповідальним редактором українознавчого часопису було обрано К. Михальчука, а першим секретарем

⁴ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Ф. Х. – Од. зб. 32919. Протоколи засідань Ради Українського Наукового Товариства в Києві 1907 – 1921 рр. – Арк. 59 зв.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914). – Вінніпег, Манітоба, 1949. С. 160.

⁶ Від редакції // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 6.

⁷ Грушевський М. Автобіографія. – Київ, 1926. – С. 27.

⁸ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. Х. – Од. зб. 32919. Протоколи засідань Ради Українського Наукового Товариства в Києві 1907 – 1921 рр. – Арк. 59 зв.

призначено Д. Дорошенка. Останній очолив також і технічну редакцію. Головний редактор здійснював добір автури, роблячи ставку на авторитетні в українознавстві імена. У лютому 1914 р. вийшла перша книга «України» під загальним керівництвом голови Товариства М. Грушевського і за безпосередньої участі Ф. Корша, О. Левицького та О. Шахматова, про що вказувалося на титульній сторінці видання. Протягом першого 1914 р. побачили світ 4 книги «України», кожна з яких обсягом у 10 аркушів.

Наступного року редколегія планувала продовжувати видання «України» на попередніх умовах, про що свідчать матеріали протоколів УНТ⁹. Та цим планам не судилося здійснитися, оскільки на початку нового року за розпорядженням Головного начальника Київського військового округу цензура відкликала дозвіл на видання журналу українською мовою. Відмовившись публікувати книги «общерусской правописью», редакція вирішила перенести друк до Москви, де матеріали, підготовлені для «України», були видані під титулом «Українського Наукового Збірника» (2 томи – 1915 і 1916 pp.)¹⁰.

Як відомо, невтішною у ті роки була доля і головного редактора та ініціатора видання «України». Російська влада спочатку заарештувала М. Грушевського як «мазепинця» та «австрофіла», а наприкінці лютого 1915 р., після ув'язнення у Лук'янівській тюрмі, заслала спершу до Симбірська, згодом – до Казані та Москви. З початком 1917 р. для «України» настав новий період, що був пов'язаний із початком національно-демократичної революції на українських теренах. Після лютневих революційних подій до Києва приїхав М. Грушевський. Повернувшись на Батьківщину, учений, попри шалену зайнятість державними справами, разом із членами Товариства на засіданні Ради УНТ 26 квітня 1917 р. ініціював рішення про відновлення «України».

Відзначимо, що подвійна 1–2 книга за 1917 р. була закінчена у листопаді поточного року, а 3–4 книга побачила світ тільки в наступному¹¹. Книга 1 2 за 1918 р. вийшла друком аж у 1919 р. Участь у їхній підготовці разом з М. Грушевським брали також давні члени редакції – О. Грушевський, О. Левицький та О. Мочульський. Відомо також, що редакція підготувала наступний номер «України» за 1919 р. (1–2) і навіть встигла видрукувати

⁹ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. Х. – Од. зб. 32919. Протоколи засідань Ради Українського Наукового Товариства в Києві 1907 – 1921 pp. – Арк. 71 зв.

¹⁰ М.Т. Всеукраїнська Академія Наук України. Науковий трьохмісячник українознавства. Орган Історичної Секції Академії під загальною редакцією голови Секції акад. М.Грушевського // ЛНВ. – 1925. – Т. 87. – Кн. 5. – С. 81 – 85.

¹¹ Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 5.

половину матеріалу, але з невідомих причин число не вийшло¹². У другому періоді видання часопису майже без змін зберігалася його рубрикаційна структура, що була випрацьована в 1914 р. Вона складалася з чотирьох постійних рубрик – Статті», «Матеріали і замітки», «Критика, рецензії і обговорення», «Хроніка»¹³. Окрім того, у 1917 р. (книга 1–2) була також додана рубрика «Бібліографія», в якій робився огляд української і зарубіжної літератури в галузі історії. Її постійними дописувачами були П. Богацький, О. Мицюк.

В умовах загострення суспільно-політичної ситуації в Україні та гетьманського перевороту М. Грушевський на початку лютого 1919 р. змушений був виїхати до Кам'янця-Подільського, а потім емігрувати за кордон. У зв'язку з цим вихід «України» вдруге було припинено, оскільки редакційний колектив залишився без організатора та ініціатора видання. З 20-х рр. на українських теренах наукова періодика, що не мала комуністичного походження, поступово припинила своє існування.

Після повернення М. Грушевського до Києва у 1924 р. він відразу виступив з ідеєю відновити видання часопису «Україна». 19 травня 1924 р. на Спільному зібранні ВУАН академік просив підтримати перед Наркомосом клопотання про негайне асигнування 100 червінців на відновлюваний Історичною секцією тримісячник «Україна». Попри матеріальні проблеми у ВУАН, завдяки авторитетності М. Грушевського журнал знову почав виходити в світ як орган Історичної секції. У 1924 р. на одному із засідань кафедри було прийнято рішення про відновлення квартальника (з 1925 р. – двомісячника) «Україна»¹⁴, який, функціонуючи в складних ідеологічних умовах, провадив свою випробувану в попередні роки лінію – «маніфестувати наукову роботу у себе дома, в Українській Республіці»¹⁵.

Провідна роль у становленні часопису належала його головному редактору, голові УНТ – М. Грушевському. За короткий час йому вдалося перетворити «Україну» на один з найавторитетніших загальноукраїнських журналів, який відразу ж звернув на себе увагу європейського наукового світу. Сприяв цьому, з одного боку, значний видавничий досвід ученого, з іншого – добре підібраний колектив співробітників та авторів, що забезпечувало своєчасність наповнення видавничого портфеля. Як головний редактор, М. Грушевський завжди був у курсі всіх видавничих справ: домовлявся з друкарнею, заглядав до бухгалтерії, пильнував рахунки

¹² Грушевський О. «Українське Наукове Товариство в Києві» та «Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук» в рр. 1914 – 1923 // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 185.

¹³ Сохань П., Уп'яновський В., Кіртаєв С. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С. 5.

¹⁴ Животко А. Нарис історії української преси. Курс лекцій. – Подєбради, 1937. – С. 85.

¹⁵ Від редакції // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 190.

редакції, добирав матеріали для друку. Сучасні дослідники слушно наголошують, що в особі М.Грушевського поєдналися учений-адміністратор і учений-генератор ідей – найоптимальніший для розвитку науки тип керівника.

Як головний редактор, М. Грушевський розумів, що видавничий успіх журналу значною мірою залежав і від вибору видавництва. Так, він домогся права видавати часопис через Державне видавництво України. М. Грушевський усвідомлював всю складність розгортання редакційно-видавничої роботи, зокрема, через відсутність політичної стабільності, брак необхідних кадрів тощо. Зважаючи на сказане, йому довелося самостійно розв'язувати проблему кадрового забезпечення діяльності «України», організовувати роботу редакції журналу, запрошувати нових співробітників та авторів. М. Грушевський задекларував прагнення охопити на шпальтах часопису увесь загаль української історіографічної продукції. Показовими у цьому плані були зусилля самого редактора, спрямовані на виконання задекларованого постулату. Вчений амбіційно намагався знайти для журналу найкращих авторів і рецензентів. Яскравою ілюстрацією завзятості головного редактора є збережене листування з представниками української та зарубіжної інтелігенції.

Так, у листі до львівського вченого, голови НТШ К. Студинського від 23 квітня 1924 р. М. Грушевський писав: «Тепер відновляю «Україну», прошу до ближшої участі Вас передовсім (Ваше ім'я дозволяє поставити на обгортці між ближніми співробітниками), а також і інших галицьких учених. [...] Прошу у Вас і інших також наукових статей»¹⁶.

Назагал, залучення відомих представників української і зарубіжної гуманістики до співпраці в часописі свідчило, що М. Грушевський чітко усвідомлював: репутація журналу – в добре підбраному складі авторів. При цьому головний редактор особливо наголошував на необхідності залучати до участі в «Україні» дописувачів з Галичини, останнє мало засвідчити загальноукраїнський соборницький характер нового видання. За первісним задумом редакції часопис «Україна» мав стати поліфонічним, багатопрофільним науковим виданням, в якому органічно поєднуються статті й розвідки на історичну тематику, що часто супроводжувалися публікацією важливих документів. Від початків існування часопис охоплював широкий діапазон історичних дисциплін та сповідував різновекторність напрямів наукових досліджень. Варто наголосити, що успіх «України» значною мірою залежав від самовідданої і невтомної роботи М. Грушевського, котрий зумів перетворити «Україну» на фахове академічне

¹⁶ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894 – 1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г. Сварник. – Львів-Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – С. 150.

видання, що надало часопису офіційного статусу та вплинуло на зростання авторитету серед періодики українознавчого профілю.

У процесі видання журналу усталилася його змістова структура, що збереглася майже без змін до 1930 р., коли вихід «України» було насильно призупинено¹⁷. «Україна» містила такі рубрики: «Розвідки і замітки», «Матеріали з громадського і літературного життя України XIX – початку XX ст.», «Критика, звідомлення, обговорення», «Хроніка». Починаючи з 1927 р. до вказаних постійних рубрик журналу додано «Бібліографічний огляд», який мав на меті «заповнити прогалину відсутності бібліографічного показника» в УСРР¹⁸. Для цієї праці 1928 р. було створено спеціальний бібліографічний комітет, який очолив О.Гермайзе, а секретарем став М. Карачківський.

Підкреслимо, що радянська влада будь-що намагалася заборонити вихід часопису, що зі своїми національними гаслами не «вписувався» в проект видавничих планів комуністичної партійної верхівки. Розпочата наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. з ініціативи ЦК КП(б)У кампанія викриття «буржуазно-націоналістичної школи» М. Грушевського була спрямована і проти журналу¹⁹. Член президії Укрголовнауки К. Кушнірчук 28 листопада 1930 р. в листі до О. Оглоблина писав: «Від М. Грушевського одбираємо останню зброю «Україну» [...]. На січень це має бути остаточно зреалізовано, ухвала є»²⁰.

На початку 1931 р. радянська влада припинила вихід журналу «Україна», знищивши вже надруковану 44 книгу за 1930 рік (за жовтень). Назагал, ставлення комуністичної владної верхівки до часопису було спочатку критичне, а згодом трансформувалося у войовничо-вороже. З усіх видань, зауважує А. Жуковський, цей журнал став найнебезпечнішим противником як через особу редактора, так і через зміст, який розкривав імперіалістичну й антиукраїнську політику царської і радянської Росії²¹.

Отже, часопис «Україна», котрий виходив у Києві протягом 1914, 1917–1918, 1924 – 1930-х рр., дотримувався концепції самобутності української нації і національної історії. Незважаючи на жорсткі видавничі умови, журнал публікувався на високому науковому рівні та здобув популярність серед

¹⁷ «Україна» науковий часопис українознавства (1907 – 1932): Показчик змісту / Р. Майборода, В. Врублевський. – К., 1993. – С. 5.

¹⁸ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Український історик. – 1986. – № 1 – 2. – С. 8.

¹⁹ Історія Національної академії наук України. 1929 – 1933 рр.: Документи і матеріали / Наук. ред. П. С. Сохань та ін. – К.: Українська книга, 1998. – С. 362.

²⁰ Верба І. До взаємин Олександра Оглоблина з Михайлом Грушевським (1920-ті роки) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ: науковий і документальний журнал. – Київ, 1999. – №1 – 2. – С. 253.

²¹ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Український історик. – 1986. – № 1–2. – С. 18.

української та зарубіжної громадськості. Від початків свого існування часопис презентував високий науковий рівень опублікованих на його сторінках історичних досліджень та критичних матеріалів, чому сприяла чітка і послідовна редакційно-видавнича політика М. Грушевського. Завдяки цьому журнал «Україна» досить швидко став важливим інформаційним джерелом національної історіографії. Головний редактор визначив чітку редакційну лінію нового журналу, що полягала в універсальності підходу до вивчення українознавчої проблематики. А головну мету діяльності «України» він бачив у необхідності дослідження й переосмислення стрижневих проблем української історії. Визначений М. Грушевським курс для часопису виявився напроцуд ефективним, свідченням чого була його популярність у фаховому середовищі дослідників східноєвропейського минулого.

Bibliography:

1. Верба І. До взаємин Олександра Оглоблина з Михайлом Грушевським (1920-ті роки) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ: науковий і документальний журнал. – Київ, 1999. – №1 – 2. – С. 233 – 259.
2. Від редакції // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 5 – 6.
3. Від редакції // Україна. – 1924. – Кн. 4. – 112 с.
4. Грушевський М. Автобіографія. – Київ, 1926. – 31 с.
5. Грушевський О. «Українське Наукове Товариство в Києві» та «Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук» в рр. 1914 – 1923. // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 180 – 188.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914). – Вінніпег, Манітоба, 1949. – 167 с.
7. Животко А. Нарис історії української преси. Курс лекцій. – Подєбради, 1937. – 112 с.
8. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Український історик. – 1986. – № 1 – 2. – С. 5 – 20.
9. Історія Національної академії наук України. 1929 – 1933 рр.: Документи і матеріали / Наук. ред. П. С. Сохань та ін. – К.: Українська книга, 1998. – 542 с.
10. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. Х. – Од. зб. 32919. Протоколи засідань Ради Українського Наукового Товариства в Києві 1907 – 1921 рр. – 150 арк.
11. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894 – 1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г. Сварник. – Львів-Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1998. – 266 с.
12. М.Т. Всеукраїнська Академія Наук України. Науковий трьохмісячник українознавства. Орган Історичної Секції Академії під загальною редакцією

голови Секції акад. М.Грушевського // ЛНВ. – 1925. – Т. 87. – Кн. 5. – С. 81 – 85.

13. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 – 1934). – К., 1993. – 200 с.

14. Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 322 с.

15. «Україна» науковий часопис українознавства (1907 – 1932): Показчик змісту / Р. Майборода, В. Врублевський. – К., 1993. – 140 с.

16. Юркова О. «Україна» на історичному фронті : від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16 (2). – С. 327 – 355.

Inna Savchuk

Features of Editorial and Publishing Work of M. Hrushevsky in the Journal «Ukraine»

Abstract

The article focuses on the circumstances of the “Ukraine” journal foundation and the formation of the chief principles of its editorial policy. The peculiarities of Mykhailo Hrushevsky’s editorial activities and his relationships with colleagues of the periodical are analysed according to the system of sources. It has been concluded that the editorial policy of the journal “Ukraine” was aimed at clearing up various problems in the field of Ukrainian Studies and realizing critical overview of historiographical works. The contribution of the journal into the development of Ukrainian historiography of the first third of the XX century is shown.

Keywords: journal “Ukraine”, Ukrainian historiography, editorial policy, M. Hrushevsky, writing team, subject of publications.

Проблемне поле наукових
студій Михайла Грушевського

Іван Куций

ЧНУ ім. Б. Хмельницького
(Черкаси)

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОБРАЗИ В НАУКОВО-ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У сучасному інтелектуальному просторі України побутує безапеляційна ідеологема про суто європейську культурно-цивілізаційну приналежність України. При цьому доволі часто нехтується позиція українських інтелектуалів, які свого часу неоднозначно ставились до тверджень стосовно європеїзму українців. Прикладом щодо висловленого слугує наукова постать Михайла Грушевського. Незважаючи на вагомий поступ грушевськознавства, проблема його цивілізаційних поглядів донедавна майже не привертала уваги дослідників. Останнім часом появились спеціалізовані статті В. Тельвака та В. Ващенка, присвячені цивілізаційним орієнтаціям цього ученого. Так, перший із них відзначає деяку суперечливість між задекларованими методологічними позиціями і дослідницькою практикою вченого. Цей дослідник відштовхується від очевидних фактів, що М. Грушевський як прихильник позитивістських цінностей у своїх історіософських рефлексіях декларував симпатії до європейських цивілізаційних засад й акцентував на їхній вагомості для української історії¹. Обґрунтовуючи тезу про амбівалентність цивілізаційних переконань М. Грушевського, В. Тельвак акцентує на певному інтелектуальному парадоксі: приймаючи позитивістські засади, особливо прогресу, вчений негативно оцінював деякі західноєвропейські впливи на Україну².

В. Ващенко, описуючи за допомогою інструментарію ментальної географії просторові та цивілізаційні уявлення М. Грушевського, відзначив у його уявленнях історичну змінність положення України в системі геополітичних просторів: уявна територія України на когнітивній мапі ученого наче «дрейфувала», спрямовуючись стрілкою «божевільного компаса» спочатку на Схід, потім на Захід, а також і на Південь. Тобто в просторових уявленнях М. Грушевського «все виглядало рухливим та динамічним». За спостереженням В. Ващенка, символічний Захід М. Грушевського наділений «високим ціннісним забарвленням»: його

---

¹ Тельвак В. Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського // Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku, red. E. Koko, M. Nowak, L. Zaskilniak. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. – S. 298-299.

² Там само. – S. 301.

ідеальний історичний простір включав у себе насамперед Німеччину, Італію та Францію. За твердженням цього дослідника, суттю історичного процесу для М. Грушевського було розширення території Заходу за рахунок України³. І далі: М. Грушевський звернувся до «децентрації» опозиції Захід-Схід: Захід не в усіх історичних періодах поцінований вище, ніж Схід. Територіально-просторовий «дрейф» України відбувався згідно аксіологічного принципу: «вона завжди належала саме до того ідеального історичного простору, який визначав цивілізаційний розвиток людства»⁴.

Відштовхуючись від тези про змінність цивілізаційного статусу України на ментальній мапі М. Грушевського, спробуємо схематично окреслити інтерпретації основних етапів її «дрейфу». Тут важливо підкреслити, що В. Тельвак констатує в історичній схемі М. Грушевського погляд на Україну як на «своєрідні ворота» зі Сходу на Захід, які в епоху великої міграції кочових народів зіграли роль «заборона європейської цивілізації від руйнівних впливів степових орд»⁵. За нашим спостереженням, М. Грушевський найпоспідовніше з-поміж своїх попередників акцентував на межовому, прикордонному положенні України стосовно різних цивілізаційних просторів. Початковим пунктом «цивілізаційного дрейфу» на ментальній карті М. Грушевського було перебування України у сфері східних (орієнтальних) впливів. Тут учений мав на увазі насамперед давньоіранські, арабські та тюркські впливи на предків українців у стародавню епоху. Так, у тексті «Ілюстрованої історії України» читаємо, що ще до початку візантійського впливу на українських землях сильними були чинники «штуки східної, персько-арабської»⁶. Загалом М. Грушевський радше констатував, а не обґрунтовував фактами думку про перевагу східних впливів на докиївському етапі національної історії. «Схована в глибині лісів Слов'янщина, – читаємо в «Історії України-Руси», – була глухим кутом, куди поволі, ослаблено долітали рефлекс політичного і культурного життя більш культурного Чорномор'я і сусідніх степів, де стрічалися й перехрещувалися культурні впливи середземноморської і передньоазійської культури з течіями середньоазійськими»⁷. Перебування у Причорноморських степах

³ Ващенко В. «Ментальна географія» зламів XIX–XX ст.: конструювання М. Грушевським «ідеального простору» Європи, України та Росії // *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*, red. E. Koko, M. Nowak, L. Zaskilniak. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. – S. 88–89.

⁴ Там само. – S. 90.

⁵ Тельвак В. Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського. – S. 299.

⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринт. відтворення вид. 1913 р. – К.: Золоті ворота, 1990. – С. 81.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1: До початку XI віка. – С. 83.

іраномовних народів (кіммерійців, скіфів, сарматів) історик розцінював як «іранську греблю», яка тривалий час не давала пробитися сюди північним (тюркським) ордам. Про східні/азіатські впливи М. Грушевський вів мову насамперед як про торговельний та культурний обмін. Попри визнання в докиївську епоху домінування східних впливів, він все-таки не включав Русі-України чи загалом Слов'янщини до Сходу; про Схід учений вів мову як про зовнішній («інший») стосовно Русі/Слов'янщини простір. М. Грушевський писав, що у перших століттях свого історичного життя Україна займала посереднє становище між орієнтальними та візантійськими культурними просторами (останні, на його думку, також були результатом східних впливів). У другій половині X ст. історик констатував «несвідомий зворот» України від Сходу до Візантії. Ослаблення торговельних та культурних взаємин зі Сходом інтерпретував наслідком самоплинних процесів, а також результатом походів руських князів: Володимир «свідомо і енергійно попхнув Русь в цім напрямі»⁸. Східні впливи М. Грушевський відшукував і на пізніших етапах історичного розвитку українців. Так, у статті «Наша західна орієнтація» він, апелюючи до «західності» українців, все-таки стверджував, що вони є народом «одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами»⁹. У статті «Нові перспективи» М. Грушевський вів мову про «східну спадщину» українців як таку, що «глибоко залягла» у їхньому житті, й що її не зуміли «перетравити реактиви західного нашого духу». Цю східну спадщину вчений вважав цінною складовою української культури, наголошуючи, що недоречно її «щуратись»¹⁰.

Епоху Києво-Руської держави М. Грушевський трактував як час її перебування у сфері візантійської цивілізації. Він, зокрема, зазначав, що князь Володимир задумав зблизити свою державу з Візантією, «приодягнути її блиском візантійської культури і слави», звідси намагався «приподобити якомога свої землі до візантійського життя»¹¹. Інтерпретуючи ці впливи опосередковано орієнтальними, історик не робив різкого протиставлення між східними та візантійськими компонентами української культури, хоча й не ототожнював їх. Тому В. Ващенко цілком умотивовано окреслив візантійський етап цивілізаційного «дрейфу» України як «транзитний». В історичній схемі М. Грушевського виразно прочитується міркування про те,

⁸ Там само. – С. 528.

⁹ Грушевський М. Наша західна орієнтація // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 4 (1): Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». – Львів: Світ, 2007. – С. 234.

¹⁰ Грушевський М. Нові перспективи / Михайло Грушевський // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 4 (1): Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». – Львів: Світ, 2007. – С. 242.

¹¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С. 79.

що українська культура київського періоду постає оригінально переробленою «комбінацією» східних та візантійських впливів¹².

На відміну від скупого ілюстрування попереднього (східного) етапу, досить розлого аргументовані документальним матеріалом візантійські впливи на Русь, особливо в «Історії України-Руси». Історик метафорично висловився, що князь Володимир, будуючи руську державу, «забажав для цієї будови візантійського цементу»¹³. Домінування цього візантійського «цементу» учений розцінив як «природний і логічний» факт, оскільки візантійська культура, на його думку, була українцям ближчою «своїм змістом»: вона наповнювалася як східними елементами (звичними для України), так і слов'янськими. Аналізуючи полеміку між адептами та критиками візантійської цивілізаційної орієнтації давньоруської держави, М. Грушевський займав виважену оцінну позицію. Він не вбачав у цьому факті чогось ні «особливо спасенного, ані фатального». Візантійська культура в ту епоху не була, на його думку, програвшою підставою для культурного розвитку України у порівнянні із західною. Тому поширені в середовищі «західників» зверхні погляди на «візантійщину» М. Грушевський розцінював як «наукові пережитки». Водночас він констатував факт, що у подальшому розвитку східного слов'янства поверхневі візантійські впливи все-таки «виродились у візантійщину». Причину цього вбачав у тому, що візантійська культура не була засвоєна з усією повнотою та глибиною, тобто з усіма її «благородними прикметами». Як бачимо, М. Грушевський розрізняв власне візантійську оригінальну культурну традицію та її спонтанну, дещо запізнілу та спотворену рецепцію на периферії візантійського цивілізаційного простору. Якщо Візантію як самобутній цивілізаційний феномен він оцінював позитивно (підходив до нього навіть з пієтетом), то «візантійщину» (особливо в її російському варіанті) – з певною мірою негативізму. Учений наголошував, що візантійська культурно-цивілізаційна орієнтація у давньоруську епоху не передбачала виключності Русі у її взаєминах із західними культурами. В подальшій історії України, за твердженням М. Грушевського, «візантійські основи цивілізації її не перешкождали присвоєнню елементів цивілізації західної»¹⁴.

Важливим елементом історичних та цивілізаційних переконань М. Грушевського є для нас факт його розгляду (на русько-візантійському етапі) цивілізаційного статусу західних країн як значно нижчого. Так, про руське мистецтво учений писав, що за рівнем майстерності воно ще не могло рівнятися з візантійським, зате стояло значно вище від західноєвропейського.

¹² Грушевський М. Наша західна орієнтація. – С. 234.

¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 507.

¹⁴ Там само. – С. 529.

Ще виразніше подібні міркування прочитуємо у твердженні, за яким давня Русь «мала чим заімпонувати бідній ще тоді і малокультурній Німеччині – багатством, розкішшю, комфортом, своєю вирафінованою грецько-орієнтальними впливами штукою»¹⁵. Загалом про Україну XI–XIII ст. М. Грушевський узагальнював, що вона «стояла на рівні з Західною Європою в культурнім життю – воно було тут відмінне, бо стояло під іншими впливами, але не було нижче від західних земель»¹⁶.

Як завершення цивілізаційного «руху» України на ментальній мапі М. Грушевського окреслене її входження – після східного та візантійського етапів – у сферу впливу західної цивілізації. Наголосимо, що учений неодноразово акцентував на тому, що у русько-українській культурі мав місце «брак всякої глибокої межі між світом православним і латинським»¹⁷. Найперші західні культурні впливи він фіксував ще у стародавній епосі – з боку кельтів та римлян при посередництві германських племен¹⁸. Проте історик ще не надавав їм суттєвого значення. Важливо, що в усіх своїх історичних синтезах він акцентував на дипломатичних та родинних зв'язках із західноєвропейськими династіями, підкреслюючи високий культурний статус Русі у зіставленні із західноєвропейським світом. Помітними у працях М. Грушевського є тенденції В. Антоновича та М. Драгоманова вписувати події української історії у західноєвропейський контекст.

Початковою точкою відліку власне «західного» етапу в історії України стало для М. Грушевського Галицьке (згодом Галицько-Волинське) князівство. Так, характеризуючи культурне життя Галичини XII–XIII ст., він акцентував на «сполученні руських культурних елементів із західними». У Галицько-Волинському літописі вчений простежував пафос «духовної близькості» із Заходом¹⁹. У галицькій архітектурі він так само вбачав поєднання західних та східних елементів. Вагомим свідченням української «західності» стали для історика німецькі та польські колонії осадників з наданим їм німецьким правом. Він не міг оминати увагою князя Данила Романовича – класичної для історичного дискурсу українських «західників» постаті. М. Грушевський акцентував на високому міжнародному статусі цього правителя «в очах західно-європейських володарів, що тремтіли, чекаючи нового татарського походу на захід»²⁰. При цьому учений відзначив, що долучитися до союзу європейських володарів проти татар для князя

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 64.

¹⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С. 137.

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 483.

¹⁸ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – С. 35.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 483.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 66.

Данила було настільки «привабно», що навіть не страшно було визнати церковне старшинство Риму.

Про литовсько-польську та козацьку епохи національної історії (XIII–XVIII ст.) М. Грушевський вів мову як про часи перебування України у сфері домінуючих західних впливів, які здебільшого поінтерпретовані як «прогресивні» чи «поступові». Він, зокрема, наголошував, що вплив західної культури не призвів до нівелювання в українській староруських чи русько-візантійських елементів. Як позитивний результат культурної переорієнтації України М. Грушевський розглядав «щасливе» поєднання західних та східних елементів, коли поєднувались «величавість і спокій візантійсько-руської штуки з м'якістю відродженої західноєвропейської штуки»²¹. Цю комбінацію західних та східних культурних компонентів вчений простежував у багатьох галузях української культури. Водночас у феномені західної переорієнтації історик спостеріг істотну «зміну ролей», зокрема у характері взаємин між Україною та Заходом: українська культура у XIII–XIV ст., повернувши «лицем до Заходу», прийняла роль «ученика західноєвропейської»²².

Незважаючи на загалом прозахідну орієнтацію М. Грушевського, у його текстах віднаходимо чимало антизахідних висловлювань, характерних для попередньої української історіографічної традиції. В. Тельвак з цього приводу зауважив, що «ідилічна картина» М. Грушевського про взаємини України із Заходом не в усьому «витримала перевірку» розлогим джерельним матеріалом, внаслідок чого «Історія України-Руси» стала радше запереченням декларованих європоцентричних засад. Сторінки цієї фундаментальної праці стали «суцільним актом історичного обвинувачення Заходу» в нищенні самотності української культури²³. Особливо помітними у текстах М. Грушевського є антикатолицькі та антинімецькі висловлювання. Так, про германські народи, зокрема німців, учений традиційно писав як про агресивних, войовничих й схильних до експансії на слов'янські землі. Виразним елементом його антизахідних упереджень постають оцінки інституту німецького (магдебурзького) права в українських містах, яке М. Грушевський інтерпретував як інструмент соціальної, політичної та релігійної дискримінації українців. Католицизм як західноєвропейський атрибут він трактував негативно: тема утисків православ'я з боку католиків постає однією із центральних на сторінках його історичних синтезів. Одночасно у них простежується характерна для вчених проєвропейської орієнтації тенденція аксіологічного знецінення – аж до

²¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 378.

²² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 502.

²³ Тельвак В. Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського. – С. 302.

поступового зникнення – концепту Слов'янщина (його синоніма Слов'янський світ у М. Грушевського вже не віднаходимо). Хоча учений зрідка і послуговувався цим концептом, проте частота та контекст артикулювання дають підстави висновувати, що він для М. Грушевського вже не був значимим: учений оперував ним здебільшого у полемічних виступах як поняттям із лексики опонентів. Наголосимо, що винятком є перший том «Історії України-Руси», у якому йдеться про Слов'янщину (частіше про слов'янство) як реальний цілісний суб'єкт історичного процесу в епоху великого розселення народів (І тисячоліття н. е.). Розглядаючи слов'янство на цьому історичному етапі, М. Грушевський інтерпретував його як певну мовно-етнографічну спільність, але не вважав сформованою цивілізаційною спільнотою з двох причин. По-перше, слов'янські племена на цьому історичному етапі ще не досягли належного рівня культурного розвитку, а були, як неодноразово підкреслював він, «варварською» периферією порівняно із цивілізованими культурними центрами (Рим, Візантія, Арабський Схід). По-друге, М. Грушевський цілком усвідомлював внутрішню диференціацію та взаємну ворожнечу між різними слов'янськими племенами та народами. У характеристиках наступних історичних етапів Слов'янщина як історичний суб'єкт здебільшого зникає зі сторінок історичних праць вченого, лише інколи реінкарнуючи у його публіцистично-полемічних текстах. Фактично Слов'янщина постає для М. Грушевського умовним, історично віджилим суб'єктом історичного процесу, який не вписується у ціннісну характеристику цивілізованості. Водночас учений схильний до ідеалізації слов'янських ментально-характерологічних рис, в чому вбачаємо наслідки слов'янофільських впливів на його світогляд. Загалом М. Грушевський доволі диференційовано підходив до вписування різних слов'янських народів у цивілізаційний образ Європи чи Заходу. Зрозуміло, що Польщу чи Чехію він мислив якщо не цілком західними, то принаймні істотно «озахідненими» слов'янськими країнами. Східнослов'янські та південнослов'янські народи, на його думку, в силу історичних обставин зазнали дещо менших західноєвропейських впливів. Все-таки у своїх публіцистичних писаннях та футурологічних прогнозах учений не відмовляв двом останнім у перспективі досягти західноєвропейського рівня культурного розвитку. Слов'янськість в аксіологічному сенсі М. Грушевський оцінював цілком нейтрально: у нього не спостерігаємо ні слов'янофільського її возвеличення, ні західницького нехтування. За його переконанням, слов'янськість не виключала і не гарантувала європейського шляху розвитку й цивілізованості та прогресу як головних ціннісних ознак. Погоджуємось із спостереженням В. Ващенка у

тому, що на ментальній карті М. Грушевського слов'янство не виступає опозиційним компонентом стосовно Заходу²⁴.

В період заангажованості у революційні події (1917–1918) у цивілізаційних поглядах М. Грушевського спостерігаємо суттєве зміщення акцентів у декларуванні західної ідентичності України. Якщо на попередньому етапі (1890–1914 рр.) вчений досить стримано й з багатьма застереженнями твердив про західну орієнтацію України післякняжої доби, то на зламі 1917–1918 рр. з усією категоричністю декларував західну цивілізаційну належність України загалом. Якщо раніше М. Грушевський викладав свої цивілізаційні переконання переважно у синтетичних науково-популярних працях, то його постреволюційне «західництво» відображене у жанрі публіцистичних статей, насамперед у серії «На порозі нової України» (1918). У статті під промовистою назвою «Наша західна орієнтація» вчений схематично виклав своє концептуальне бачення історичного прямування України на цивілізаційній карті світу. Він уже твердив, що український народ загалом належить до західної культури, з якою на різних етапах розвитку перебував у тісних зв'язках.

Найдавніші сліди взаємин українців із Заходом історик відшукував ще в доісторичній епосі – у германських та кельтських культурах Подунав'я. Стосовно пізніших часів, то він акцентував на вагомості скандинавського чинника у Київській державі, а також широких династичних зв'язках Русі із «державами німецької культури». У періоді, починаючи з кінця XII ст., М. Грушевський вбачав цілковиту перевагу західних впливів над візантійсько-східними. Внаслідок цього, як читаємо, Західна Україна «входить вповні в круг західноєвропейського життя», оскільки політичні та культурні інтереси орієнтували її на Захід²⁵. Далі вчений вказував на тотожність етапів історичного та культурного розвитку України та Західної Європи: незважаючи на деяке хронологічне «опізнення», Україна пройшла добу італійсько-німецького Відродження (Ренесансу), німецької реформації та католицької реакції. Українську культуру та мистецтво XVII–XVIII ст. М. Грушевський інтерпретував як цілком західні. Наприкінці XVIII ст. з упадком Гетьманщини він фіксував примусово-насильницький розрив «природніх» для України західних зв'язків. Відтоді, за М. Грушевським, в цивілізаційній історії України починається силою насаджений їй «російський етап». В результаті у XIX ст. Україна «була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на Північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури й життя»²⁶. Цьому насильницькому розриву із

²⁴ Ващенко В. «Ментальна географія» зламу XIX–XX ст.: конструювання М. Грушевським «ідеального простору» Європи, України та Росії. – С. 89.

²⁵ Грушевський М. Наша західна орієнтація. – С. 234.

²⁶ Там само. – С. 236.

Заходом вчений надавав фатального значення, оскільки українське життя було «вивернене із своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії». Отже, перебування України у сфері впливу Заходу було «нормальною» та «природною» її цивілізаційною орієнтацією на відміну від пізнішої, так званої «російсько-північної» орієнтації.

Постреволюційне відверте західництво М. Грушевського віддзеркалює логічний результат довготривалої еволюції української цивілізаційної думки кінця XIX – початку XX ст. Пройшовши складний етап засвоєння окремих, часто суперечливих атрибутів європеїзму, М. Грушевський, як і його сучасники, в кінцевому результаті все-таки чітко задекларував європейську/західну цивілізаційну належність України. Цей етап завершення формування європейської цивілізаційної ідентичності М. Грушевського та сучасників стимулювали великою мірою революційні події 1917–1918 рр., зокрема більшовицька агресія в Україні. Звідси час революційних подій можна окреслювати як період остаточного формування європейської цивілізаційної ідентичності в українській історичній та суспільно-політичній думці. М. Грушевський, як переконливо доводить В. Тельвак, фактуально обґрунтовував європейську цивілізаційну ідентичність України у своїх постреволюційних науково-історичних працях, зокрема в останніх томах «Історії України-Руси»²⁷.

Необхідно підкреслити, що в історичних викладах М. Грушевський не проявляв характерної для попередників категоричності у висловлюваннях про цивілізаційну належність України на тому чи іншому етапі. Якщо в текстах більшості попередників цивілізаційні переконання артикулювались у формулах на зразок «Україна є Слов'янщиною/Європою», то М. Грушевського читаємо радше про «спорідненість», «близькість», «перебування» у сфері переважаючого впливу Сходу, Візантії чи Заходу, а не про цілковите включення Русі-України у певний цивілізаційний образ. Так, характеризуючи культурну традицію передкиївської епохи як східну, а епохи Київської держави – як візантійську, М. Грушевський застерігав, що це було «не чисте запозичення», а лише прояв того, що «певна течія вибивалась особливо яскраво й надавала свою переважну закраску»²⁸. Визнаючи перевагу одного із цивілізаційних впливів, вчений категорично не виключав інших. Так, на докиївському (цивілізаційно східному) чи київському (цивілізаційно візантійському) етапах він констатував західні впливи на Слов'янщину-Русь. У литовсько-польську та козацьку епохи (етап західного впливу) учений фіксував збереження східних та візантійських елементів української культури. Звідси наукові твердження

²⁷ Тельвак В. Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського. – С. 303.

²⁸ Грушевський М. Наша західна орієнтація. – С. 235.

М. Грушевського можна вважати предтечами домінуючої у післяреволюційний період формули цивілізаційної ідентичності «Україна між Сходом та Заходом», яка була запропонована уже В. Липинським й стала, за узагальненням В. Масненка, концепцією своєрідного «третього шляху» у цивілізаційних орієнтирах між Заходом та Сходом²⁹. Однак сам М. Грушевський у дореволюційний період чітко не артикулював такої формули цивілізаційної самоідентифікації.

Важливо, що М. Грушевський став першим українським істориком, який у своїх просторово-географічних та цивілізаційних уявленнях вийшов за межі традиційної дихотомії Захід-Схід. На його ментальній мапі чітко виокремлюється ще один географічний полюс – Південь. Так, у статті «Орієнтація чорноморська» (1918) він зауважував, що коли історичні умови орієнтували Україну на Захід, то географічні спрямовували її на південний напрям, тобто на Чорне море. Додамо, що М. Грушевський, подібно до М. Драгоманова, послідовно артикулював просторовий концепт Східна Європа, у який він вписував національний образ Русі-України. Натомість поняття Європа, як слушно відзначила І. Колесник, учений вживав у значенні Західна Європа; на його ментальній карті лінія розділу між Східною Європою та власне Європою проходила східнослов'янськими територіями³⁰.

Таким чином, складні й суперечливі цивілізаційні уявлення М. Грушевського не дозволяють безоглядно вписувати його у рамки європейської цивілізаційної ідентичності. Цивілізаційну орієнтацію ученого треба розглядати у часовій динаміці, яку цілісно можна окреслювати як перехід від комбінації стриманих проєвропейських симпатій і навіть антизахідних упереджень до відверто заявленої європейської ідентичності. Якщо на дореволюційному етапі діяльності цей перехід відбувався поступово, то на межі 1917–1918 рр. у його поглядах простежуємо радикальний злам – М. Грушевський відверто задекларував український європеїзм й рішуче відмежувався від попередніх (слов'янофільських та проросійських) симпатій. Загалом характерною рисою цивілізаційної орієнтації М. Грушевського вважаємо складний синкретизм його уявлень: новітні позитивістські тенденції європоцентризму (погляд на Європу як еталон суспільного та культурного прогресу) все-таки єдналися із традиційними для української історіографії антизахідними (насамперед антикатолицькими та антинімецькими) упередженнями. Принциповою новизною у способі цивілізаційної самоідентифікації М. Грушевського стала

²⁹ Масненко В. Україна, Польща, Росія у системі цивілізаційних координат: візія В'ячеслава Липинського // *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*, red. E. Koko, M. Nowak, L. Zaskilniak. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. – S. 322.

³⁰ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Фенікс, 2013. – С. 441.

його відмова від цілковитого включення історії Русі-України в певний цивілізаційний образ. По-новаторськи засадничим було його обґрунтування трьохразової змінності цивілізаційної орієнтації Русі-України упродовж її історичного розвитку. Висловлене дає підстави вважати М. Грушевського одним із провідних мислителів української цивілізаційної думки.

Bibliography:

1. Ващенко В. «Ментальна географія» зламу XIX–XX ст.: конструювання М. Грушевським «ідеального простору» Європи, України та Росії // *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*, red. E. Koko, M. Nowak, L. Zaskilniak. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. – S. 75–93.
2. Грушевський М. Ллюстрована історія України: Репринт. відтворення вид. 1913 р. – К.: Золоті ворота, 1990. – 525 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1: До початку XI віка. – LXXXVI, VIII, 648 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 2: XI–XIII вік. – 640 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 3: До року 1340. – 592 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – 680 с.
7. Грушевський М. Наша західна орієнтація // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 4 (1): Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». – Львів: Світ, 2007. – С. 233–236.
8. Грушевський М. Нові перспективи // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 4 (1): Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». – Львів: Світ, 2007. – С. 238–243.
9. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Фенікс, 2013. – 566 с.
10. Масненко В. Україна, Польща, Росія у системі цивілізаційних координат: візія В'ячеслава Липинського // *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*, red. E. Koko, M. Nowak, L. Zaskilniak. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. – S. 307–323.
11. Тельвак В. Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського // *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX*

i XX wieku, red. E. Koko, M. Nowak, L. Zaszkilniak. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. – S. 298–306.

Ivan Kutsyi

**The Civilization Images in the Scientific Historical Heritage
of Mykhailo Hrushevsky**

Abstract

The article analyzes the historical views and civilizational orientations of M. Hrushevsky. His views on the role of the European factor in the Ukrainian national history are characterized. The paper shows the features of historical interpretations of Europe / West images as “One’s / Alien” one of the civilization space. The correlation between the images of “Slavic world” and “Europe / West” is characterized.

Key words: M. Hrushevsky, Europe, Asia, the East, the West, the Slavs, historiography, image, civilization, identity.

Анатолій ЧАБАН

ЧНУ ім. Б. Хмельницького
(Черкаси)

ВІЗІЯ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ

Історична спадщина Михайла Сергійовича Грушевського багатогранна і багатопланова. Вона відігравала й відіграє визначальну роль у дослідженні вітчизняними науковцями як історії українського етносу загалом, так і вивчення минувшини окремих українських територій.

У своїх історичних працях М. Грушевський значну увагу приділяв вивченню місця й ролі Середньої Наддніпрянщини в історії України – регіону, який, на його думку, став етнічним і державотворчим ядром українського народу. Саме до цієї думки він неодноразово повертався у своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси»¹ й, особливо, у своєму дослідженні «Нарис історії Київські землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття»², а також у «Історії української козаччини»³.

Сьогодні, коли рішуче змінюється парадигма історичного пошуку, як ніколи актуальним є повернення до історичної спадщини М. Грушевського, його бачення особливостей розвитку окремих етнічних територій країни, визначення їх ролі для правдивого й незаангажованого висвітлення історії незалежної, демократичної, європейського рівня держави. Важливість такого пошуку визначається і реаліями сьогодення, коли нагальним стає питання децентралізації, а, відтак, регіоналізації, що неминуче приводить до думки про історичний спадок тих чи інших земель, значення їх населення для минулого і сучасності України.

Метою розвідки є розкриття у повному обсязі візії М. Грушевського ролі й місця населення Середньої Наддніпрянщини в історії України з найдавніших часів до кінця XVII ст.

Головними завданнями пропонованої розвідки ми бачимо:

- розкрити бачення М. Грушевського щодо виокремлення території Середньої Наддніпрянщини як особливого регіону, де зароджувалися і формувалися етнотворчі процеси, де виникли перші державні утворення українського етносу;

---

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Редкол.: П.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991–1998.

² Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття. – К.: Наукова думка, 1991. – 542 с.

³ Грушевський М. Історія української козаччини // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 160–183; 1990. – № 4. – С. 187–205; № 8. – С. 153–175; № 10. – С. 181 – 196.

- окреслити головні розвідки вченого щодо доленосних для української історії подій, які відбувалися на теренах Середньої Наддніпрянщини. Зокрема, в переддержавні часи, в період Давньоруської держави, монголо-татарської навали, литовської та польської доби історії України-Руси;

- з'ясувати бачення М. Грушевським ролі Середнього Подніпров'я у зародженні та становленні українського козацтва, його еволюції від стихійної сили до суспільно-політичного явища, яке витворило Українську козацьку державу середини XVII століття.

- на конкретному прикладі дослідження дискусії щодо заснування міста Черкаси показати вірність поглядів М. Грушевського про тяглість історичних процесів, його рішуче заперечення так званої теорії Погодіна–Соболевського про винищення або витіснення населення Середньої Наддніпрянщини зі своїх етнічних земель у часи монголо-татарської навали.

Варто зазначити, що окреслені проблеми дотично висвітлювалися в цілому ряді досліджень вітчизняних істориків (В. Смолія, М. Корінного, Ф. Шабульдо, О. Гуржія, М. Котляра, Ф. Заставного, К. Гуслистою, О. Апанович), а також автором запропонованого дослідження у монографіях «Витоки» (1994 р.)⁴, «Середнє Подніпров'я» (1999 р.)⁵, «Історія Середньої Наддніпрянщини» (2011 р.)⁶ та низці публікацій. Однак, саме в такій постановці проблеми, а також із врахування найновіших наукових розвідок, запропоноване до розгляду дослідження пропонується вперше.

Науковий доробок М. Грушевського щодо виокремлення території Середньої Наддніпрянщини як особливого регіону. Щодо території, яка визначена в темі дослідження, літописні джерела, дослідники історії України вживали різноманітні назви, зокрема, «земля Руська», «Киевская волость», «Київська земля», «земля полянська»⁷.

Терміни «Середня Наддніпрянщина», «Середнє Подніпров'я» почали вживатися дослідниками щодо природи козацтва, без виокремлення його як за територією, так і за особливостями економічного, суспільно-політичного розвитку місцевого населення. Кожен з істориків вкладав свій зміст у цей термін. Як правило, переважна більшість з них вживала його у розширеному

⁴ Чабан А.Ю. Витоки: Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст. – Черкаси: Сіач, 1994. – 237 с.

⁵ Чабан А. Середнє Подніпров'я: В 2-х кн. – Черкаси, 1999.

⁶ Чабан А.Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини (з найдавніших часів до кінця XVII ст.) – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – 640 с.

⁷ Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 35 т. – Спб., 1859–1914; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 2. (1599–1637). – Спб.: В типографии Эдуарда Праца, 1865. – 249 с.; Жерела до історії України-Руси. Том VIII. Матеріали по історії української козащини по р. 1631. – Львів: У друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1908. – 407 с.

значенні, включаючи до нього навіть землі Чернігівщини, північної Київщини, східної Полтавщини, а також Вінничину та Брацлавщину.

На нашу думку, найбільш близькими до істини є ті автори, які пов'язують Середню Наддніпрянщину з Київською землею. Ключовим дослідженням з цієї проблематики, що саме так розглядає цю територію, є «Географічний нарис» – I розділ фундаментального дослідження М.С. Грушевського «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя»⁸. У цій праці вживається назва, визначаються кордони і територія Київської землі, центром якої був Київ. Однак і тут термін «Київська земля», як підкреслює сам історик, вживається в розширеному значенні, оскільки в ті часи літописи повідомляють і про «Київську волость», і «Київську область», що більше належали до околиць Києва⁹.

Окрім указаних, у літописах зустрічаємо назви: «Київська сторона», «Київщина», «Низовська земля»¹⁰. М. Грушевський, посилаючись на літопис, робить висновок, що Київська земля складається, головним чином, із земель полян і древлян. Однак тут же вказує, що ядром її служила земля полян («земля полянська»)¹¹.

Отже, територія Середнього Подніпров'я визначається у таких межах: знаходиться ця земля в середній течії Дніпра, що є віссю цієї території; на правому березі на півночі від Заруба до м. Чигирин на півдні; від м. Звенигородки на заході – до Дніпра; на лівому березі – від Переяслава на півночі до впадіння Сули – на півдні; до правого берега рік Супій та Сула – на сході¹².

Згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом землі Середнього Подніпров'я охоплюють південні райони Київської області, західні райони Полтавської області, північні райони Кіровоградської області та центральні райони Черкащини.

Спроби дати саме таке визначення території Середнього Подніпров'я спостерігаємо в цілому ряді праць, які пов'язують ці землі з конкретними історичними подіями. Зокрема, про Середнє Подніпров'я і розселення там полян пише літописець в «Повісті временних літ»¹³. Посилаючись на це повідомлення, ряд дослідників переконливо доводять розселення полян саме на цих землях. Зокрема, Б. Рибаків визначає територію Середнього Подніпров'я місцем, де, на його думку, розселився полянський союз племен в IV–VI ст. – в лісостеповій частині Київщини у басейні р. Рось і поблизу Переяслава. Свої твердження він

⁸ Грушевський М. Нарис історії Київської землі...

⁹ Там само. – С. 5.

¹⁰ Повесть временных лет. – М.: Наука, 1950. – С. 28.

¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Редкол.: П.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 189–191, 239, 388.

¹² Чабан А.Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини... – С. 28.

¹³ Повесть временных лет. – С. 35.

грунтує на аналізі археологічних матеріалів так званої культури «пальчатих фібул», або, як він її називає, «древностей русів»¹⁴.

Цю версію знаходимо в працях переважної більшості дослідників. Зокрема, ще раніше М. Грушевський у своїх картах до «Ілюстрованої історії України-Руси», потім І. Крип'якевич в картах до своєї «Історії України», а в наш час О. Субтельний в книзі «Україна. Історія», П. Толочко в праці «Київська Русь» поміщають полян на південних околицях Київської землі. Всі вони посилаються на записи давніх літописів, які відводили полянам місце від Росі до Тясмину¹⁵.

Відомоті про вплив природних факторів Середнього Подніпров'я на розвиток населення, його історію знаходимо в праці М. Грушевського «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослав до кінця XIV сторіччя», де він вказує, що з давніх часів ця земля відзначалася височинами, долинами і ярами, болотистими низовинами. Детальну характеристику він дає рікам Київської землі, і, зокрема, «найзнаменитішій після Дніпра річці Рось». Вчений відзначав найважливішу природну характеристику Середнього Подніпров'я: ця земля є межею Лісостепової і Степової зон. Він вказував, що південна Київщина була «полем», а навколо Києва «леса и боры великие». Важливо, що опис природи Київщини історик дає через літописні згадки. Це дозволяє нам найбільш достовірно реконструювати екосферу найдавніших часів¹⁶.

М. Грушевський, вказуючи на невичерпність багатства природи краю, захищеність теренів Середньої Наддніпрянщини козацької доби, підкреслював свободу, що мало місцеве населення в користуванні ними. Це надзвичайно важливе зауваження видатного історика спрямовує нас на необхідність дослідження обставин того, як місцеве населення освоювало природні багатства краю. Добрі природні умови Середнього Подніпров'я вимагали поміж іншого значної праці для їх використання. Тому найголовнішою передумовою існування тут населення була господарська діяльність, яка разом з обороною краю була головною їх функцією. Сутність праці населення на Подніпров'ї полягала, насамперед, в освоєнні природних багатств краю. Воно займалося рибальством, мисливством, бортництвом. Водночас мешканці цих земель інтенсивно займалися землеробством та скотарством. Важливою стороною господарського життя місцевого населення стало освоєння сусідніх територій, особливо в південному напрямку.

М.С. Грушевський про джерела українського етносу. Питання ролі і значення місцевого населення Середньої Наддніпрянщини у формуванні

¹⁴ Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 81.

¹⁵ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 14; Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 24; Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 54.

¹⁶ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 1–56.

українського етносу має тісний зв'язок взагалі з проблемою етногенезу українського народу, оскільки саме воно, на думку значної частини дослідників, мало вирішальний вплив на ці процеси.

Вивчення етногенезу українського народу привертало увагу наукової громадськості протягом тривалого часу. Предметом нашого дослідження не є детальне вивчення проблеми формування українського етносу. Однак оскільки, на нашу думку, саме на Середньому Подніпров'ї відбувалися найбільш інтенсивні процеси етногенезу, доречно вдатися до короткого огляду даної проблеми, передусім у контексті візії М. Грушевського.

До висвітлення проблем формування українського етносу вдавалося чимало дослідників історії України, а також слов'янських народів, які принагідно зверталися до цього питання у своїх дослідженнях. З робіт вітчизняних істориків XIX ст. виділяються праці Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, О. Єфименко, а також М. Грушевського. Вони розглядали етногенез українського народу в історичній цілісності і безперервності: від початків слов'янства аж до XX століття. Особливо активізувалася наукова діяльність у даному напрямку наприкінці XIX – на початку XX ст., і перш за все зусиллями М. Грушевського.

Аналіз історіографії проблеми формування української народності, на наш погляд, на перший план висуває особливо важливе питання про початковий етап формування українського народу. Ця проблема є також надзвичайно актуальною і для вивчення населення Середнього Подніпров'я, геополітичного аспекту його життєдіяльності.

Навколо початкового періоду в історії українського народу точилася і точиться гостра дискусія серед науковців, яка дуже часто із наукової полеміки перекидається на трибуни політиків. Відомо, що М. Грушевський був палким прихильником включення до історії українського народу прадавнього етапу. Він вважав, що «український народ в перших віках свого історичного існування жив широким і сильним політичним життям, а створена ним політична організація служила творящим центром для всієї Східної Європи... В основі всього нинішнього життя Східної Європи лежать і досі підвалини, закладені Київською державою». Він вважав, що «історичне життя українського народу починається півтори тисячі років тому»¹⁷. Тобто, істориком відстоюється ідея прадавності української народності.

При всій різноплановості і гостроті дискусій щодо виникнення і формування українського етносу, одне з питань залишається практично поза цією дискусією. Це питання про необхідність для формування народності якогось одного ядра, яке відігравало б притягальну роль для інших

---

¹⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. – С. 16.

протонародностей. Таким ядром, як переконливо показує ряд дослідників (і перш за все, М.С. Грушевський), була група племен, що мешкала на Середньому Подніпров'ї (в «Руській землі», як зазначає літописець).

Тобто, субстратом (основним чинником), виникнення українського етносу був місцевий (автохтонний) елемент, що почав формуватися в неолітичній добі (новому кам'яному віці), що тривала від 5000 до 1800 р. до н.е. Основою його було осіле населення, що почало займатися хліборобством, приручило худобу. В результаті еволюційних процесів воно досягло значних результатів у розвитку матеріальної культури.

Середнє Подніпров'я було чи не головною територією, де розквітла ця висока хліборобська культура неоліту. Розвивалася вона від 3500 р. до 1400 р. до н.е. і дістала назву трипільської. На південній Київщині, Черкащині віднайдено понад тисячу значних пам'яток трипільської культури, серед яких унікальні поселення біля сіл Майданецьке та Тальянки Тальнівського району, Доброводи Уманського району Черкаської області.

Жило хліборобське населення трипільської культури в постійних оселях, будувало прямокутні будинки, майже сучасного типу. Основним його заняттям було землеробство. Трипільці вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Землю обробляли мотикою. До наших часів дійшло чимало керамічних виробів трипільців. Численні фігурки жінок, які відносяться до того часу, свідчать про поширення релігійного культу богині-матері.

Ми не виводимо автохтонне населення Середнього Подніпров'я безпосередньо від трипільців, але переконані щодо великого впливу цієї культури на формування ознак етнічної спільності мешканців краю, що з'явилися пізніше – на культуру, вибір постійної території проживання, спільності господарського життя, психічного складу.

На формування українського етносу населення Середнього Подніпров'я особливий вплив мала смуга території, яка межувала з Чорним морем та лінією заселення автохтонного населення на межі Степу та Лісостепу, крайніми південними землями якої були нинішні міста Канів та Черкаси. За даними А. Спіцина і В. Седова для східних слов'ян ця територія мала етно-визначальні впливи¹⁸.

Саме через цю смугу пройшло чимало древніх племен, насамперед, кочових з південних земель, а також вихідців з інших територій. Безумовно, їх життя, звичаї, традиції, зв'язки з порубіжними місцевими племенами значною мірою впливали на формування етносу.

Першими племенами, що досягли Середнього Подніпров'я у I тис. до н.е. й відомості про яких дійшли до нашого часу, були кіммерійці, згодом скіфи,

¹⁸ Спицын А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Спб., 1899. – Т. 7. – С. 22; Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / Серия: Археология СССР. – М., 1982. – С. 21.

пізніше сармати, алани, роксолани. Наймогутнішими серед номадів українських степів, безумовно, були скіфи, які утворили могутню державу.

На прадавніх мешканців цієї території мали також вплив торгові зносини з грецькими містами-державами, які тривалий час функціонували на причорноморських землях.

Зрозуміло, що всі ці чужоземні елементи мали певний вплив на формування прадавньої історії українського народу. Але перебільшувати, або ж вважати його вирішальним, як на це справедливо вказували М. Грушевський та І. Крип'якевич, а також сучасні історики П. Толочко та Б. Рибаків, не слід, оскільки всі ці племена не «залишили практично ніяких організаційних традицій на Україні»¹⁹ Це зауваження стосується і часу колонізації території Середньої Наддніпрянщини германськими готами, а також гунами, які витіснили попередників.

Історичні джерела у межах Середнього Подніпров'я виразно фіксують слов'ян лише з середини I тис. н.е., коли вони з'явилися на історичній арені Європи як багаточисельна етнічна спільність.

М. Грушевський, а за ним І. Крип'якевич та інші прямо пов'язують етногенез української народності з життям і діяльністю антів, їх держави. М. Грушевський пише, що «грецькі письменники VI–VII ст. н.е. називали антами українців». Далі він зауважує: «Це й були наші українські племена, що зайняли тоді все побережжя Чорноморське від Дністра до Азовського моря і вперше тут виступають в історичних джерелах окремо, під назвою Антів»²⁰

У V–VI ст. предки українського народу зайняли значну територію, яка нині належить Україні. Вони виступають в цей час як окрема слов'янська група під іменем антів. Однією з територій компактного розселення антів вчені називають землі Середнього Подніпров'я.

Візія М. Грушевського щодо ролі Середньої Наддніпрянщини в утворенні Руської держави. Відомо, що поляни й роси згадуються літописцями як могутні племена, що воювали в 626 р. біля стін Дербенту на Каспійському морі, біля Царгороду, у 643 р. підтримували хозар у їх боротьбі з халіфатом. Б. Рибаків наводить записи перських літописців, які повідомляють, що руси «воюют со всеми неверными, которые живут вокруг их страны и одерживают победы». Він вказує, що бойові походи, торгові зв'язки приводять до розширення території росів, яка в VII–VIII ст. стала «суперсоюзом», що включав 6–7 союзів племен²¹.

¹⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1; Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.; Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 56–75; № 2. – С. 40–59; Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.

²⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. – С. 32.

²¹ Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси // История СССР. – 1981. – № 2. – С. 47.

В цей час з'являється розуміння назви «Русь» у широкому сенсі, як назви території сукупності всіх східних слов'янських племен, що населяли Київську Русь. Та все ж ще тривалий час, як справедливо зауважує П. Толочко, назва Русь вживалася осібно, стосовно лише земель «між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россю і Тясмином на півдні, Горинню на Заході»²².

У 80-х роках минулого століття розгорнулася дискусія між академіками Б. Рибаківим та А. Новосельцевим про роль і місце Середньої Наддніпрянщини в українській історії. А. Новосельцев у роботі «Мир истории или миф истории» критикує посилання Б. Рибаків на польського історика Длугоша та видатного українського історика М. Грушевського, які висловили припущення щодо походження імені Аскольд від гідроніма «Оскол», а також ототожнювання Б. Рибаківим геродотівських сколотів зі слов'янами. Камінь на камені не залишає А. Новосельцев від гіпотези Б. Рибаків, що три слов'янські центри Куйаба, Слава, Арс, які згадуються арабськими літописцями – це українські міста Київ, Переяслав та Родня. З іронією автор називає противників норманської версії як «посредственности, либо представители школы Грушевского, который обнаруживал украинцев как особый этнос уже в IV веке».

Однак не відомо, до якої категорії відносить А. Новосельцев видатних російських істориків Б. Грекова, М. Тихомирова, А. Насонова, які стояли на позиціях південного походження слова «Русь». Автор постійно намагається піднести роль Новгороду на противагу Києву через утвердження норманської версії. Вочевидь, вся полеміка статті спрямована на те, що Б. Рибаків, услід за М. Грушевським, заперечує появу Руської державності в Новгородській землі і її перехід до Києва.

Визрівання української народності відбулося в надрах зародження, зміцнення Древньої Русі як держави і здійснювалося разом з іншими народностями, які входили до її складу. Але, як підкреслюють дослідники, «найбільш інтенсивний історичний розвиток йшов не на півночі, а на півдні, в Середньому Подніпров'ї, і причому за багато століть до появи норманів»²³.

Про роль і значення Середнього Подніпров'я (в більш вузькому значенні, як землі «Руської», яка на початку відповідала означеній нами території) в часи Київської Русі окреслено М. Грушевським в його 1-му томі «Історії України-Руси», але найбільш ґрунтовно проблеми південної Київщини висвітлюються істориком в «Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.», де описується час феодальної роздробленості держави.

В часи Київської держави на формування населення Середнього Подніпров'я мав вплив ще один етнічний елемент – різноманітні тюркські поселенці, що відомі під загальною назвою чорні клобуки. Як вказує

²² Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – С. 38.

²³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. – С. 333.

М. Грушевський, це печеніги, торки, берендичі, коуї, каспичі, які певний час жили на Пороссі, від Тясмина до Дніпра. Поряд з цими племенами, за твердженням літописця, на землях Середнього Подніпров'я продовжувала жити досить значна кількість місцевого населення, переважно в містах. Вони мирно співіснували.

Як вказують дослідники, чорні клобуки зберігали кочовий спосіб життя, язичницьку віру. Вони кочували по багатих пасовищах Поросся, Посулля та Подніпров'я. Разом з тим у XII ст. брали активну участь у справах Київської держави, заявляючи про свою відданість київським князям. Однак вони були самостійним об'єднанням, переслідуючи на всіх поворотах історії власний інтерес.

За М. Грушевським, чорні клобуки були поселені київськими князями на частині Подніпров'я – його порубіжжі – з метою оборони від половців. І цієї мети було досягнуто. У XII ст. половці рідко проникали далі Поросся, в'язнучи в боях з чорними клобуками. Крім того, чорні клобуки надавали київським князям дешеве і численне військо, особливо для боротьби з половцями, а також і з іншими ворогами держави²⁴.

Отже, на формування населення Середнього Подніпров'я часів Київської держави мали вплив різноманітні племена, які жили тут і мирно співіснували з місцевим населенням тривалий час. Це були поляки, що поселилися на порубіжжі в середині XI ст., вихідці з Галичини та Волині, які прийшли сюди на початку XIII ст., неслов'янські племена чорних клобуків, які жили тут в середині XII ст. Але вони не справили, як переконливо доводить М.С. Грушевський, вирішального впливу на місцеве населення, оскільки не створили ніяких державних організаційних структур, жили відособлено, як чорні клобуки. Хоча вони стали важливим демографічним вкрапленням, що позначилося на формуванні культури місцевого населення.

Варто зазначити, що населення Середнього Подніпров'я в часи Київської Русі виступало важливим форпостом у захисті держави від агресивних південних сусідів. Тут функціонувало чимало міст-фортець, які водночас з оборонними функціями були значними господарськими, ремісничими центрами, а ряд з них були й важливими регіональними політичними центрами (Канів, Родень, Переяслав, Корсунь, Богуслав).

Бачення М. Грушевським наслідків монголо-татарської навали. М. Грушевський вважав, що монголо-татарське іго не мало фатального значення для місцевого населення, а навіть принесло певне пожвавлення всіх сторін життя. Особливо це стосувалося Середнього Подніпров'я. Він доводить, що історичних підстав говорити про запустіння Київщини надзвичайно мало. Ці гіпотези, на думку вченого, висувалися і підтримувалися тільки з метою: одних – заселити Київську землю

²⁴ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 31–32.

польськими колоністами, інших – галицькими і волинськими переселенцями і пояснити таким чином появу тут «малоруської» мови, задатків якої, на їх погляд, в древності не було²⁵.

Вірогідніше, як твердять М. Костомаров, М. Максимович та В. Антонович, населення Середнього Подніпров'я мало змогу після погромів Переяслава й інших міст сховатися в лісах та інших захищених місцях. М. Грушевський переконаний, що перетворити Київщину на пустелю було надзвичайно важко. Він вважав, що лише частина жителів цього краю була знищена, переважно та, яка боронилася в містах. Основна ж маса «зуміла перебратися в різні захищені місця, втекти в сусідні землі, з часом повернувшись на «свої землі». На південній Київщині, за твердженням ученого, в той час було чимало недоступних місць, де могло переховуватися місцеве населення²⁶. Ймовірно, місцем схрону населення середнього Дніпра стали природно захищені острови на Дніпрі, оточені плавнями землі між Дніпром і Тясмином, лісові масиви на Придніпров'ї, Пороссі тощо.

Як відомо, Київська земля і в домонгольський час неодноразово розорювалася, однак вирішального значення у знищенні населення ці катаклізми не мали. Такими трагічними для Київщини роками були 1169, 1203. Так, про події 1169 р. літописець записав: «Небысть помилования никому же ниоткуда же, крестьяномъ убиваемомъ, другимъ вяжемьмъ»²⁷. Про розорення 1203 р. записано, що «разграбиша и монастыри все..., все ведоша иноплеменици в вежи к собе»²⁸.

Тобто, ми бачимо, що при всій трагічності подій монголо-татарської навали населення не було знищено і повністю брати на віру повідомлення літописів при описі цих подій не слід. Оскільки, як видно, аналогічні записи були про часи 1169 та 1203 рр. На цей парадокс звертав увагу М. Грушевський.

Він твердив, що існує принаймні ще три обставини, які свідчать про те, що населення південної Київщини не було знищене в цей час. По-перше, на думку вченого, окремі території цієї землі добровільно підкорилися монголо-татарам, по-друге, тут існувало значне туземне ядро, яке пережило навалу Батия, зберігши і місцевий елемент. Нарешті, по-третє, місцеве населення могло використати тогочасну ситуацію аби вивільнитися від централізованого дружинного ладу, надмірного адміністрування і відбудувати дрібні автономні общини²⁹. Тобто, М. Грушевський відстоює

²⁵ Там само. – С. 438.

²⁶ Там само. – С. 438–439.

²⁷ Тамсамо. – С. 79.

²⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. – С. 101.

²⁹ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 440–441, 450.

думку, що монголо-татари не перервали тяглості історичного процесу населення Середнього Подніпров'я, що цілком справедливо, і не мали фатального значення для його подальшого розвитку.

Однак, можна погодитися з думкою П. Толочка, який вважає, що М. Грушевський вдається в цих оцінках до крайнощів, заперечуючи руйнівне значення монголо-татарської навали для Південної України. Особливо це стосується, на думку П. Толочка, оцінки М. Грушевським суспільного життя Київщини. «Повернення до старих общинних порядків, до управління «старцями», не досягнення народу, а його трагедія. Втратити соціально-стратифіковану структуру суспільства, позбутися його елітарно-інтелектуальної частини, – це означає бути відкинутим у своєму розвитку на цілу епоху», вважає П. Толочко³⁰.

Також М. Грушевський рішуче виступав проти версій щодо спільного проживання русичів і монголо-татар на Київській землі. Він наводить дані Плано Карпіні, який мандруючи у цей час через Київську землю, ніяких даних про співжиття не надав. Плано Карпіні, який був тут в 1246 р., свідчить, що лише в Каневі на Середньому Подніпров'ї знаходився татарський гарнізон. А в інших містах не було татарських гарнізонів і начальники в них були русичі. Мандрівник явно відділяв ці міста від першої татарської застави, яка, за його словами, знаходилася за шість днів шляху від Києва, тобто десь на південь від Тясмину³¹.

Водночас, М. Грушевський припускає, що все Поросся було в безпосередньому підпорядкуванні татар і не мало князів, тож невідомо, кому належала ініціатива такого устрою – татарам чи самому населенню, яке звикло співіснувати з кочівниками. Історик пише: «Київщина перетворилася... в групу міських общин... під безпосереднім управлінням татар...Тобто, на Київщині та Переяславщині княже-дружинний лад після татарського погрому прийшов до занепаду зовсім»³². Вчений також рішуче виступав проти версій про переселення жителів Середнього Подніпров'я на північний схід, а також про прихід на цю територію населення з Галичини й Волині³³.

Отже, історичні джерела та наукові дослідження підтверджують, що в час суворого випробування, яке випало на долю українського народу в ході монголо-татарської навали, населення Середнього Подніпров'я вижило і вистояло.

Щодо заснування міста Черкаси. Праці М. Грушевського стали основоположними й при вивченні питання про часи заснування міста

³⁰ Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – С. 536–538.

³¹ Плано Карпини Джовани дель. История Монголов. – М.: Наука, 1957. – С. 58–59.

³² Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Редкол.: П.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 171, 181.

³³ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 459, 465.

Черкаси. Саме як укріплення, які з'явилося в часи послаблення впливів Золотої Орди на Середню Наддніпрянщину.

Найбільшого поживлення дискусія з приводу заснування міста Черкаси набула на початку 80-х років минулого століття з появою статті Андрія Васильовича Сердюка «Скільки років Черкасам?» у газеті «Черкаська правда». В засобах масової інформації, у середовищі історичної, краєзнавчої громадськості розгорнулася широка дискусія. Для підведення її підсумків була створена спеціальна комісія. До її складу були включені представники всіх груп дослідників, які стояли на захисті тих чи інших версій.

За пропозицією комісії упродовж 1982 – 1984 рр. у місті працювала спеціальна археологічна експедиція інституту археології АН України (І.І. Артеменко). До пошуків джерельної бази були залучені відділи джерелознавства та історичного краєзнавства Інституту історії АН УРСР, найбільш авторитетні архівні установи України та СРСР.

У процесі роботи комісії була також проаналізована більшість публікацій наукового, краєзнавчого та публіцистичного характеру з вказаної проблеми (О. Тканка, М. Фесенка, Ф. Горленко, М. Пономаренка, Є. Найдена, А. Стрижака, Н. Янка, А. Чабана, А. Кругляка, О. Сердюка, С. Реця, П. Соси, П. Жука, Г. Сизоненко, М. Карпенка, Ю. Черченка, Ю. Маринівського), які були надруковані починаючи з 1957 р. в республіканській та місцевій пресі, в «Українському історичному журналі», в окремих брошурах та путівниках. Про результати проведеної роботи комісія проінформувала членів рад інститутів археології та історії АН СРСР. Остаточні підсумки проведеної роботи були заслухані 2 лютого 1985 р. на Вченій раді Інституту історії АН України, де були схвалені її результати.

В історичній науці на сьогодні існує принаймні п'ять чітко окреслених точок зору на час виникнення міста Черкаси. До першої з них варто віднести роботи групи дослідників, краєзнавців (сутність поглядів цієї групи найбільш аргументовано виклав С. Рець в серії публікацій в газеті «Черкаська правда» за 1982 р., а також в публікаціях 1996 р.), яка вважає, що час виникнення міста слід віднести до IV–VI ст. н.е., оскільки перші археологічні знахідки на території міста відносяться саме до цього часу. С. Рець досконало вивчив природні особливості розташування міста і вважає, що існує фортифікаційна спрямованість річкових терас, що, на його думку, підтверджує це припущення. Однак археологічні знахідки, що є в розпорядженні дослідників, не можуть підтвердити існування тут в ті далекі часи саме міста, а не мисливського поселення. Відсутні також і писемні згадки, що зводить цю думку до рівня припущення.

Друга точка зору (сутність її була викладена краєзнавцем А. В. Сердюком) полягає в припущенні, що місто виникло наприкінці XI ст., або ж у XII ст. – в період, коли тут перебували чорні клобуки. Дослідники

обґрунтовують свою версію записом у Воскресенському літописі, про те, що чорних клобуків називали черкасами. Однак і ця версія не знаходить археологічного підтвердження. Існує певний сумнів щодо вказаного запису, оскільки це могло бути дописано як коментар до літопису значно пізніше.

Не менш значима третя точка зору (автори – Ф. П. Сизоненко та Г. С. Сизоненко), згідно якої час появи міста окреслювався в період будівництва Ярославом Мудрим Пороської лінії міст у 1032 р.. Однак ця версія також не знайшла ні писемного, ні археологічного підтвердження.

Четверта версія відносить нас до кінця XIII ст., тобто в часи переселення в ці місця черкес із так званих Рильських слобід на Курщині, про що стверджував російський дослідник І. Болтін. Її послідовним прихильником був М. Фесенко. Однак ця версія також не знайшла ні археологічного, ні писемного підтвердження.

І, нарешті, п'ята точка зору (О. Тканко, Є. Найдено) означає часом заснування міста кінця XIV ст., тобто час запису в офіційних литовських документах. Саме ця точка зору була внесена в історичні довідники, а також в «Історію міст і сіл Української РСР».

На остаточне рішення про встановлення часу заснування міста Черкаси вирішальне значення мало поглиблене вивчення джерельної бази, результатів археологічних досліджень, а також основоположних досліджень істориків минулого. Сприяли утвердженню єдиної точки зору членів комісії змістовні публікації у місцевій пресі, «Українському історичному журналі» заслужених краєзнавців України – М.Ф. Пономаренка та П. П. Соси. Аналіз сучасних напрямків пошуків вказує Ф. Горленко³⁴. Виходячи з комплексу даних, які сформувалися на той час, Інститут історії АН УРСР та Інститут археології АН УРСР в 1985 р. визнали, що час заснування міста Черкаси відноситься до вісімдесятих років XIII ст.

У науковій записці Інституту історії та Інституту археології АН УРСР про час виникнення м. Черкаси сказано: «На території сучасного міста Черкаси відомі археологічні пам'ятки різних історичних періодів від епохи неоліту до скіфського часу, а також слов'янські пам'ятки до VII ст. нашої ери, які висвітлюють історію території, але не мають відношення до формування міста Черкаси. Пам'ятки наступного часу відомі тут лише з XIII ст. На основі виявлених археологічних матеріалів неперервний розвиток міста простежується тільки з кінця XIII ст. Перша згадка про місто Черкаси є в Густинському літописі під 1305 р. У білорусько-литовських літописах 1320–1322 рр. Черкаси згадуються як місто поряд з іншими містами Південної Русі. Ці згадки свідчать про вже існуюче місто, виникнення якого має бути віднесено до більш раннього часу. В дослідженнях істориків (І. Болтіна,

³⁴ Горленко Ф. Об этнониме Черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX в. // Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 23–42.

М. Карамзіна, Ф. Шевченка) заснування Черкас відноситься до вісімдесятих років XIII ст. Таким чином, виходячи із сукупності археологічних і писемних джерел, часом заснування міста Черкаси слід вважати кінець XIII століття»³⁵.

Встановлення часу заснування міста Черкаси наприкінці XIII ст. дає нам змогу висловити думку про те, що населення Середнього Подніпров'я, яке в часи монголо-татарської навали знайшло собі притулок в захищених місцях біля Дніпра, зуміло вийти на рівень усвідомлення необхідності спорудження укріплення, що боронило б їх від ворогів. Населення, яке почало гуртуватися навколо цього укріплення, почало називатися черкасами за назвою свого міста. Воно стало прямим попередником українського козацтва. Черкаси Середнього Подніпров'я пронесли традиції Київської держави до нових козацьких часів.

Дискусія щодо заснування міста Черкаси, саме таке її вирішення, підтверджує основоположні позиції М. Грушевського щодо тяглості історичних процесів українського народу, спростування тверджень про знищення чи витіснення населення Середньої Наддніпряниці в часи монголо-татарської навали і заселення її у XV ст., а відтак меншовартості українського етносу, про збереження і примноження традицій соціальної організації від давньоруських часів до модерних козацьких.

М.С. Грушевський про виникнення українського козацтва. Надзвичайно важливими для дослідників козацтва на Середньому Подніпров'ї є праці М. Максимовича, який вважав, що «В Україні обох берегів Дніпра козацтво розвинулося з XIV ст. як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, тобто духовенства, шляхетства, міщанства і поспільства». Саме М. Максимович одним із перших підняв питання про особливу роль Середнього Подніпров'я в історії становлення українського козацтва³⁶.

Про демократизм козацтва підкреслював неодноразово в своїх творах В. Антонович, який указував, що козацтво – це втілення найвищих чеснот тогочасного суспільства, що «українському народові, що сидів між польським та великоросійським, прийшов до типу принцип широкого демократизму... Отся провідна ідея вельми рельєфно позначилася в козащині...»³⁷.

Видатний дослідник українського козацтва М. Грушевський вважав, що козацтво пройшло значний шлях від руйнівної стихійної сили до сили, що стала представником національних інтересів свого народу і взяло на себе державне будівництво України³⁸.

³⁵ Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. – К.: Молодь, 1993. – С. 142.

³⁶ Максимович М. Собрание починений: В 3-х т. – К.: Типография М.П. Фрица, 1876. – Т. 1. – С. 261–262.

³⁷ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – С. 3.

³⁸ Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 169.

В історичній науці є широка палітра думок зарубіжних та вітчизняних дослідників з приводу цього справді унікального явища в історії українського народу. У зв'язку з цим надзвичайно слушним є зауваження В. Смолія, який вважає, що «причини, які зумовили виникнення козацтва, мали комплексний характер. До них належали економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні чинники. Ігнорування чи, навпаки, гіпертрофоване зображення будь-якого з них призводить до спотвореної, деформованої реконструкції обставин появи і розвитку українського козацтва»³⁹.

Незважаючи на різні точки зору на природу виникнення козацтва, абсолютна більшість дослідників, які займалися чи займаються вивченням цього явища в історії українського народу, одностайні у визначенні території, що відіграла вирішальну роль у час зародження та формування козацтва. Такою землею вони називають Середнє Подніпров'я, Побужжя, Брацлавщину – південне порубіжжя з Диким полем, з їх мужнім населенням, яке першим брало на себе удари кочового степу. Причому пріоритет вони віддають якраз Середній Наддніпрящині.

М. Грушевський також писав: «Україне дозволя, широка воля й свобода в стосунках, відсутність всього того утиску, матеріального і морального, який давав себе чути в ліпше засиджених і захищених місцях «посполитому чоловікові» з боку суспільної ієрархії, і невичерпні багатства природи та свобода в користуванні з них – тягнули сюди й прив'язували людей до сеї землі, зливої кров'ю й посипаної попелом після татарських наїздів»⁴⁰.

Саме тут, на Середньому Подніпров'ї, як вказують історичні документи, літописні джерела та праці дослідників, знаходилися невеликі фортеці-замки, де, як писав М. Грушевський, «купчилися невеликі поселення зем'ян-шляхти, міщан і селян...»⁴¹. І сюди, на вільну територію від утисків польської шляхти йшов потік втікачів, де вони знаходили свободу.

Тобто ми бачимо, що перші згадки про українське козацтво в офіційних, державних документах, а також описах сучасників того періоду стосуються безпосередньо земель і населення Середнього Подніпров'я, а саме території навколо Черкас і Канева. Про це свідчить також детальний аналіз перших згадок про українське козацтво в західноєвропейських джерелах, які віднайдені Д. Наливайком.

Коментуючи перші згадки про українських козаків, М. Грушевський бере під сумнів повідомлення М. Бельського про козаків Поділля, зазначаючи, що

³⁹ Смолій В. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 62.

⁴⁰ Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 135.

⁴¹ Там само. – С. 136.

сам М. Бельський на 991-й сторінці своєї «Хроніки» перші відомості про козаків датує лише 1516 р.⁴².

Виходячи з достовірних офіційних джерел історик стверджує: «Про козаків в чорноморських степах чуємо в XIV і XV вв., але се козаки татарські, або неясні ще до своєї народності. Такі звістки, де говориться безсумнівно про наших українських козаків, маємо тільки з 1490-х рр. В 1492 р. хан кримський жалується, що Кияне й Черкасці погромили татарський корабель під Тягинєю, і князь литовський Олександр обіцяє пошукати того межі козаками на Україні»⁴³.

Такими є стратегічні проблеми щодо ролі населення Середньої Наддніпрянщини, розвитку цієї території у найдавніші часи української історії, які досконало відпрацював видатний історик Михайло Сергійович Грушевський. Однак це далеко не весь перелік. Зокрема, основоположні ідеї вченого стосуються також української козацької державності, становища населення в часи Рутени. Однак це завдання подальших розвідок.

Bibliography:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. (1599–1637). – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1865. – 249 с.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 35 т. – СПб., 1859–1914.
4. Горленко Ф. Об этнониме Черкассы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX в. // Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 98 – 115.
5. Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 160–183; 1990. – № 4. – С. 187–205; № 8. – С. 153–175; № 10. – С. 181 – 196.
6. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття. – К.: Наукова думка, 1991. – 542 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Редкол.: П.Сохань (голова) та ін.. – К.: Наукова думка, 1991–1998.
8. Жерела до історії України-Руси. Том VIII. Матеріали по історії української козащини по р. 1631. – Львів: У друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1908. – 407 с.
9. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
10. Максимович М. Откуда идет русская земля по сказанию Несторовой повести // Собрание починений: В 3-х т.. – К.: Типография М.П. Фрица, 1876. – Т. 1. – 847 с.

⁴² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 7. – С. 89.

⁴³ Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 175.

11. Максимович М.А. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении её новопришлым народом: письмо к М.П. Погодину // Русская беседа. – 1857. – № 8. – С. 22 – 35.
12. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. – К.: Молодь, 1993. – 367 с.
13. Плано Карпини Джовани дель. История Монголов. – М.: Наука, 1957. – 268 с.
14. Повесть временных лет. – М.: Наука, 1950. – 251 с.
15. Пономаренко М. Черкаси: тасмниця топоніма // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1991. – № 4. – С. 67–76.
16. Рыбаков Б. Новая концепция преемственности Киевской Руси // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 56–75; № 2. – С. 40–59.
17. Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / Серия: Археология СССР. – М., 1982. – 328 с.
18. Смолій В. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 61–72.
19. Смолій В., Гуржий О. Становлення української феодальної державності // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 10–20.
20. Спицын А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1899. – Т. 7. – С. 22 – 45.
21. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.
22. Чабан А. Роль Середнього Подніпров'я у формуванні українського етносу (з найдавніших часів до XIV ст.). – Черкаси, 1992.
23. Чабан А. Середнє Подніпров'я: В 2-х кн. – Черкаси, 1999.
24. Чабан А.Ю. Витоки: Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст. – Черкаси: Сіяч, 1994. – 237 с.
25. Чабан А.Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини (з найдавніших часів до кінця XVII ст.). – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – 640 с.

Anatolii Chaban

Vision M.S. Hrushevsky history Middle Naddnyprianshchyna

Abstract

The paper studies Mykhailo Serhiyovych Hrushevsky's vision of the role and place of Ukraine of the Middle Course of the Dnieper River in the creation of the Ukrainian ethnos, state formation and crucial events in the life of the Ukrainian people. The article focuses on the history of the Middle Dnieper Ukraine, which confirms the main positions of Mykhailo Hrushevsky concerning the continuity of the historical processes of the Ukrainian people and refuting a view about the extermination or expulsion of the Middle Dnieper population during the Mongol-Tatar invasion and the repopulation of the region in the 15th century (the view that has been used to advocate an inferior status of the Ukrainian ethnos). The study also echoes Hrushevsky's argument about preservation and multiplication of the traditions of the social organisation in the region – from the times of the Kyiv Rus' to the modern times of the Cossacs.

Key words: M. Hrushevsky, Middle Dnieper Ukraine, historiography, Kyiv Rus', Cossacs.

Великий історик як політичний і
громадський діяч

Юрій ЯКОВЛЄВ

Прикарпатський національний
університет ім. В.Стефаника
(м. Івано-Франківськ)

МІЖ НАУКОЮ ТА ПОЛІТИКОЮ: МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (1894–1899)

Русько-Українська радикальна партія (далі – РУРП) була заснована на початку жовтня 1890 р. у Львові. Початок її діяльності співпав із черговою спробою польсько-українського порозуміння в Галичині, що увійшла в історію як “нова ера” (1890–1894). РУРП виступила проти цієї угоди народовців і засудила будь-які спроби порозуміння з польською шляхетською більшістю в Галицькому крайовому сеймі¹.

Незважаючи на провал, “нова ера” мала ряд конкретних здобутків у Галичині. Важливим досягненням угоди стало відкриття в Львівському університеті кафедри “всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи”². За рекомендацією В. Антоновича на посаді “ординарного професора” кафедри було затверджено кандидатуру М. Грушевського³.

Очевидно, що переїзд М. Грушевського в Галичину члени РУРП розцінювали насамперед як спробу зміцнення впливу тієї частини народовців, котра виступила за продовження угодовського курсу в Галичині (т. зв. народовці-“новокурсники” на чолі з О. Барвінським). Так, 9 серпня 1894 р. І. Франко в листі до М. Драгоманова писав: “Про Груш.[евського] я не знаю багато. Що до політичних поглядів він, здасть ся, Барвінщанин, і отсе недавно, в осени минувшого чи весною сего року, коли Барв.[інський] йїздив на Україну, щоб збирати підписи людей, похваляючих его політику, а прищаючих Романчука, в числі тих підписів був і его підпис”⁴.

¹ Редакція. В справі угоди // Народ. – 1890. – Ч. 24. – 15. л.[атинського] грудня. – С. 388–392; Протести рускої академічної молодіжї протів угодової політики // Народ. – 1891. – Ч. 2. – 15. л.[атинського] січня. – С. 20–22; О. Г. Подви́ги “новоеристів” в Станіславові // Хлібороб. – 1892. – Ч. 8. – 15. квітня. – С. 57–59 та ін.; Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. – С. 181–203.

² Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – С. 133–137; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К.: ВД “Стилос”, 2010. – Т. 5. – С. 30.

³ Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 30.

⁴ Матеріяли для культурної й громадської історії Західної України. Т. 1: Листування І. Франка і М. Драгоманова. – К.: З друк. Всеукр. Акад. Наук, 1928. – С. 472–473; Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898) // Україна в минулому. – К. – Львів, 1994. – Вип. V. –

Політичну позицію М. Грушевського до його приїзду в Галичину можна встановити в загальних рисах. Оpubлікований “Щоденник” М. Грушевського⁵ містить коротку інформацію про його участь в громадському житті, натомість про політику – ніяких чітких висловлювань. Політичні симпатії М. Грушевського в той час були доволі невиразні. Такий стан речей зумовлювала його несамотійність і певна залежність від В. Антоновича та О. Кониського, які мали найбільший вплив на юнака⁶. Перший у науковому плані, а другий у громадсько-політичному⁷. Очевидно, що під їхнім впливом М. Грушевський до свого приїзду у Львів підтримував угодовську політику⁸. Про його прихильність до “новоєрівської” політики також писав депутат Галицького крайового сейму та діяч РУРП Т. Окуневський у листі до М. Драгоманова на початку 1894 р.⁹.

Водночас є відомості, що взимку 1894 р. М. Грушевський запропонував О. Барвінському налагодити контакт із членами РУРП, зокрема, з І. Франком та М. Павликом¹⁰. Але О. Барвінський у листі до М. Грушевського від 24 лютого 1894 р. рішуче відхилив дану пропозицію¹¹.

М. Грушевський приїхав у Львів 17 вересня (2 жовтня) 1894 р. А 30 вересня (12 жовтня) прочитав вступну лекцію в університеті, що викликала великий резонанс¹². Так, 26 жовтня 1894 р. враженнями від почутого ділився М. Павлик у листі до М. Драгоманова: “Посилаю Вам “Вступний виклад Грушевського” – може щось скажете про него. На тім викладі було чимало Русинів усіх партій, навіть із провінції. Був і я. Мені подобалася мова – в порівнянні з усім тим, що я чув по руски в університеті – се вперше добра і жива мова. Думаю ходити на виклади приватно, як і інші Русини”¹³.

С. 112; Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 507.

⁵ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка. – К., 1997. – 261 с.

⁶ Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 34.

⁷ Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський // Український історик. – 1984. – Ч. 1-4 (81-84). – С. 51.

⁸ Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський. – С. 55; Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 108.

⁹ Переписка Михайла Драгоманова з дром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895) / Зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1905. – С. 222; Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 112.

¹⁰ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин // Український історичний журнал. – К., 2006. – № 5 (470). – С. 37; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 34–35.

¹¹ Там само.

¹² Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський. – С. 58; Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 112; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 30–31.

¹³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т. VIII (1894–1895) / Зладив М. Павлик. – Чернівці, 1911. – С. 141; Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський. – С. 58; Педич В.

В. Антонович та О. Кониський, відправляючи М. Грушевського до Львова, радили своєму вихованцеві триматися осторонь від галицького політичного життя. Натомість вони скеровували М. Грушевського на створення в краї українського національного центру, відвернення місцевої молоді від політики та спрямування її інтересів у русло культурно-освітньої діяльності¹⁴. Водночас після свого переїзду в Галичину не вважав себе здібним до політики й сам М. Грушевський. 17 листопада 1894 р. у листі до О. Кониського він писав: “Я тепер в добрих відносинах з різними напрямками (хоч остаюсь щирим прихильником того ж, як і раніш), і мене навіть де хто (Шумило) (В. Шухевич. – *Ю. Я.*) хтіли б виперти (щоб я дав фірму) на чолі нової організації, але я тому противник. Політика не про мене”¹⁵.

У листопаді 1894 р. М. Грушевський очолив Історично-філософську (“Історично-філософічну”) секцію Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ)¹⁶. На початку 1895 р. М. Грушевський став редактором “Записок Наукового товариства імені Шевченка”¹⁷. Водночас діяльність у НТШ змушувала М. Грушевського (всупереч його бажанню) активно залучатися до політики. Тому вчений намагався встановити контакти з представниками різних ідейних течій¹⁸, у тому числі й з радикалами. Так, після переїзду М. Грушевського до Львова відбулося його особисте знайомство з І. Франком. При цьому М. Грушевський повинен був ставитися до нього стримано. Оскільки мав від О. Кониського та В. Антоновича вказівки триматися осторонь від І. Франка¹⁹. Точна дата їхнього особистого знайомства невідома. Проте в листі до О. Барвінського від 11 (23) жовтня 1894 р. М. Грушевський писав: “Пробачайте, що турбую, але я хотів як скоріше Вашу думку знати, щодо Франка”²⁰.

Історична школа М. Грушевського у Львові (1894–1914 рр.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 55; Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016. – С. 110.

¹⁴ Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 111.

¹⁵ Бурлака Г. Листи М. Грушевського до О. Кониського // Український історик. – 1994. – Ч. 1-4 (120-123). – С. 118–119; Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 122; Листування Михайла Грушевського. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 1997. – Т. 1. – С. 54.

¹⁶ Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. – Мюнхен: Видавництво “Дніпра Хвиля”, 1970. – С. 11.

¹⁷ Там само. – С. 11–12.

¹⁸ Кухар В. М. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “історія України” / Валентина Миколаївна Кухар. – Львів, 1997. – С. 14–15; Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 38; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 35.

¹⁹ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 37; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 31.

²⁰ “Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу” [Листи М. С. Грушевського до О.Г. Барвінського] / Передмова, публікація та примітки Леоніда Зашкільняка // Пам’ять століть. – 1996. – № 2. – С. 80–81; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 31.

Після раптової смерті наприкінці жовтня 1894 р. професора кафедри “руської” словесності Львівського університету О. Огоновського перед І. Франком відкрилася перспектива отримати місце на кафедрі. Невдовзі письменник подав необхідні документи університетській комісії, до складу якої входив також і М. Грушевський²¹. Правда останній у недатованому листі до О. Барвінського нарікав, що його членство в комісії спровокувало великий тиск із боку офіційних кіл. М. Грушевському довелося самостійно вирішувати проблему конфлікту між “обов’язком” і власною совістю²².

Трохи зорієнтувавшись у галицьких реаліях, М. Грушевський поступово почав здійснювати політичну переорієнтацію, роблячи зусилля об’єднати переважну більшість народовців із радикалами. Галицькі обставини змушували вченого робити це дуже швидко, навіть попри його бажання²³. 19 листопада 1894 р. М. Грушевський приїхав у Чернівці²⁴. Там він, зокрема, мав розмову з професором місцевого університету С. Смаль-Стоцьким. Очевидно, що розмова велася з приводу ідеї М. Грушевського про об’єднання радикалів із народовцями. Головною фігурою, за допомогою якої М. Грушевський прагнув реалізувати свій план був радикал І. Франко²⁵. Додамо, що з ним М. Грушевський швидко налагодив приязні взаємини²⁶. Водночас С. Смаль-Стоцький у листі до М. Грушевського від 15 лютого 1895 р. вважав, що діячі РУРП могли б погодитися тільки на зближення з опозиційними народовцями, котрі від’єдналися від О. Барвінського й виступили проти “нової ери” (група т. зв. “незалежних” народовців на чолі з Ю. Романчуком)²⁷.

Повертаючись в листопаді 1894 р. з Чернівців до Львова М. Грушевський також відвідав Коломию. Тут він, зокрема, мав зустріч із членом РУРП С. Даниловичем. Під час їхньої розмови також обговорювалося питання

²¹ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. – С. 520; Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 116–117; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 32–33.

²² “Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу”. – С. 82; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 33.

²³ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 37; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 35.

²⁴ Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 114; Макар Ю., Добржанський О. Михайло Грушевський і українська інтелігенція Буковини в кінці XIX – на початку XX століття // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 340.

²⁵ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 38.

²⁶ Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1986. – Т. 49: Листи (1886–1894). – С. 529; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 32.

²⁷ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 38, 62.

союзу радикалів і народовців²⁸. М. Грушевський закликав “коломийських радикалів” залишити свої “скрайні змагання і протипопівські настрої” та приєднатися до народовців²⁹. Про свою зустріч із С. Даниловичем вчений писав у листі до О. Барвінського від 10 (22) листопада 1894 р.: “Мав добру суперечку з Даниловичом, котрий признав, що прилучене радикалів до народовців, яко лівиці, було б добре, і просив у Львові побалакати про довірочну організацію. Хоч я в политику не аранжуююсь, а проте раджу Вам подумати за се. Потребу лівиці, я думаю, й Ви відчуваєте, тільки лівиці союзної”³⁰.

У Коломиї С. Данилович також звернувся до М. Грушевського з проханням посприяти габілітації І. Франка³¹. У цитованому вище листі до О. Барвінського, М. Грушевський між іншим написав: “Також просили мене просити щоби Ви Франку з габілітацією допомогли”³². Ясна річ, що О. Барвінський відмовився допомогати письменнику³³. Врешті-решт через негативний відгук намісника Галичини К. Бадені міністерство не затвердило І. Франка на посаді³⁴. Очевидно М. Грушевський, який намагався всіляко підтримувати І. Франка, був прикро вражений цією неприємною історією³⁵.

Водночас, М. Грушевському не вдалося об’єднати РУРП із народовською більшістю. Проти цього активно виступив передусім О. Барвінський³⁶. Тоді М. Грушевський спробував вплинути на В. Антоновича та О. Кониського, щоб домогтися їхньої підтримки в справі реформування галицької політики³⁷. Також вчений почав виявляти інтерес до групи народовців Ю. Романчука. Проте не знайшов підтримки з боку О. Кониського. Крім того, останній також не підтримував пропозицію М. Грушевського зробити

²⁸ Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 115; Кухар В. М. Грушевський і створення національно-демократичної партії // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 278.

²⁹ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 38.

³⁰ “Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу”. – С. 82; Кухар В. М. Грушевський і створення національно-демократичної партії. – С. 278; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 35.

³¹ “Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу”. – С. 82; Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 115.

³² “Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу”. – С. 82; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 33.

³³ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 37.

³⁴ Возняк М. Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті // Іван Франко: Статті і матеріали. – Львів, 1948. – 36. перший. – С. 43–63; Возняк М. Велетень думки і праці: Шлях життя і боротьби Івана Франка. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 270.

³⁵ Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 33–34.

³⁶ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 38.

³⁷ Там само.

ставку на коаліцію Ю. Романчука, І. Франка та М. Павлика³⁸. Від союзу з радикалами, передусім із І. Франком, застерігав М. Грушевського також і В. Антонович. 20 грудня 1894 р. у листі до М. Грушевського він зазначив, що “без всякого сумніву мені далеко симпатичніша Ваша діяльність свічника и наукового діяча, и гадаю шчо тоже висилки на організацію групи, йаку пропонує Рижий (І. Франко. – *Ю. Я.*), знідять Вам марно багато часу и нервових сил, котрі и так шарпають у Вас зо всіх боків – в результаті-ж вийде дурниця”³⁹.

Натомість сам М. Грушевський ще напередодні свого приїзду до Львова в листі до О. Барвінського від 3 (22) вересня 1894 р. писав: “В дрібницях не можу ще докладно орієнтуватись, хоч розумію їх значінне – тон робить музику. Стараюся виступати як найобережніше, хоч як на перших [порах] часом нікого раптом не одпихать і не зразити. Буде[те] в Львові, то спостережете, оскільки се вдалось мені”⁴⁰.

Водночас із переїздом до Галичини М. Грушевський розпочав активну діяльність у НТШ. Разом із тим, протягом 1892–1897 рр. товариство практично було науковою установою народовців. На їх думку всі співробітники НТШ мали поділяти політичну програму народовців. Зрозуміло, що М. Грушевський усвідомлював необхідність залучення нових сил для наукової діяльності. Також із іншого боку, він мав спочатку певну моральну залежність від тієї політичної сили, завдяки якій переїхав до Львова⁴¹. Тому, щоб здійснити якісь конкретні кроки, М. Грушевський спочатку мав проконсультуватися з головою НТШ О. Барвінським⁴².

У недатованому листі до О. Барвінського М. Грушевський писав: “Із Студинським балакались мо про виданне джерел в Товаристві і дійшли до того, чи не можна би до сего взяти й декого лично, як Коцовського і Франка, власне хотів Вас питати щодо останнього: не можна і єму доручити укладане якогось тома, під доглядом загального редактора, якого Товариство до видавання джерел поставить? Взагалі, чи не можна було б єго так змитикувати і скантувати для Товариства ?”⁴³. Зрозуміло, що О. Барвінський відмовився⁴⁴.

³⁸ Там само. – С. 38–39.

³⁹ Ситник О. Листи В. Антоновича до М. Грушевського // Український історик. – 1991-1992. – Ч. 110-115. – С. 404.

⁴⁰ “Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу”. – С. 80.

⁴¹ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 38; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики. – С. 35.

⁴² Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 115.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. – С. 116.

Водночас у січні 1895 р. І. Франко був присутній як гість на засіданні Філологічної секції НТШ⁴⁵. Дуже скептично до цього ставився М. Драгоманов, який у листі до І. Франка від 23 лютого зазначав, що “я б не дуже радив ні Вам, ні П[авли]ку плутатись з ним (М. Грушевським. – Ю. Я.). Маючи Ж.[ите] і Сл.[ово], Ви можете far da se⁴⁶. Врешті-решт 14 червня 1895 р. І. Франко був обраний членом НТШ⁴⁷.

Кращого співробітника для товариства, ніж І. Франко, М. Грушевському у Львові годі було знайти. Вчений намагався залишатися поза політикою, натомість працював над створенням в Галичині авторитетного наукового осередку⁴⁸. Водночас навесні 1896 р. відбулися зміни в особистому житті М. Грушевського. В травні того ж року в м. Скала на Тернопільщині він одружився з М. С. Вояківською. З цього приводу 18 травня 1896 р. М. Павлик у листі до Л. Драгоманової писав: “Тут Грушівський жениться: бере собі смирну дівчину, учительку, сироту, добру мою знакому і радикалку – Вояківську, – що дуже гарно з его боку. Новоєрці дуже возлементують. Вояківська велика приятелька Кобринської і Крушельницької”⁴⁹.

Про інтерес М. Грушевського до радикальної партії у 1896 р. (насамперед її видавничої діяльності), свідчить такий фрагмент його недатованого листа до О. Кониського: “Житє і Слово” виходитиме реформованим, замінивши собою й “Радикала”, часописею політ[ично]-літерат[урно]-науковою”⁵⁰. Мова йде про часопис “Житє і слово”, який протягом 1894–1897 рр. видавав І. Франко. Водночас із 5 жовтня 1895 р. до 25 березня 1896 р. у Львові під редакцією члена РУРП В. Будзиновського виходив часопис “Радикал”. А влітку 1896 р. М. Грушевський навіть запропонував М. Павлику очолити редакцію народовського часопису “Зоря” (1880–1897). Детальніше про свої причини відмови М. Павлик написав у листі до Л. Драгоманової від 7 липня 1896 р.⁵¹

Водночас у грудні 1896 р. перед реальною загрозою розколу опинилось НТШ⁵². З приводу цього М. Грушевський у недатованому листі до І. Франка

⁴⁵ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. – С. 529.

⁴⁶ Там само. – С. 533.

⁴⁷ Франко А. Д. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка у Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “історія України” / Андрій Дмитрович Франко. – К., 1995. – С. 7.

⁴⁸ Бурлака Г. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 118; Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 39.

⁴⁹ Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1997. – Т. ССXXXIV: Праці Філологічної секції. – С. 477.

⁵⁰ Бурлака Г. Листи М. Грушевського до О. Кониського. – С. 120–121; Листування Михайла Грушевського. – Т. 1. – С. 58.

⁵¹ Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових. – С. 480.

⁵² Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 249; Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 118–119.

писав: “Що до сецесії, то я тепер не думаю за неї: ситуація для того дуже невідповідна – при теперішнім роз’яренню трудно сподіватись відповідного поділу майна Т[оварист]ва, а знову сецесионисти виступили б в ролі “барвінчуків”, вигнаних з старого товариства. Я зіпсував собі багато крови, борючись з упередженням проти Т[оварист]ва Шевченка – ніби новоерського, і по prostu – в теперішній хвилі – не чую в собі сили розпочинати нову будову серед гулюкання й інсинуацій тутешнього загалу”⁵³.

Але 27 січня (2 лютого) 1897 р. на загальних зборах товариства було прийнято компромісне рішення. Щоб гарантувати НТШ від подальших конфліктів, замість О. Барвінського новим головою товариства було обрано М. Грушевського. Також було обрано нове керівництво НТШ⁵⁴. Є свідчення, що М. Грушевського планували обрати головою товариства вже у 1894 р. Про це, зокрема, 10 листопада 1894 р. у листі до М. Драгоманова писав І. Франко⁵⁵.

Завдяки М. Грушевському на початку 1897 р. І. Франко дуже швидко ввійшов у керівний осередок Товариства (19 лютого 1897 р. письменника вибрали членом президії НТШ)⁵⁶. Це дало змогу І. Франкові не лише активно друкуватися та брати участь у підготовці до друку цілої низки наукових видань НТШ, але й зайняти одне з чільних місць у керівництві товариства. Звичайно, що навантаження було дуже велике. З іншої сторони це давало І. Франкові сталий заробіток. Особливо після його конфлікту з поляками у 1897 р., внаслідок чого він втратив роботу в редакції газети “Kurjer lwowski”⁵⁷.

Водночас восени 1897 р. через “сильно підкопане” здоров’я І. Франко прийняв рішення припинити видавництво часопису “Житє і слово”⁵⁸. Цілком імовірно, що це було пов’язано з певною комбінацією М. Грушевського. Вона полягала в тому, що замість часописів “Житє і слово” та “Зоря” він планував розпочати видавництво “Літературно-наукового вістника”

⁵³ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛ), ф. 3, од. зб. 1637, арк. 134–135; Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – С. 249.

⁵⁴ З Товариства. Звичайні загальні збори 21 січня (2 лютого) 1897 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1897. – Т. XV. – С. 1–8; Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 119–120.

⁵⁵ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. – С. 519.

⁵⁶ Франко А. Д. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка у Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка. – С. 7.

⁵⁷ Якимович Б. З. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 232, 516–517; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 36.

⁵⁸ Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1986. – Т. 50: Листи (1895–1916). – С. 92; Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 49.

(“ЛНВ”)⁵⁹. Як наслідок, вже в січні 1898 р. з’явився перший том “ЛНВ”⁶⁰. Так, лише протягом 1898–1907 рр. на сторінках часопису було опубліковано близько 350 статей, рецензій і художніх творів І. Франка⁶¹. До того ж, у 1898 р. на сторінках першого тому “ЛНВ” також було опубліковано твір Г. Гауптмана “Ткачі”, перекладений з німецької радикалом М. Павликом. В тому ж році цей твір накладом редакції “ЛНВ” було видано окремим виданням у друкарні НТШ⁶².

М. Грушевський сприяв залученню до НТШ також інших діячів РУРП. Так, 14 липня 1897 р. членом товариства було обрано В. Охримовича. 25 травня 1898 р. М. Грушевський запропонував обрати В. Охримовича до складу очолюваної І. Франком Етнографічної комісії товариства. Після створення в НТШ у лютому 1899 р. Правничої комісії, В. Охримович увійшов до складу її президії із функцією секретаря⁶³. 2 лютого 1899 р. діяча було обрано касиром президії НТШ⁶⁴.

26 квітня 1898 р. галицьким намісництвом було затверджено оновлений статут НТШ⁶⁵. Згідно з ним до складу секцій мали право входити тільки члени з самостійними науковими працями, т. зв. дійсні члени⁶⁶. Офіційний список дійсних членів НТШ у кількості 32 особи датований червнем 1899 р.⁶⁷. Скажімо серед 12 перших “дійсних членів” Історично-філософської секції були обрані радикали В. Охримович і О. Терлецький⁶⁸. Дійсним членом НТШ у 1899 р. також було обрано І. Франка⁶⁹.

З 1897 р. участь в діяльності НТШ також почав брати приятель і однопартієць І. Франка – М. Павлик. Відомо, що на початку 1897 р. М. Павлик повідомив І. Франка про своє бажання впорядкувати та здійснити

⁵⁹ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 49.

⁶⁰ Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Т. 1. 1848–1900 рр. – Львів: Світ, 2001. – С. 674.

⁶¹ Франко А. Д. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка у Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка. – С. 12–13.

⁶² Ткачі. Драма з сорокових років Гергарта Гауптмана / Переклав М. Павлик // Літературно-Науковий Вістник. – 1898. – Т. I. – Кн. I–III. – С. 196–240; 333–366; Ткачі. Драма з сорокових років Гергарта Гауптмана. Переклав з німецького М. Павлик. Додано життєпис Гауптмана написаний Ів. Франком. – Львів, 1898. – 102 с.; Репертуар української книги. 1798–1916. Матеріали до бібліографії. – Львів, 1999. – Т. 4: 1895–1900. – С. 183.

⁶³ Косар І. Діяльність Володимира Охримовича в Науковому товаристві ім. Шевченка // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 19. – С. 157.

⁶⁴ Там само. – С. 158.

⁶⁵ Франко А. Д. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка у Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка. – С. 7.

⁶⁶ Педич В. Історична школа М. Грушевського у Львові (1894–1914 рр.). – С. 75.

⁶⁷ Там само. – С. 61.

⁶⁸ Там само. – С. 75.

⁶⁹ Франко А. Д. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка у Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка. – С. 7.

переклад цілого тому фольклорних праць М. Драгоманова “писаних по-російськи і другими європейськими мовами”⁷⁰. Вже 6 лютого 1897 р. М. Павлик у листі до Л. Драгоманової писав: “Тепер найшовся й накладчик для сего тому – Товариство ім[ені] Шевченка. Воно тепер стало чисто наукове, без примішки політичної, бо Барвінський, голова єго, провалився, а на єго місце вибрано Грушівського, що зірвав з політикою Барвінського і веде товариство по чисто науковій дорозі. Як тільки Барвінський уступився з товариства, Франко запропонував у члени мене, і мене прийняли”. І додавав: “Через кілька день буде засіданє наукової секції, і я там предложу напечатати том фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча (і свою будущу працю про школи в Галичині). Бажав би до того часу получить від Вас згоду і вмови”⁷¹. Зрозуміло, що Л. Драгоманова була дуже задоволена, з приводу того, що керівництво НТШ в особі М. Грушевського погодилося видати фольклорні праці М. Драгоманова⁷².

Очевидно, що 10 лютого 1897 р. М. Павлик вперше був присутній на засіданні Філологічної секції НТШ. Наступного дня в листі до Л. Драгоманової він писав: “Я був перший раз на засіданє наукових секцій Тов[ариства] Шевченка. Все гарно – нема й духу Барвінського (він зрікся чисто всего, навіть редакції Істор[ичної] Бібліотеки)”⁷³. Було вирішено остаточно, що перекладачем та упорядником тому фольклорних праць М. Драгоманова мав бути М. Павлик. До того ж, за переклад текстів він мав отримувати 5 руб. від одного друкованого аркуша⁷⁴. 24 лютого 1897 р. очевидно на засіданні Філологічної секції НТШ М. Павлик запропонував надрукувати фольклорні праці М. Драгоманова. На що присутні погодилися й доручили йому розпочинати роботу⁷⁵.

3 квітня 1897 р. М. Павлик у листі до Л. Драгоманової писав, “що Грушівський дав мені коректу деяких видань Тов[ариства] ім[ені] Шевченка і велів виплатити наперед 20 гульд[енів]”⁷⁶. І додавав: “Почав давати і деяку літ[ературну] роботу. Воно принесе мені небогато (коректи лист 1 г[ульден] 50 кр[ейцарів], ревізія 50 кр[ейцарів]), а все ж таки ліпше. Я єму дуже вдячний”⁷⁷. А 8 квітня М. Павлик інформував Л. Драгоманову, що “взявся я за рецензії для записок Тов[ариства] ім[ені] Шевченка, далі буду писати і

⁷⁰ Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових. – С. 497.

⁷¹ Там само.

⁷² Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841–1894 / Упорядники Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока. – Львів, 2001. – С. 366.

⁷³ Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових. – С. 498.

⁷⁴ Там само. – С. 498–499.

⁷⁵ Там само. – С. 500.

⁷⁶ Там само. – С. 501–502.

⁷⁷ Там само. – С. 502.

самостійні праці”⁷⁸. М. Павлик навіть сподівався, що М. Грушевський погодиться зібрати кошти на друкування переписки та біографії М. Драгоманова⁷⁹.

Завдяки М. Грушевському фінансове становище М. Павлика суттєво покращилося. В листі до Л. Драгоманової від 24 квітня 1897 р. М. Павлик писав: “Так то я рахую, що зароблятиму в місяць: коло 10 р[инських] за коректуру видань Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка], коло 10 за статейки в нім (поки не зможу писати більших) і коли 10 р[инських] за переклад фольк[лорних] статей М[ихайла] П[етрови]ча, – разом 30 р[инських] і 30 гульд[енів]”⁸⁰. А 13 червня 1897 р. писав Л. Драгомановій, що “(Груш[івський], спасибі єму, завалив мене роботою для Тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка] і рад, що найшов собі помічника)”⁸¹.

Цілком імовірно, що 9 червня 1897 р. М. Павлик навіть міг брати участь у засіданні президії (т. зв. “виділу”) НТШ⁸². Також він продовжував займатися коректуванням видань, які видавало НТШ⁸³. Найімовірніше, що М. Павлик займався коректурою праці О. Кониського про Т. Шевченка⁸⁴. Мова йде про дослідження О. Кониського під назвою “Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя”. Перший том цієї праці побачив світ у Львові в 1898 р.

Активна діяльність у НТШ провідних діячів РУРП І. Франка, а з початку 1897 р. також і М. Павлика та В. Охримовича, викликала занепокоєння на Наддніпрянській Україні. Це власне розцінювалося там як перетворення НТШ фактично в радикальне товариство. Так, 18 (30) червня 1897 р. В. Антонович із занепокоєнням писав до М. Грушевського: “В Кіїві йа почув, шчо товариство ім[ені] Ш[евчен]ка мае на свої фонди видавати твори йїдного помарлого літератора – сподіваюсь шчо це будуть виключно твори наукові – етнографічні, бо товариство на загальних зборах постановило усунути всьаку політику и публіцистику. Дозвольайу собі зробити сью увагу; через те, шчо кажуть мені, неначебто у товаристві повійав новий вітер від латинського корньа (натяк на галицьких радикалів. – Ю. Я.) – не дуже йа цьому йму віри, на всьакій случай гадку цью игноруйу покі не побачусь з Вами”⁸⁵.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. – С. 503.

⁸¹ Там само. – С. 508.

⁸² ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1611, арк. 19.

⁸³ Листування Михайла Грушевського. Т. II. – Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 148.

⁸⁴ Бурлака Г. Листи М. Грушевського до О. Кониського. – С. 127.

⁸⁵ Листи В. Антоновича до М. Грушевського / Підготував О. Ситник // Український історик. – 1993. – Ч. 1-4 (116-119). – С. 159.

20 червня (2 липня) 1897 р. М. Грушевський у листі-відповіді до В. Антоновича підтверджував і водночас заспокоював свого вчителя, що НТШ мало видавати лише етнографічні праці М. Драгоманова зібрані та перекладені М. Павликом⁸⁶. І додавав: “Що до напрямів в Товаристві, то розумієть ся, оцінка їх річ суб’єктивна, і для того власне я й просив і прошу земляків бувати і власними очима в них роздивлятись. Мені здаєть ся, що в товаристві нема ніяких напрямів окрім наукового; роблять в нім наукову роботу з різних сторонництв і я не маю звичаю з гори усувати ніякого солідного і чесного робітника з якогоб він не був сторонництва. Здаєть ся мені, що хазіяном сієї роботи і в загалі роботи Товариства зостаєть ся *meine Wenigkeit* (ваш покірний слуга. – *Ю. Я.*). Але кажу, все се річи суб’єктивні і їх треба власними очима бачити, як і в загалі нашу суспільну ситуацію”⁸⁷.

Вже 23 червня 1897 р. В. Антонович у листі до М. Грушевського писав: “Я зовсім з Вами згожуюсь шчо [в] наукові[й] праці не можливо робити дифференціацію м[і]ж групами и напрямками, и шчо найкраще всім напрямкам зарівно відкривати двері до наукової праці; те шчо мене перетривожило (розумієть ся все) була боязнь шчоби якому небудь напрямкові, особливо скрайньому, не дана була перевага надь іншими; тривога ця була дурна, тим більше шчо я йїї піддався почувши *verba volantia* (чутки. – *Ю. Я.*) про видання *oe[u]vres complètes* (повний збірник творів. – *Ю. Я.*) відомого автора”⁸⁸. У 1899 р. в Львові під егідою НТШ було видано перший том етнографічних праць М. Драгоманова⁸⁹. Також відомо, що в 1895 р. за ініціативи М. Павлика у друкарні НТШ була видана праця М. Драгоманова “Про волю віри”⁹⁰. А в 1897 р. у друкарні товариства була надрукована брошура члена РУРП, лікаря Я. Невестюка під назвою “Якъ ходити коло хорыхъ” (правда коштом і за ініціативи товариства “Просвіта”)⁹¹.

У 1897 р. М. Павлик став першим бібліотекарем НТШ⁹². Відомо, що бібліотека товариства веде свою історію від часу його реорганізації в наукове у 1892 р.⁹³. 14 липня 1897 р. на засіданні президії НТШ голова товариства

⁸⁶ Назаренко В. Чотири листи М. Грушевського до В. Антоновича // Український історик. – 1991-1992. – № 1-4 (110-115). – С. 412.

⁸⁷ Там само. – С. 412-413.

⁸⁸ Листи В. Антоновича до М. Грушевського / Підготував О. Ситник. – С. 159.

⁸⁹ Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Том I. – Львів, 1899. – 259 с. (Збірник Фільологічної секції Наукового товариства імені Шевченка Т. II.); Гирич І.Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 44.

⁹⁰ Репертуар української книги. – Т. 4: 1895–1900. – С. 16.

⁹¹ Там само. – С. 152.

⁹² З Товариства. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXI. – Кн. I. – С. 13–14.

⁹³ Вавричин М. Г. Михайло Павлик – перший бібліотекар НТШ у Львові // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди. Матеріали круглого столу. – Львів, 1996. – С. 78.

М. Грушевський запропонував на посаду бібліотекаря М. Павлика⁹⁴. Президія погодилася з цією пропозицією й М. Павлик було прийнято на посаду бібліотекаря бібліотеки НТШ. Читальний зал мав бути відчинений щодня в будні дні протягом двох годин⁹⁵. М. Павлик почав працювати бібліотекарем НТШ із 1 жовтня 1897 р. – по дві години щодня⁹⁶. Загалом на посаді першого бібліотекаря товариства М. Павлик пропрацював протягом семи з половиною років (з 14 липня 1897 р. до 15 грудня 1904 р.)⁹⁷.

На початку 1897 р. у Галичині відбулися чергові парламентські вибори, більше відомі як криваві “баденівські” вибори. 22 січня 1897 р. офіційно були оголошені терміни виборів у п’ятьох куріях. З них у V (загальній) курії вибори мали відбутися 11 березня, а в IV (сільській) – 16 березня 1897 р.⁹⁸. Про їх результати М. Грушевський повідомив у недатованому листі до О. Кониського⁹⁹. В ході парламентських виборів депутатський мандат у V курії від РУРП здобув Р. Ярославич. За рішенням т. зв. “заряду” (керівний виконавчий орган партії) він увійшов на правах гостя до депутатської фракції соціал-демократів у Державній раді (австрійському парламенті)¹⁰⁰. Додамо, що сесія парламенту тривала з 27 березня до 2 червня 1897 р.

У червні 1897 р. Р. Ярославич на Вімберзькому з’їзді Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (далі – СДРПА), де він разом із С. Вітиком був присутній як гість. Очевидно перевищивши надані йому повноваження, зробив від імені РУРП заяву про те, що радикальна партія з програмної точки зору стоїть на соціал-демократичних засадах. Проте зберігає організаційну самостійність із огляду на своєрідну сферу діяльності – українське село, що вимагає іншої тактики. Позиція Р. Ярославича на з’їзді СДРПА викликала обурення частини радикалів та запеклі дебати в партії, що фактично поставили її на межі розколу¹⁰¹.

⁹⁴ Вавричин М. Г. Михайло Павлик – перший бібліотекар НТШ у Львові. – С. 79.

⁹⁵ Там само. – С. 80.

⁹⁶ Шкраб’юк П. М. Грушевський і М. Павлик: довкола конфлікту в НТШ // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 79.

⁹⁷ Вавричин М. Г. Михайло Павлик – перший бібліотекар НТШ у Львові. – С. 83.

⁹⁸ Возняк М. Іван Франко і баденівські вибори 1897 року // Іван Франко: Статті і матеріали. – Львів, 1955. – 36. 4. – С. 50; Жерноклеєв О. С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – С. 156; Tomczyk R. Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914. – Szczecin, 2007. – S. 139.

⁹⁹ Бурлака Г. Листи М. Грушевського до О. Кониського. – С. 124; Листування Михайла Грушевського. – Т. 1. – С. 62.

¹⁰⁰ Жерноклеєв О. С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – С. 185–186.

¹⁰¹ Там само. – С. 186.

З приводу цього М. Грушевський у недатованому листі до О. Кониського писав: “У нас по замкненню парламенту все притихло, лише між радикалами великий заколот з причини заяви Яросевича, що будьто радикали стоять на програмі соціал-демократів, на се радикали не годяться”¹⁰². Зрештою VI з’їзд радикальної партії (19–21 вересня 1897 р.) обмежився тим, що записав у своїх резолюціях наступне: “Стоячи на ґрунті наукового соціалізму руско-укр.[аїнська] рад.[икальна] партія бажає іти спільно з соц.[іал-]демократичною партією в границях своєї програми і задержати певну свою самостійність”¹⁰³.

Очолівши НТШ, М. Грушевський ще активніше включився в галицьку політику¹⁰⁴. У 1898 р. в Празі було відзначено столітній ювілей від дня народження Ф. Палацького¹⁰⁵. Проте М. Грушевський разом із опозиційними народовцями та радикалами відмовилися брати участь у святкуванні ювілею¹⁰⁶. Натомість вони надіслали до Праги телеграму, в якій засуджували підтримку чеськими парламентарями політики польського панування у Галичині¹⁰⁷. Тобто спостерігалася тенденція до поступового зближення М. Грушевського з опозиційними народовцями та радикалами¹⁰⁸.

Водночас від Галичини участь у святкуваннях в Празі крім поляків, взяли русофіли та “новокурсники” О. Барвінського¹⁰⁹. Відмова М. Грушевського взяти участь в урочистостях у Празі була розцінена О. Барвінським та іншими “новокурсниками” як остаточний відхід вченого від лояльно-поміркового табору народовців. О. Кониський вважав, що на такі дії М. Грушевського підштовхнули діячі РУРП¹¹⁰. Спільна заява українських опозиційних сил Галичини з нагоди ювілею Ф. Палацького була серйозним кроком М. Грушевського в політику. Водночас вона свідчила про зародження союзу опозиційних народовців, частини членів РУРП і М. Грушевського¹¹¹.

¹⁰² Бурлака Г. Листи М. Грушевського до О. Кониського. – С. 126–127.

¹⁰³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 2; Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХІІ: Праці Історико-філософської секції. – С. 99–100.

¹⁰⁴ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 42; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 37.

¹⁰⁵ Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 121.

¹⁰⁶ Хроніка і бібліографія // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1898. – Т. III. – Кн. VII. – С. 50; Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 121.

¹⁰⁷ Хроніка і бібліографія. – С. 50; Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 121; Листування Михайла Грушевського. – Т. 1. – С. 84.

¹⁰⁸ Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 121.

¹⁰⁹ Хроніка і бібліографія. – С. 50.

¹¹⁰ Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898). – С. 121.

¹¹¹ Там само. – С. 122.

В умовах одночасної соціальної і національної дискримінації українців у Галичині, звернення уваги в програмі РУРП лише на соціальний аспект проблеми було суттєвим недоліком. Як наслідок у радикальній партії сформувалася група діячів (В. Будзиновський, В. Охримович та ін.), які пропонували переглянути блок національних вимог¹¹². У зв'язку з відокремленням “національної” групи радикалів і її заходами щодо реформування існуючої партійної програми в національному напрямку, а також в результаті оформлення соціал-демократичного крила, в РУРП виникла серйозна ідейно-політична криза¹¹³.

На VII з'їзді радикальної партії (30–31 жовтня 1898 р.) знову обговорювалося питання про перетворення радикальної партії у соціал-демократичну¹¹⁴. Але на засіданні організаційної комісії з'їзду, даний внесок не набрав потрібної кількості голосів¹¹⁵. 30 жовтня 1898 р. у Львові, після закінчення нарад VII з'їзду РУРП також відбулися урочистості в зв'язку з святкуванням 25-річного ювілею літературної діяльності І. Франка¹¹⁶.

До складу організаційного комітету, який займався організацією заходу серед інших увійшли М. Грушевський та діячі РУРП В. Гукевич, С. Данилович, П. Думка, С. Новаковський і М. Павлик¹¹⁷. Крім того, М. Грушевський організував збір коштів для І. Франка¹¹⁸. Резюме виступу М. Грушевського на ювілеї І. Франка було подано на сторінках органу РУРП, газети “Громадський голос”¹¹⁹. У друкарні НТШ заходом М. Павлика також було видано “Спис творів Івана Франка”¹²⁰.

За ініціативи М. Грушевського та відповідно НТШ 31 жовтня – 1 листопада 1898 р. відбулося святкування столітнього ювілею українського

¹¹² Расевич В. Засади політичної незалежності України у програмі Української національно-демократичної партії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 230.

¹¹³ Расевич В. В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “історія України” / Василь Васильович Расевич. – Львів, 1996. – С. 13.

¹¹⁴ Семей зїзд русько-української радикальної партії // Громадський голос. – 1898. – Нр. 24. – 1. грудня. – С. 186; Грицак Я., “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини. – С. 100.

¹¹⁵ Семей зїзд русько-української радикальної партії. – С. 186; Tomczyk R., *Galicyska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914*. – S. 160; Шкраб'юк П. Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія) / Петро Шкраб'юк. – Львів, 2012. – С. 148.

¹¹⁶ Юбилей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка // Громадський голос. – 1898. – Нр. 23. – 15 ноября. – С. 173–175.

¹¹⁷ ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1624, арк. 47.

¹¹⁸ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 42; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики. – С. 43.

¹¹⁹ Юбилей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка. – С. 174.

¹²⁰ Спис творів Івана Франка за перше 25-літє його літературної діяльності 1874–1898 / Зладив М. Павлик. – Львів, 1898: 3 друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського. – 127 с.

письменства, пов'язаного з виходом “Енеїди” І. Котляревського¹²¹. До організаційного комітету по влаштуванню святкувань серед інших увійшли М. Грушевський (голова) та І. Франко¹²².

Під час святкування столітнього ювілею відродження літератури, М. Грушевський запропонував заснувати літературно-видавниче товариство¹²³. До складу товариства він планував залучити також і діячів РУРП. А серед них: В. Охримовича, В. Будзиновського та І. Франка¹²⁴.

26 грудня 1898 р. у Львові відбулися збори членів “Українсько-Руської Видавничої Спілки” (далі – УРВС, 1899–1932). Було прийнято статут товариства та обрано наглядову раду (голова М. Грушевський) і дирекцію спілки. До наглядової ради крім керівництва увійшло ще її шість членів, а серед них й І. Франко. В числі трьох заступників членів ради вибрано О. Терлецького. З діячів РУРП до дирекції товариства (всього п'ять осіб) увійшли: В. Будзиновський, М. Шухевич і В. Охримович¹²⁵. На початку 1899 р. УРВС розпочала свою видавничу діяльність¹²⁶.

Водночас набирала обертів і криза в РУРП. 7 травня 1899 р. на засіданні “ширшого заряду” і делегатів від місцевих організацій (“мужів довір'я”) РУРП у Львові більшістю в один голос було прийнято рішення про перехід радикалів у соціал-демократичний табір. За зміну проголосувало четверо осіб¹²⁷. 21 травня за участю 14 осіб це питання було знову розглянуте на засіданні членів “заряду” та “мужів довір'я”. При повторному голосуванні більшістю в один голос (шість проти п'яти, решта не голосували) було анульовано рішення від 7 травня та вирішено зберегти самостійність РУРП. Присутні на засіданні прихильники соціал-демократії заявили, що вони виходить із складу РУРП та залишили зал нарад¹²⁸.

Виникнення лівої течії у РУРП і зусилля цього крила щодо переведення її на соціал-демократичні позиції, спонукали націонал-радикалів до пошуків

¹²¹ Запросини на 100-літний ювілей відродження українсько-руської літератури споряджений Науковим тов. [аристом] ім. Шевченка при участі всіх українсько-руських товариств у Львові. – Львів, [б. м.], 1898.

¹²² Там само.

¹²³ Гнатюк В. Десятилітє українсько-руської Видавничої Спілки у Львові // Літературно-Науковий Вістник. – К., 1910. – Т. XLIX. – Кн. II. – С. 337.

¹²⁴ ЦДІАЛ України, ф. 372, оп. 1, спр. 33, арк. 46–47.

¹²⁵ Хроніка і бібліографія // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1899. – Т. I. – Кн. I. – С. 62.

¹²⁶ Благовірна Н. Б. Роль “Українсько-Руської видавничої спілки” (1899–1932) у формуванні національних засад редакційно-видавничої діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.01.08 “журналістика” / Наталія Богданівна Благовірна. – Львів, 2005. – С. 6.

¹²⁷ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 177, арк. 1–1 зв.; Товариші! // Громадський голос. – 1899. – Нр. 10. – 15. мая. – С. 75; Грицак Я., “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини. – С. 101.

¹²⁸ ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 267; Нарешті! // Громадський голос. – 1899. – Нр. 11. – 1. червня. – С. 83; Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини. – С. 102; Шкраб'юк П. Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія). – С. 149.

шляхів створення власної партії¹²⁹. Одним із кроків на шляху до цієї мети стало видання з 15 червня 1899 р. у Львові часопису “Будучність” (видавці радикали Є. Левицький і Володимир Охримович та художник І. Труш). Редакція названого часопису стала своєрідною ідейною лабораторією майбутньої партії¹³⁰.

Ідейно-політична криза у радикальній партії і пошуки оптимального варіанту національної програми підштовхували націонал-радикалів до ідеї консолідації сил. Тому коли стало зрозумілим, що реформувати існуючу програму РУРП не вдасться, а на об’єднання з народовцями вся партія не погодиться, націонал-радикальна група вирішила розпочати погоджувальні наради з опозиційними народовцями¹³¹. Ідейна еволюція В. Охримовича, Є. Левицького та інших націонал-радикалів співпала з організаційними заходами народовського політичного товариства “Народна рада” та діячів, які перебували поза ним щодо заснування нової масової партії¹³². Двосторонні переговори велися очевидно між представниками двох груп: членами президії товариства “Народна рада” та групою осіб, до якої входили М. Грушевський і націонал-радикали Є. Левицький, В. Охримович, І. Франко та найімовірніше В. Будзиновський¹³³.

М. Грушевський ще наприкінці 1898 р. помітив реальні кроки на шляху зближення більшості народовців і націонал-радикальної групи РУРП. Очевидно, що він був прихильником проведення в Галичині широкомасштабної об’єднавчої акції сил проукраїнської орієнтації, у тому числі й націонал-радикалів¹³⁴. М. Грушевський спробував змінити той напрям політики на якому наполягали В. Антонович та О. Кониський. Зрозуміло, що кількісна перевага в Галичині була на боці народовців. Натомість інтелектуальний потенціал залишався за групою радикалів. Найближчим ідейним союзником М. Грушевського в цій справі був І. Франко. Останній на той час теж добре розумів необхідність широкої бази для розгортання національного руху¹³⁵. Відомий франкознавець М. Возняк з цього приводу зазначав, що “з організацією наукової праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка починалася нова доба в житті Франка, а гурток

¹²⁹ Рашевич В. В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 pp.). – С. 13–14.

¹³⁰ Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини. – С. 103; Рашевич В. В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 pp.). – С. 14.

¹³¹ Рашевич В. Засади політичної незалежності України у програмі Української національно-демократичної партії. – С. 231.

¹³² Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини. – С. 103.

¹³³ Левицький К. З світлих починів / д-р К. Левицький // Діло. – 1926. – Ч. 135 (10.812). – 20 червня. – С. 2; Рашевич В. В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 pp.). – С. 14.

¹³⁴ Кухар В. М. Грушевський і створення національно-демократичної партії. – С. 278.

¹³⁵ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 44; Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об’єктивної характеристики. – С. 35.

наукових і культурних сил, що згурталися тут, переважно з симпатією ставився до плану утворити нову поступову партію”¹³⁶.

Поступово М. Грушевський став активним учасником і навіть одним із керівників об’єднавчого процесу. Цілком імовірно, що йому належала ініціатива приєднання націонал-радикалів до народовців на правах лівиці. Врешті-решт він доклав чимало зусиль у залученні до цієї справи І. Франка. Натомість письменник став символом узгоджувального діалогу між націонал-радикалами й народовцями¹³⁷.

Водночас є відомості, що об’єднавчу акцію в Галичині намагалися підсилити підтримкою з боку наддніпрянців. Очевидно, що з такою місією під приводом поїздки на XI-й Археологічний з’їзд влітку 1899 р. до Києва прибули члени НТШ О. Колесса й М. Шухевич. Зокрема під час зустрічей з представниками київської “Старої громади” О. Колесса пропонував заснувати у Галичині нову партію й агітував наддніпрянців зібрати кошти для її потреб. Через місяць до Києва, ймовірно, з аналогічною метою виїхав і М. Грушевський. Але очікуваної підтримки на Наддніпрянській Україні йому отримати не вдалося¹³⁸. Очевидно, що взаємини М. Грушевського з провідними діячами київського національного осередку на той час дуже зіпсувалися¹³⁹.

Водночас до кінця осені 1899 р. у Львові за участю М. Грушевського продовжували тривати переговори між членами президії “Народної ради”, більшістю народовців та групою націонал-радикалів¹⁴⁰. Відомо, що І. Франко намагався також залучити до цієї об’єднавчої акції і М. Павлика. Проте ця спроба письменника виявилася безрезультатною¹⁴¹. Разом із тим уже 18 грудня 1899 р. як результат тривалих двосторонніх переговорів з’явилося запрошення на приватні збори. По суті це було запрошення на установчий з’їзд нової партії, який мав відбутися 26 грудня 1899 р. у Львові¹⁴². Крім членів президії товариства “Народної рада”, “іменем львівської українсько-руської громади” запрошення підписали М. Грушевський, В. Будзиновський, Є. Левицький, К. Левицький, В. Охримович, Савчак та І. Франко¹⁴³. По суті, це був організаційний комітет нової партії, що невдовзі була заснована¹⁴⁴.

¹³⁶ Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1926. – Кн. 6. – С. 159.

¹³⁷ Расевич В. В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 pp.). – С. 14; Кухар В. М. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 pp.). – С. 15.

¹³⁸ Кухар В. М. Грушевський і створення національно-демократичної партії. – С. 279.

¹³⁹ Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин. – С. 44.

¹⁴⁰ Tomczyk R., *Galiczyńska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914.* – S. 170.

¹⁴¹ Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1986. – Т. 50: Листи (1895–1916). – С. 140, 506.

¹⁴² ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1621, арк. 91–93.

¹⁴³ Там само. – Арк. 93.

¹⁴⁴ Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму. – С. 160.

Водночас 17–18 грудня 1899 р. у Львові відбувся IX з'їзд РУРП¹⁴⁵. Присутній на ньому І. Франко повідомив зібраних про ухвалення програми та організації нової партії. Між іншим він зазначив, що М. Грушевський “прийшов до того переконання, що на основі радикальної програми, з котрою він зовсім годить ся, треба витворити нову поступову партію”¹⁴⁶. Проте на з'їзді письменнику довелося вислухати багато неприємних висловлювань від однопартійців, зокрема від К. Трильовського. Той заявив, що “проф.[есор] Грушівський не є жадна політична повага, проф.[есор] Грушівський повинен в інтересі науки тямити народню приповідку: “швець знай своє шевство, а до кравецтва не мішай ся”, а то тим більше, що проф.[есор] Грушівський є паламарем при львівській православній церкві”¹⁴⁷.

Проти цього заперестував присутній на з'їзді студент Величковський: “Проф.[есор] Грушівський є обивателем вільної держави і має право займати ся політикою, на рівні з усіми инчими. Назвати такого чоловіка паламарем є образа”¹⁴⁸. На що К. Трильовський відповів: “Безперечно, що проф.[есор] Г.[рушевський] має таке право, але не сміє робити се коштом радикальної партії. Назва “паламар” не є ніяка образа – і межі зібраними може є який паламарь. Мені ходить лише о те, аби Франко в своїм намірі не ховався за таку ніби то повагу політичну”¹⁴⁹. Натомість 26 грудня 1899 р. відбувся установчий з'їзд Української національно-демократичної партії (УНДП). Присутніх на ньому М. Грушевського разом з І. Франком, В. Охримовичем, Є. Левицьким і В. Будзиновським було обрано до керівних органів партії¹⁵⁰.

Отже, переїзд М. Грушевського в Галичину вимагав від вченого налагодження відносин із представниками різних ідейних течій, у тому числі й з радикалами. Хоча ідейно він тяжів до народовців. Безпосередньо через активну науково-організаційну діяльність у НТШ, М. Грушевський почав поступово залучатися в політику та брати участь у громадсько-політичному житті краю. Крім того, він проявляв неабиякий інтерес до різних напрямків діяльності РУРП. Намагався підтримувати дружні взаємини з радикалами, передусім з І. Франком. Водночас майже до кінця 1890-х років спостерігається помітний вплив на М. Грушевського з боку наддніпрянських

¹⁴⁵ Дев'ятий зйїзд русько-укр. радикальної партії // Громадський голос. – 1900. – Нр. 1. – 1. січня. – С. 2.

¹⁴⁶ Дев'ятий зйїзд русько-укр. радикальної партії 17-ого і 18-ого грудня 1899 року. (Далі.) // Громадський голос. – 1900. – Нр. 3 і 4. – 1 і 15 лютого. – С. 26.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини. – С. 104; Рясевич В. Виникнення та організаційні основи Української національно-демократичної партії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 121; Кухар В. М. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 pp.). – С. 15; Tomczyk R. Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914. – S. 173–174.

діячів (передусім О. Кониського). Водночас, тісніше ознайомлення М. Грушевського з особливостями галицької політики та зближення із радикалами спричинило еволюцію поглядів вченого. В підсумку це зумовило його поступовий перехід до ліберально-опозиційного табору народовців. Уже невдовзі М. Грушевський взяв активну участь у процесі об'єднання націонал-радикалів і основної частини опозиційних народовців, результатом чого стало заснування УНДП.

Bibliography:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 372, оп. 1, спр. 33, 51 арк.
2. ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 177, 12 арк.
3. ЦДІАЛ України, ф. 663, оп. 1, спр. 179, 436 арк.
4. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (ВР ІЛ), ф. 3, од. зб. 1611, 557 арк.
5. ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1621, 419 арк.
6. ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1624, 609 арк.
7. ВР ІЛ, ф. 3, од. зб. 1637, 324 арк.
8. Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський // Український історик. – 1984. – Ч. 1-4 (81-84). – С. 48–63.
9. Благовірна Н. Б. Роль “Українсько-Руської видавничої спілки” (1899–1932) у формуванні національних засад редакційно-видавничої діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.01.08 “журналістика” / Наталія Богданівна Благовірна. – Львів, 2005. – 18 с.
10. Бурлака Г. Листи М. Грушевського до О. Кониського // Український історик. – 1994. – Ч. 1-4 (120-123). – С. 117–134.
11. Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К.: ВД “Стилос”, 2010. – Т. 5. – С. 27–66.
12. Вавричин М. Г. Михайло Павлик – перший бібліотекар НТШ у Львові // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди. Матеріали круглого столу. – Львів, 1996. – С. 77–86.
13. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка; Худож. оформл. О. В. Ковалю]. – К.: Веселка, 1992. – 551 с.
14. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. – Мюнхен: Видавництво “Дніпрова Хвиля”, 1970. – 110 с.

15. Возняк М. Велетень думки і праці: Шлях життя і боротьби Івана Франка. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – 401 с.
16. Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1926. – Кн. 6. – С. 115–163.
17. Возняк М. Іван Франко і баденівські вибори 1897 року // Іван Франко: Статті і матеріали. – Львів, 1955. – Зб. 4. – С. 46–74.
18. Возняк М. Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті // Іван Франко: Статті і матеріали. – Львів, 1948. – Зб. перший. – С. 43–63.
19. Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин // Український історичний журнал. – К., 2006. – № 5 (470). – С. 35–67.
20. Гнатюк В. Десятилітє українсько-руської Видавничої Спілки у Львові // Літературно-Науковий Вістник. – К., 1910. – Т. XLIX. – Кн. II. – С. 335–344.
21. Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССXXII: Праці Історико-філософської секції. – С. 71–110.
22. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка. – К., 1997. – 261 с.
23. Дев'ятий зїзд русько-укр. радикальної партії // Громадський голос. – 1900. – Нр. 1. – 1. січня. – С. 2–5.
24. Дев'ятий зїзд русько-укр. радикальної партії 17-ого і 18-ого грудня 1899 року. (Далі.) // Громадський голос. – 1900. – Нр. 3. і 4. – 1 і 15 лютого. – С. 25–28.
25. Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1997. – Т. ССXXXIV: Праці Філологічної секції. – С. 452–542.
26. Жерноклеєв О. С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – 536 с.
27. З Товариства. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXI. – Кн. I. – С. 10–17.
28. З Товариства. Звичайні загальні збори 21 січня (2 лютого) 1897 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1897. – Т. XV. – С. 1–8.
29. Запросини на 100-літний ювілей відродження українсько-руської літератури споряджений Науковим тов.[ариством] ім. Шевченка при участі всіх українсько-руських товариств у Львові. – Львів, [б. м.], 1898.

30. Косар І. Діяльність Володимира Охримовича в Науковому товаристві ім. Шевченка // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 19. – С. 156–166.

31. Кухар В. М. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “історія України” / Валентина Миколаївна Кухар. – Львів, 1997. – 23 с.

32. Кухар В. М. Грушевський і створення національно-демократичної партії // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 277–280.

33. Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894–1898) // Україна в минулому. – К. – Львів, 1994. – Вип. V. – С. 108–122.

34. Левицький К. З світлих починів // Діло. – 1926. – Ч. 135 (10.812). – 20 червня. – С. 2–3.

35. Листи В. Антоновича до М. Грушевського / Підготував О. Ситник (Закінчення) // Український історик. – 1993. – Ч. 1-4 (116-119). – С. 157–169.

36. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 564 с.

37. Листування Михайла Грушевського. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 1997. – Т. 1. – 398 с.

38. Листування Михайла Грушевського. Т. II. – Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. – 412 с.; іл. – Епістолярні джерела грушевськознавства.

39. Макар Ю., Добржанський О. Михайло Грушевський і українська інтелігенція Буковини в кінці XIX – на початку XX століття // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 340–345.

40. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т. 1: Листування І. Франка і М. Драгоманова. – К.: 3 друк. Всеукр. Акад. Наук, 1928. – 508 с.

41. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841–1994 / Упорядники Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока. – Львів, 2001. – 731 с.

42. Назаренко В. Чотири листи М. Грушевського до В. Антоновича // Український історик. – 1991-1992. – № 1-4 (110-115). – С. 412–415.

43. Нарешті ! // Громадський голос. – 1899. – Нр. 11. – 1. червня. – С. 83.

44. “Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу” [Листи М. С. Грушевського до О. Г. Барвінського] / Передмова, публікація та примітки Леоніда Зашкільняка // Пам’ять століть. – 1996. – № 2. – С. 71–87.
45. О. Г. Подвиги “новоєристів” в Станіславові // Хлібороб. – 1892. – Ч. 8. – 15. квітня. – С. 57–59.
46. Педич В. Історична школа М. Грушевського у Львові (1894–1914 рр.). – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.
47. Переписка Михайла Драгоманова з дром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895) / Зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1905. – XXIV + 280 + XI с.
48. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т. VIII (1894–1895) / Зладив М. Павлик. – Чернівці, 1911. – 293 с.
49. Протести рускої академічної молодіжі протів угодової політики // Народ. – 1891. – Ч. 2. – 15. л.[атинського] січня. – С. 20–22.
50. Расевич В. Виникнення та організаційні основи Української національно-демократичної партії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 119–130.
51. Расевич В. Засади політичної незалежності України у програмі Української національно-демократичної партії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 229–242.
52. Расевич В. В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “історія України” / Василь Васильович Расевич. – Львів, 1996. – 22 с.
53. Редакція. В справі угоди // Народ. – 1890. – Ч. 24. – 15. л.[атинського] грудня. – С. 388–392.
54. Репертуар української книги. 1798–1916. Матеріали до бібліографії. – Львів, 1999. – Т. 4: 1895–1900. – 488 с.
55. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Том I. – Львів, 1899. – 259 с. (Збірник Філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка Т. II.).
56. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Т. 1. 1848–1900 рр. – Львів: Світ, 2001. – 744 с.
57. Семей зїїзд русько-української радикальної партії // Громадський голос. – 1898. – Нр. 24. – 1. грудня. – С. 184–186.
58. Ситник О. Листи В. Антоновича до М. Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 110–115. – С. 396–411.
59. Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття его літературної діяльності 1874–1898 / Зладив М. Павлик. – Львів, 1898: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського. – 127 с.

60. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016. – 440 с.; іл. – (Серія “Грушевськіяна”: Т. 9).

61. Ткачі. Драма з сорокових років Гергарта Гауптмана. Переклав з німецького М. Павлик. Додано житєпис Гауптмана написаний Ів. Франком. – Львів, 1898. – 102 с.

62. Ткачі. Драма з сорокових років Гергарта Гауптмана / Переклав М. Павлик // Літературно-Науковий Вістник. – 1898. – Т. I. – Кн. I-III. – С. 196–240; 333–366.

63. Товариші ! // Громадський голос. – 1899. – Нр. 10. – 15. мая. – С. 75.

64. Франко А. Д. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка у Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “історія України” / Андрій Дмитрович Франко. – К., 1995. – 16 с.

65. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1986. – Т. 49: Листи (1886–1894). – 811 с.

66. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1986. – Т. 50: Листи (1895–1916). – 702 с.

67. Хроніка і бібліографія // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1898. – Т. III. – Кн. VII. – С. 50–58.

68. Хроніка і бібліографія // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1899. – Т. I. – Кн. I. – С. 62–70.

69. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. – 247 с.

70. Шкраб’юк П. М. Грушевський і М. Павлик: довкола конфлікту в НТШ // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – С. 79–82.

71. Шкраб’юк П. Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія). – Львів, 2012. – 192 с.

72. Юбилей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка // Громадський голос. – 1898. – Нр. 23. – 15 ноября. – С. 173–175.

73. Якимович Б. З. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 691 с.: портр., іл.

74. Tomczyk R. Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914. – Szczecin, 2007. – 422 s.

Yuriy Yakovlev

**Between Science and Politics: Mykhailo Hrushevsky and
Ruthenian-Ukrainian Radical Party (1894-1899)**

Abstract

The article considers and analyzes the specificity of cooperation between M. Hrushevsky and the representatives of Ruthenian-Ukrainian Radical Party (RURP). First of all, it is pointed out that his coming to Lviv required the organizing of the close contacts with Galician Ukrainians, including the members of RURP. The main attention is paid to the illustration of the incipient relations between the scientist and radicals, and to the principal spheres and effectiveness of their communication. The paper confirms that the M. Hrushevsky's learning the special features of Galician politics evoked the evolution of the scientist's views and stipulated for his gradual transition to the liberal group of national populists in opposition. It is emphasizes that M. Hrushevsky took part in the process of the union of national radicals and the overwhelming majority of national populists; as a result the Ukrainian National Democratic Party (UNDP) was founded.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, Ruthenian-Ukrainian Radical Party, radicals, Shevchenko Scientific Society, Galicia, the Dnieper River Ukraine.

Володимир КРОТ

Кременчуцький національний університет
ім. М. Остроградського (Кременчук)

ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З ДЕПУТАТАМИ ПЕРШОЇ ДУМИ

Михайло Грушевський належить до найбільш видатних постатей української історії XX ст. Його активна політична діяльність розпочалася в Галичині, яка входила тоді до Австро-Угорської імперії, ще наприкінці XIX ст., продовжилася в Росії під час революційних подій 1905–1907 рр. та досягла свого апогею в період Української національної революції, коли він став на чолі Центральної Ради. Вчений, безперечно, справив значний вплив на формування української державної ідеї і по справедливості вважається будівничим нації. У вивченні творчої спадщини вченого зроблено чимало, проте й до сьогоднішнього дня не написано фундаментальної політичної наукової біографії Великого Українця, не завершене 50-томне видання його праць. Деякі аспекти його життя залишаються малодослідженими. Один з них припадає на його діяльність під час роботи I Російської Думи.

Науковці торкаються цієї проблеми лише фрагментарно. Зокрема, Сергій Плохій вказував з цього приводу, що «Грушевський поїхав до Петербургу, щойно депутати почали збиратися на відкриття першого російського парламенту, і там його відразу визнали неформальним, але беззаперечним лідером українського руху»¹. Американський дослідник українського походження Л. Винар, звертаючись до діяльності М. Грушевського в I Думі, вдало доповнював його спогадами соратників вченого Д. Дорошенка та О. Лотоцького та при цьому вказував: «Думський період діяльності М. Грушевського вимагає основного дослідження»².

Оцінку ролі й місця М. Грушевського в роботі депутатів державного органу дав і В. Доморослий в своїй кандидатській дисертації, присвяченій діяльності Української парламентської громади в I та II Державній Думі. Автор розцінює роль М. Грушевського в УПГ як «громадського консультанта»³. Як бачимо, думський період в біографії історика потребує більш ґрунтовного вивчення.

¹ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. Авторизований переклад з англійської. – К.: Критика, 2006. – С. 68.

² Винар Л. Автобіографія М. Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1974. – С. 23.

³ Доморослий В. І. Діяльність Української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907). Автореф. канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 17.

Отже, метою даної статті є дослідити співпрацю вченого з депутатами від України в Першій Державній Думі. Ми спираємося на публіцистичну спадщину історика цього періоду, його листування, щоденник, мемуари як самого М. Грушевського, так і його колег.

Революційні події 1905 р. в Петербурзі сколихнули всю Російську імперію. Вони означали початок буржуазної революції: «Захиталась земля і рушилися її основи. Бюрократично-поліційний автократизм, що здавався таким безнадійним ще кілька місяців тому, валиться на наших очах, і перспектива перестрою її на свободніших і раціональніших основах з сфери теорій і далеких можливостей переходить на першу чергу, притягуючи до себе увагу не тільки горожан Росії, а й усього цивілізованого світу» – писав з цього приводу М. С. Грушевський⁴.

На початку 1906 р. в Росії пройшли вибори до Державної Думи. Вони відбувались в умовах репресій, арештів. Українські партії через свою нечисельність і неузгодженість дій не мали значного успіху на виборах. До того ж, найбільш радикальні і найсильніші з них, у тому числі «Спілка» та УСДРП, взагалі не висунули своїх кандидатів. Вони стверджували, що соціалістична революція ще не закінчилась. Незважаючи на слабкість українських політичних партій, до Думи потрапила значна кількість свідомих українців. Всього від України було обрано 102 депутати. За партійною приналежністю вони поділялись таким чином: помірковані – 6; конституційні демократи – 36; демократичні реформісти – 2; автономісти – 4; трудовики – 28; соціал-демократи – 5; безпартійні та невідомо якої партії – 21. За соціальним статусом в Думі від України було: 24 поміщики; 26 представників міської інтелігенції; 42 селянина. За національним складом – 62 українця; 22 росіянина; 4 – єврея; 1 – німець⁵.

У Думі була створена Українська парламентська громада (УПГ). Вона нараховувала 45 депутатів. Головою її обрали адвоката і громадського діяча з Чернігівщини І. Шрага. Серед її активних членів були: В. Шемет і П. Чижевський з Полтавщини; М. Біляшівський та барон Ф. Штейнгель від Києва, А. В'язлов від Волині. Свою появу УПГ заманіфестувала «Декларацією», в якій зазначалось: «250 літ тому, як український народ поєднався з Московською державою, на умовах, що він сам через своїх виборних людей порядкуватиме на своїй землі і буде незалежним від Москви. Але Московський уряд незабаром почав ламати ті умови. Він потроху одібрав права українського народу, забрав його землю і пороздавав своїм чиновникам, воєводам та козацькій старшині. Далі він почав

⁴ Грушевський М. Українство і питання дня в Росії // Грушевський М. С. Твори у 50 т./ редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. Ред.: П. Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 293.

⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2-х томах. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. – С. 423.

обмосковлювати українців, примушував покинути їх рідну мову, звичаї. Отже, через це в Росії треба завести вільне життя: земля – селянам, восьмигодинний робочий день, загальнонародські свободи»⁶.

Як бачимо, вищеподана декларація відображала прагнення широких верств українського народу. УПГ складали депутати різних політичних поглядів, за соціальним статусом і національною приналежністю, але їх об'єднувало бажання поліпшити становище України. Більшість інтелігенції УПГ належало до партії кадетів, а значне число селян – до фракції «трудовиків». Тому, незважаючи на спільну національну платформу, консолідувати таку різноманітну парламентську громаду було нелегко. Це завдання взяв на себе М. Грушевський. Приїзд історика до російської столиці мав велике значення для українських депутатів І Думи. Як зазначав свідок і учасник тих подій історик Д. Дорошенко: «Грушевський уважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаторський талант створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом. Він був саме в розквіті своїх сил, повний енергії і широких планів. З прибуттям Грушевського до Петербургу всі підпорядковувалися йому беззастережно, і він став ідейним провідником як редакції «Украинского вестника», так і Української парламентської громади»⁷.

13 травня 1906 р. М. Грушевський вперше з'явився на засіданні УПГ. Зустрінутий гучними оплесками, він «від імені товаришів письменників-галицьких і культурних діячів привітав послів і земляків, які працюють тут, щоб здобути кращу будучину України»⁸. На першому зібранні М. Грушевський разом з депутатами обговорювали постулати української автономії. Це була, по суті, основа, на якій об'єднувались українські послі різних напрямків. Більшість в Українській парламентській групі становили селяни, серед яких, на думку М. Грушевського, були «справді одиниці дуже інтелігентні і свідомі, але більшість попало в послі зовсім випадково і тільки тут присвоює собі перші початки політичної освіти»⁹. Подібні зібрання стали своєрідною школою для селян. М. Грушевському вдалося знайти спільну мову з ними. Вченого дуже радувало те, що серед депутатів-селян було чимало свідомих українців, які готові боронити наші національні постулати.

⁶ Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського – Ф. XII. – Оп.1. – Спр. 700. – Арк. 2–3.

⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 83.

⁸ Громадська думка. – 1906 р. – 18 травня.

⁹ Грушевський М. У українських послів Російської Думи // Грушевський М. С. Твори у 50 т./ редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Грирч та ін. Голов. Ред.: П. Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 350.

Ряд публіцистичних статей вченого присвячені діяльності Першої російської Думи. В одній з них М. Грушевський подав загальну характеристику новоствореному російському парламенту. Він мав нараховувати 600 депутатів, але насправді їх було представлено на момент початку її роботи близько 450. Історик відмітив «розмірно молодий вік послів», тільки 15 % з них старші 50 років, майже половина з них – 47 % – молодші 40 років. З цього приводу М. Грушевський зауважував: «Опозиційний, революційний рух виніс наперед людей молодших, що становили головні кадри сеї опозиції, і особливо се помітно серед депутатів селянських і робітницьких: середній вік в трудовій групі 35 літ...». І це незважаючи на виборчий закон, який дозволяв обирати людей не молодших 25 років¹⁰.

Торкаючись національного складу Думи, М. Грушевський вказав, що 60 % депутатів представлені великоросами, хоча на них припадало менше половини населення імперії. Звернув увагу історик і на непропорційне представництво поляків, яких він назвав другою неофіційною народністю в державі. Вони становили 11 % депутатів Думи, в той час як на польську народність припадало 8 % від загальної кількості населення Російської імперії. Що стосується українців, то до нашої народності призналося лише 14 %, проти 19 % за офіційним переписом. «Але в дійсності українців в палаті ще менше, – наголошує вчений, – бо хоч окрім тих 62, мусить бути між послами, ще більше тожє малоросів, в дійсності вони українці тільки походженням»¹¹. Загальне враження історика про Думу було те, що вона виявилася кращою, ніж на неї сподівалися.

М. Грушевський подав загальну характеристику депутатів, що приєдналися до Української парламентської громади. Серед них він виокремив нечисленну групу з інтелігенції «з виробленими українськими переконаннями». До них він зарахував чернігівського адвоката І. Шрага, земського діяча з Полтавщини П. Чижевського, лубенського поміщика Володимира Шемета, історика мистецтва Миколу Біляшівського. Далі виокремив групу інтелігенції, яка була пов'язана з російськими ліберальними організаціями. Вони, в-основному, належали до конституційно-демократичної партії, «почувалися, одначе, до обов'язку бути членами української групи як репрезентанти українських країв». До них історик зарахував відомого соціолога М. Ковалевського, громадських діячів з Полтавщини – Присецького, з Київщини – Здановського, Шольпа і барона Штенгеля – поміщика з Волині, земського діяча з Чернігівщини – Свечина.

¹⁰ Там само. – С. 349.

¹¹ Грушевський М. З Державної Думи. З вражень і помічень. // Грушевський М. С. Твори у 50 т./ редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. ред. П. Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія «Суспільно-політичні твори(1894–1907)». – С. 354.

Другу, значно більшу частину УПГ, становили селяни з Полтавщини, Чернігівщини та Поділля.

Приємне враження на нього справив посол з Чернігівщини Тарасенко, Зубченко з Київщини, Онацький з Полтавщини та інші. Як зазначав М. С. Грушевський: «...українське селянство показує таку величезну – як на обставину свого життя – силу інтелігенції, політичного і суспільного розуміння, горожанського виховання, що повинно розвіяти всякі песимістичні гадки щодо будучності російської України в ліпших конституційних обставинах»¹².

Питання самоуправління України було на той час головним для М. Грушевського. Разом з послами він готував декларацію про автономію України, яку мали намір виголосити в Думі. Серед його найближчих соратників в цей час були депутати І. Шраг, В. Шемет. Їх він часто згадує в своєму щоденнику, зокрема від 30 травня 1906 р. вчений записав, що «ввечері були у нас, збиралися правити Декларацію (Шраг, Шемет, Русова, Синявський)». Про тісну співпрацю М. С. Грушевського з депутатами І Думи свідчить і лист Д. Дорошенка від 8.VI.1906 р., де він писав, «що в суботу о 12 годині буде скликана в Думі Українська парламентська фракція і будуть запрошені самі послы, а з не послів тільки Ви та добродіи Лотоцький, Русова, Стебницький... А послы будуть усі, зайду увечері повідомлю Вас про подробиці»¹³.

Виступаючи на засіданнях Української парламентської фракції, М. Грушевський постійно наголошував на важливості саме національно-територіальної автономії. «У нас штучний поділ на губернії, – зазначав вчений, – зробив те, що в Чернігівщині, Вороніжчині та інших країнах поруч з українськими повітами є повіти московські. Якщо буде крайова автономія, то в справах шкільних, судових та інших може виникнути багато непорозумінь. Національна більшість буде намагатись завести по школах, наприклад, свою мову, а меншість противитиметься. Для нас такі суперечки можуть мати велику вагу, і ми, щоб забезпечити свої інтереси, повинні стояти на ґрунті автономії національно-територіальної»¹⁴.

Більш детально свої погляди на федеративний устрій Росії М. Грушевський виклав у статті «Національне питання і автономія». Звертаючись до російської громадськості, вчений зазначав, що «не можна зберегти повної свободи для себе, обмежуючи чужу свободу, і тюремщик такий же невільник своєї тюрми, як і посаджений в неї в'язень». Єдиним раціональним шляхом вирішення національного питання в Росії, на думку

¹² Грушевський М. У українських послів Російської Думи. – С. 351.

¹³ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арх. 16.

¹⁴ Збори Української парламентської громади // Громадська думка. – 1906. – 6 червня.

М. Грушевського, є «децентралізація держави і організація самоуправління в національних територіях, визначених національними кордонами»¹⁵. Дуже важливо те, що вчений вимагав запровадження автономії для всіх народів Росії. Так як в той час деякі російські ліберали погоджувались на самоуправління Польщі і Фінляндії, але були проти автономії України. З цього приводу М. Грушевський вказував: «нема зовсім ніяких розумних і справедливих засад робити вибір між народностями, вимагати від них будь-якої культурної і історичної метрики, або обумовлювати надання національної автономії особливим напруженням національних устремлінь, яке стає небезпечним для держави»¹⁶.

Прагнення М. Грушевського не знаходили підтримки і співчуття серед російських лібералів, тому він звертав свій погляд до представників інших поневолених царатом народів, які виступали з аналогічними вимогами. Михайло Сергійович налагоджує співпрацю з діями литовського та білоруського національно-визвольних рухів. Це підтверджують короткі відомості про М. Грушевського, зроблені Київським губернським жандармським управлінням. В них зазначалось: «В червні того ж року (1906) Грушевський розчаровується в життєздатності українських організацій [Українська парламентська група і Український клуб] в столиці, і вітає в пресі утворення в Петрограді «Союзу автономістів-федералістів» і парламентської фракції автономістів в Думі»¹⁷. Сам М. Грушевський підтверджує в своїх записах, що він започаткував співробітництво з представниками литовського та білоруського рухів: «Під час першої Державної Думи я був в Петрограді. В першій Державній Думі була фракція автономістів-федералістів. Я був на засіданні цієї групи один раз. Тумас був редактором, або співробітником газети «Вильнюс», Сметана також був членом редакції, Луцкевич був співробітником білоруської газети «Наша нива». Це були мої знайомі і люди, освідомлені в литовських і білоруських рухах. Я змовився з ними в тому, щоб спільно т. є. українцям, литовцям, білорусам вести опозицію проти поляків і їх претензій»¹⁸. Дане свідчення зроблене М. Грушевським під час допиту у Лук'янівській в'язниці в 1914 р. Тому природно, що він замовчував справжню мету співпраці представників трьох пригноблених народів. Започаткований М. Грушевським зв'язок між українським, литовським та білоруським рухами продовжився і після розгону I Думи.

¹⁵ Грушевський М. Дума і національне питання // Грушевський М. С. Твори у 50 т./ редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. ред.. П. Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 417.

¹⁶ Там само. – С. 416.

¹⁷ ЦДІАК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3321. – Арк. 47.

¹⁸ Там само. – Арк. 48.

Не менш важливим від національного питання М. Грушевський вважав вирішення аграрної справи, яка набирала особливої ваги ще й тому, що більшість Української парламентської фракції становили селяни. І ніхто не був зацікавлений більш всього в його вирішенні, як український народ. За твердженням М. Грушевського: «До мотивів загально-демократичного характеру тут з надзвичайною силою прилучається мотив національний»¹⁹.

Тому, на думку вченого, справедливе вирішення земельного питання «віддасть українському народові – нації зароблене, заграбоване від нього, отже буде тим виглажена до певної міри, одна з історичних кривд, завдана йому, буде сповнений акт історичної справедливості супроти нього»²⁰.

Аграрне питання М. Грушевський дуже тісно пов'язував з національним. Його, на думку вченого, треба було вирішувати поетапно. Спочатку Дума повинна прийняти загальноімперський закон про вимушене відчуження в інтересах землеробських класів всякого роду земельних надлишків, чи то за викуп, чи без нього. Потім з них створюється земельний фонд, з якого селяни будуть отримувати в користування земельні наділи. На місцях мали бути запроваджені земельні комітети, які, враховуючи чинники економічні, етнографічні, почали б попередню роботу по обміру земель. «Не можна дозволити загальноімперського земельного фонду, бо це посилить централізацію держави», – вказував М. С. Грушевський²¹.

Вирішувати аграрне питання треба паралельно з децентралізацією держави на принципах обласної і національно-територіальної автономії. Вчений намагався переконати селян, що тільки при запровадженні федеративного устрою можливе справедливе його вирішення.

Поряд з активною політичною діяльністю в Петербурзі М. С. Грушевський не покидав і видавничу справу. Він брав активну участь у редагуванні часопису «Украинский вестник», який почав виходити з 21 травня 1906 р. Крім Грушевського, до редакції журналу входили професор Д. Овсянников-Куликовський, статист О. Русов. Пояснюючи головну мету видання, вони зазначали: «Украинский вестник» присвячується інтересам українського народу і вивченню його політичних, соціально-економічних потреб у спільному ході перебудовування державного ладу в Росії. Розуміння волі національної органічно увиходить в розуміння волі взагалі, політичної волі нема там, де нема гарантії волі національності. Соціальне і культурне

¹⁹ Грушевський М. Аграрне питання // Грушевський М. С. Твори у 50 т. / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. ред. П. Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 363.

²⁰ Там само. – С. 364.

²¹ Там само.

відродження Російської держави нерозривно зв'язано з повним розвитком соціальних і культурних сил народів, що в її склад увіходять»²².

Окрім цього, часопис розробляв і теоретичні питання, важливі для національної справи зокрема. Він виходив російською мовою і мав мету залучати українців, які не читають рідною мовою, до національного руху. Д. Дорошенко, оцінюючи видавничу діяльність Михайла Сергійовича, зазначав з цього приводу: «Грушевський виявився в повнім блиску. Він з'єднав коло «Украинского вестника» цілий ряд нових визначних сил і всій роботі редакції надав більш систематичного й широкого характеру. Тиждень збори редакції з його участю здобули особливий інтерес, і недурно покійний О. Русов узявся сам проводити протоколи тих зборів, щоб зберегти їх для потомків. На тих зборах, пам'ятаю, з'явився й одинокий член Державної Ради верхньої палати українець Д. Багалій»²³.

Окрім того, до співробітництва в «Украинском вестнике» М. Грушевський залучав і своїх друзів з Галичини. В листі до І. Франка він писав з цього приводу: «Украинский вестник» має забезпечене існування на 3 місяці, даліше – як здобуде попит. Перше число вийде 21.V. с. м. – в неділю, отсю, на друге число просить редакція (до котрої увійшов і я) від Вас недовгу, на три-чотири сторінки форматом «Вісника» статтю про сучасні політичні завдання і змагання австрійської України – передовсім виборчу реформу, а може додасте – як місце дасть – постулати національні і економічні. Доктора Гнатюка просять такої ж великості статті інформаційної про українців за кордоном – дещо статистики, етнографічного групування, культурного й економічного стану (нехай вияснить особливо Угорську Русь, її стан і болячки, скаже дещо про американські колонії. Статті аби сьте вислали якнайскоріше»²⁴. Іван Франко відгукнувся на прохання М. С. Грушевського. Його стаття «Австрийский кризис» була надрукована в третьому номері часопису. «Украинский вестник» проіснував до 7 вересня 1906 р., всього вийшло 14 номерів. М. С. Грушевський опублікував в ньому такі важливі статті, як «Національне питання і автономія», «Питання дня», «Наші вимоги» та інші. В них учений пропагував ідеї автономії України, шукав шляхи вирішення насустих питань того часу.

За період свого перебування в Петербурзі М. Грушевський намагався консолідувати українських депутатів І Думи, але зробити це було важко в тодішніх умовах. Адже, українська фракція складалась з різних людей, тут були і селяни, і поміщики. Не сприяло єднанню депутатів і те, що більшість

²² Там само.

²³ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле... – С. 83–84.

²⁴ Листи М. Грушевського до І. Франка / упор. Г. Бурлака // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упор., підгот. текст, комент. та приміт.: А. П. Демиденко; вступ. слово: Л. М. Кравчук; післямова: Ф. П. Шевченко. – К.: Веселка, 1992. – С. 364.

з них були обрані від російських партій. За півтора місяця своєї діяльності українські депутати не встигли виробити якусь спільну програму, не заманіфестували перед світом національні вимоги українського народу. Така Декларація була вже готова, але розгін Думи перешкодив їй виголосити. Однак, діяльність М. Грушевського і українських депутатів І Думи не була даремною. Вона виявила, що між українським народом чимало національно-свідомих обранців. М. С. Грушевський робив висновок з невдач і помилок часів І Думи. Він не перекладав всієї вини на депутатів. «Трудно докорять людям, що вони не стали вище своїх обставин, особливо, коли як в данім разі – вони не мали відповідної помочі, ані від своєї суспільності, ані зі сторони преси, а проти себе мали неприхильний до всяких національних організацій і постулатів настрої більшості Думи, що вважали національну справу за питання, не на час»²⁵.

Позбувся М. Грушевський і ілюзії щодо щирої допомоги чи навіть співчуття українському рухові з боку російських ліберальних чи революційних партій. Звичайно, розгін І Думи був тяжким ударом для всіх свідомих українців. Однак, сам факт існування української фракції мав велике значення, «...він показав світові «що руській народ не моноліт», як запевняли москалі, а існує український народ, що домагається прав на самостійне культурне життя. А для нас цей факт мав величезне агітаційне значення, як серед обмосковленої інтелігенції, так і серед несвідомих селян, бо всім показав, що українці вважають себе окремою нацією» – писав з цього приводу Є. Чикаленко²⁶.

З невдач української фракції І Думи М. С. Грушевський виніс «само собою зрозумілу аксіому, що чисто політична національна робота майже неможлива, коли вона не опирається на роботу культурну, що без добре поставленої преси, популярних видань, інформаційних публікацій і організаційного, систематичного знайомства своїх і чужих з нашими змаганнями і завданнями неможлива чисто політична агітація, неможливий успіх ні в організації, ні в здійсненні своїх постулатів... Для сього треба мати ліпшу і сильнішу пресу, сильніші й чисельніші просвітні і культурні організації, а перед усім сильний організаційний дух, ніж який ми бачили»²⁷.

Час перебування М. Грушевського в Петербурзі і його співпраця з українськими депутатами І Думи стали важливою віхою в житті вченого. Він був, по суті, ідеологічним натхненником видання «Украинского вестника».

²⁵ Грушевський М. С. Після Думи // Грушевський М. С. Твори у 50 т./ редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. Ред.: П. Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 109.

²⁶ Чикаленко Є. Х. Зібрання творів: у 7 т. Т. 1: Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – К.: ТОВ «Рада», 2003. – С. 324.

²⁷ Грушевський М. С. Після Думи. – С. 110.

У статтях, написаних до цього часопису, історик повторив свою аргументацію стосовно перебудови Росії з імперії в федерацію на базі національно-територіальної автономії. М. Грушевський також вміло пов'язав селянський рух з національним питанням. За час роботи І Думи він підготував Декларацію української автономії, налагодив зв'язки з впливовим кадетом М. Ковалевським, з економістом М. Туганом-Барановським, тісно співпрацював з академіком О. Шахматовим, про що свідчать записи в щоденнику вченого. Не без участі М. Грушевського при І Думі була заснована Спілка автономістів-федералістів, куди ввійшли прибалти, поляки, мусульмани. Новостворена організація стояла на платформі децентралізації Росії, пропорційного представництва і вільного розвитку для всіх народів імперії.

Bibliography:

1. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. Авторизований переклад з англійської. – К.: Критика, 2006. – 600 с.
2. Винар Л. Автобіографія М. Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1974. – 136 с.
3. Доморослий В. І. Діяльність Української парламентської громади в І та ІІ Державних Думах (1906–1907). Автореф. канд. іст. наук. / В. І. Доморослий – К., 1994. – 18 с.
4. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії // Грушевський М. С. Твори у 50 т./ редкол. П. Сохань, Я.Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. Ред.. П.Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 293–300.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2-х томах. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. – 608 с.
6. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського – Ф. XII. – Оп.1. – Спр. 700.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.
8. Громадська думка. – 1906 р. –18 травня.
9. Грушевський М. У українських послів Російської Думи // Грушевський М. С. Твори у 50 т./ редкол. П. Сохань, Я.Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. ред. П.Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 348–352.
10. Грушевський М. З Державної Думи. З вражень і помічень. // Грушевський М. С. Твори у 50 т./ редкол. П. Сохань, Я.Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. ред. П.Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія «Суспільно-політичні твори(1894–1907)». – С. 353–358.

11. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25.
12. Збори Української парламентської громади // Громадська думка. – 1906. – 6 червня.
13. Грушевський М. Дума і національне питання // Грушевський М. С. Твори у 50 т./ редкол. П. Сохань, Я.Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. ред. П.Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 359–362.
14. ЦДІАК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3321.
15. Грушевський М. Аграрне питання // Грушевський М. С. Твори у 50 т./ редкол. П. Сохань, Я.Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. ред. П.Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 364–368.
16. Грушевский М. С. Вопрос дня // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 81–84.
17. Листи М. Грушевського до І. Франка / упор. Г. Бурлака // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упор., підгот. текст, комент. та приміт.: А. П. Демиденко; вступ. слово: Л. М. Кравчук; післямова: Ф. П. Шевченко. – К.: Веселка, 1992. – 551 с.
18. Грушевський М. С. Після Думи // Грушевський М. С. Твори у 50 т./ редкол. П. Сохань, Я.Дашкевич, І. Гирич та ін. Голов. ред. П.Сохань – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 369–372.
19. Чикаленко Є. Х. Зібрання творів: у 7 т. Т. 1: Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – К.: ТОВ «Рада», 2003. – 432 с.

Volodymyr Krot

Problems of Cooperation between Mykhailo Hrushevsky and First Duma Deputies

Abstract

The article focuses on Hrushevsky's political activity during the First Duma period. The paper points out his positive influence on the representatives of the peasantry. It shows scholars having a definite influence in this historical period. The article considers the cooperation of historian with liberal leaders of parliament representing Russian nations oppressed by tsarism.

Key words: deputy fraction, Duma, autonomy, federation.

Ігор ГИРИЧ

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
(Київ)

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ (М. ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ІНШІ ДЕРЖАВНИКИ)

На сьогоднішній день існує дві основні версії тлумачення боротьби за встановлення української державності (чи української революції) 1917-1921 років: національна¹ і оновлена пострадянська². Національна версія спирається на праці діаспорної історіографії і передусім Д. Дорошенка³ і П. Христюка⁴, які заклали канон оцінки Української революції. Дмитро Дорошенко оцінює українську державність під кутом зору консервативної візії або державницької школи в українській історіографії, Павло Христюк дає республіканський погляд на події 1917-1921 рр. Із здобуттям незалежності українські історики материкової України, природня річ, взяли на озброєння український погляд на національно-визвольні змагання другого – третього десятиліття ХХ ст., якої дотримувалися люди, що зі зброєю в руках воювали проти агресії російських білих і червоних військ в Україні.

Станіслав Кульчицький після 1991 р. провів ревізію старого комуністичного дискурсу на події сторічної давнини і відновив історичну справедливість – показав як російський більшовизм окупував українські терени колишньої Російської імперії. Владислав Верстюк розглядає революційну ситуації з української перспективи, від діяльності Української Центральної Ради та УНР. Валерій Солдатенко, навпаки, модифікує традиційний російсько-комуністичний дискурс, представляє підросійську

¹ Див наприклад: Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2. Радянський проект для України. / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 531 с.; Кульчицький С.В. Російська революція: новий погляд. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 77 с. Нариси історії української революції 1917-1921 років: у 2 кн. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівн.), В. І. Головченко, Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький, О. І. Лупандін, О. В. Михайлова, Т. С. Осташко, О. І. Павлишин, Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов, В. В. Скальський, В. Ф. Солдатенко; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. - 390 с.; Кн. 2. – К.: НВП "Наукова думка" НАН України, 2012. – 464 с.; Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1997.

² Див наприклад: В.Ф. Солдатенко. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; Його ж. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). - К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга пам'яті України", Видавничий центр "Просвіта", 1999. – 508 с.: іл.

³ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород, 1930. – 424 с.

⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1921-1922. – Т. I-IV. – 152, 200, 160, 192 сс.

Україну, як інтегральну частину російського євразійського простору. Тому розглядає військову поразку УНР, як об'єктивно доконаний факт, що свідчить про бажання української території жити під новими/старими господарями українських теренів, про одвічний український федералізм і небажання самостійності серед лідерів УНР і пануючої більшості людності.

В інтерпретації подій національно-визвольних змагань існують суттєві складні моменти. Зупинимося коротко на основних проблемах розуміння Української революції 1917-1921 рр.

Датування. Існує кілька різних підходів у датуванні Української революції. Звужене і широке. Та частина істориків, яка розглядає національну революцію в контексті загальносвітових проблем, пов'язує її початок з Першою світовою війною, яка прискорила падіння імперій і соціально-національні революції майже в усіх країнах Центрально-Східної Європи. Кінець визвольних змагань пов'язують із закінченням роботи Паризької мирної конференції та укладанням остаточних міждержавних договорів, які вирішили долю Західної України, віддавши її під володіння польської Речі Посполитої. За такої всеєвропейською логікою зміни карти світу Українська революція датується 1914-1923 рр.⁵. Така хронологія може вважатися слушною, бо вже з початком Першої світової політичні кола Західної України поставили на порядок денний питання здобуття української незалежності. За це висловилися Головна українська рада у Львові, за ці ідеали розпочав свою звитягу Легіон січових стрільців. Щодо безпосередніх подій Української революції на підросійській Україні, то за початок беруть березневі події в Києві 1917 р., а за закінчення вважають Ризький мирний договір 1921 р. між червоною Росією і Польщею, за яким відбувся новий поділ України між окупантами. Зустрічається також дата 1917-1920 рр., яка співпадає з російсько-комуністичним датуванням т.зв. громадянської війною, вона вписує українські події революції в контекст внутрішньої російської історії. На наш погляд, більш виправданим є дві дати: 1914-1923 рр. та 1917-1921 рр.

Тривалість української революції. Вважати 1921-1923 рр. закінченням Української революції не цілком резонно. Протибільшовицькі повстання на селах продовжувалися до середини 1920-х років. Існування УАПЦ, Української академії наук, кооперативного видавничого руху, селянського землеволодіння та інших громадських структур і інституцій, які продовжували традиції незалежної України свідчило про збереження здобутків Української революції ще принаймні близько 10 років по

⁵ 1923 р. закінчує свою книжку про українську революцію Д.Дорошенко. 1914-1922 роками датує збірник документів з революційних подій в австрійських архівах еміграційний український історик Теофіл Горникевич (Hornykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922: Deren Bedeutung und Historische Hintergründe. - Philadelphia, - Dd. 1-4. - 1966-1969.

революції. Ще одним зі здобутків була українізація 1920-х років та «розстріляне» культурне відродження, передусім, у царині літератури. Фактичним кінцем Української революції став процес СВУ 1929 р., масова колективізація, репресії проти інтелігенції та нарешті голодомор 1932-1933 рр. Саме останню дату можна вважати остаточну комунікацію України більшовицькою Росією, що тривала від 1928/1929 до 1932/1933 років.

Далі тривало паралельне функціонування структур і організацій, які стояли на становищі незалежності: політичної еміграції за кордоном ще від часів існування УНР, тривала підпільна національно-визвольна боротьба ОУН на західноукраїнських землях. Вона з різними видозмінами не припинялася до 1991 р. Тому варто говорити про спадковість і наступність різних етапів визвольного руху від 1917 р. до 1991 р.

Три одночасні революції в одних хронологічних межах і на одній території. Говорячи про Українську революцію 1917-1921 рр. ми часто-густо асоціюємо нашу територію лише з боротьбою за незалежність. Насправді у цих роках відбувалися одночасно:

1) а) російська демократична революція, яка мала свої революційні органи – Совет народних солдатський і робітничих депутатів, губернських комісарів, підзвітних Тимчасовому уряду, збройні сили старої російської армії, що також орієнтувалися на «єдину і неподільну», а її метою була побудова ліберальної республіканської Росії з можливою федерацією земель, в тому числі і для українців; б) російська тоталітарно-лівацька революція на чолі з більшовиками, яка мала свої збройні формування у вигляді червоноармійців та партійні осередки – зародки майбутньої комуністичної держави; в сенсі національної політики вони займали спочатку централістичні позиції, потім погодилися на федералістичні поступки українцям; в) ретроградні консервативні елементи суспільства – поміщиків і підприємців, які хотіли збереження царського панування над Україною, та політичні утворення у вигляді численних російських шовіністичних і чорносотенних партійних угруповань, одним з речників яких була газета «Киевлянин».

2) іншонаціональні революції поляків, румун, угорців, які збиралися поширювали на територію України, свої історичні національні революції з титульних земель. Хотіли включити українські етнічні терени до Великої Польщі, Румунії, Угорщини. В результаті спільних дій і наступу збройних сил Угорщини, Румунії, Польщі території Галичини, Західної Волині, Закарпаття, Буковини і Бессарабії були від'єднанні від України. Окреме місце займала єврейська спільнота. Яка в Галичині орієнтувалася на польськокультурну більшість, а в Україні підтримала російський більшовизм.

3) Українські революційні сили, які ставили на меті зробити Україну суб'єктом міжнародного права, побудову незалежної держави. Українські сили складалася з лівих і ліво-центристських партій УСДРП, УПСР і УПСФ та невеликого відсотку УПСС (соціалістів-самостійників), які творили Центральну Раду і ставили на меті конституційне розлучення з Росією. Спочатку на правах автономії/федерації, а згодом як самостійної держави. Українська революція мала також дві складові: переважаючу республіканську версію будівництва держави УНР і менш поширену консервативно-гетьманську, що намагалася утвердити Українську Державу. Водночас, третьою складовою були державницькі змагання на Західній Україні – будівництво ЗУНР, як держави центристських сил, яка спиралася на ідеологію Національно-демократичної партії. На відміну від Східної України – ідеалом західних українців було будівництва загальнонаціональної партії усіх українських і неукраїнських громадян не на основі соціалістичного вчення і класового постулату, а на підставах збереження приватної власності на виробництво й землю. Тобто на таких засадах, на яких постали Польща, країни Прибалтики, Фінляндія, Чехословаччина.

4) Четвертою маргінальною силою були слабо окреслені з національного боку сили анархістів та інших повстанських отаманів. Частина з них будувала Україну в окремо взятому регіоні (отаман Зелений, брати Чучупаки, Струк та ін.) або анархістську квазідержаву (батько Н. Махно на Південному Сході України).

Під час революційних подій відбувалася постійна боротьба між усіма чотирма головними державними силами в Україні. Кожна намагалася на одній території відбудувати свою національну державу. Через що розпочалися і протягом усіх років тривали перманентні війни, зокрема російсько-українські (білі й червоні) і польсько-українські. Країни Центрально-Східної Європи уникли таких воєн через те, що до 1917 р. там були вже збудовані органічні мононаціональні культурно-громадські спільноти, які створили новий тип політичного поляка, чеха, фіна і т.п., який включав і згодні на політичну асиміляцію національні меншини.

Міждержавна, а не громадянська війна. Великою помилкою багатьох непосвячених у нюанси наукової полеміки є продовжувати називати визвольні змагання українців «громадянською війною»⁶. Вживання терміну «громадянська війна» означає, що мовець, який так говорить, не визнає або

⁶ Див. наприклад дуже добре упорядковану книжку поезій в серії «Розстріляне відродження» видавництва «Смолоскип» Олег Коцарев в ній в біографемах до кожного автора часто говорить про участь поета в «громадянській війні». Ну, яка ж вона «громадянська». (Українська авангардна поезія (1910-1930-ті роки): Антологія / Упоряд. О. Коцарев, Ю. Стахівська; передм. О. Ільницького. – К.: Смолоскип, 2014. – С. 103, 377, 411, 607).

заперечує існування УНР–Української Держави, сприймає ці формації, як неіснуючі державні утворення. Насправді у війнах тих років ми маємо справу з міждержавними війнами, які треба кваліфікувати за сторонами військового конфлікту: російсько–українська (білогвардійська), російсько–українська (більшовицька) війни, польсько–українська війна в Галичині. Термін «громадянська війна» запущений був російською комуністичною історіографією та пропагандою, яка намагалася не помічати існування УНР, а отже легітимізувала окупаційну діяльність Червоної армії в Україні.

Позаяк українсько–більшовицька війна закінчилася військовою поразкою УНР, ми повинні говорити про окупацію українських земель червоною Росією. Відповідно маріонетковий уряд УССР не представляв інтереси української нації і є фактично колаборантським урядом. А стан України після захоплення її остаточно, у 1920–1921 рр. більшовицькою Росією дорівнює становищу колонії. Безперечно заснування квазідержавного утворення – УССР є позитивним у порівнянні з дореволюційними часами, коли підросійська Україна поділена була на 9 губерній. За царату українську націю не визнавали, за більшовиків росіяни де факто визнали українців, але лише як вірних васалів Москви. Було запропоновано два терміни: радянський українець і український буржуазний націоналіст, що відповідав дореволюційному: малорос і свідомий або правдивий українець.

Від самого початку новітній російський окупант закладав подвійне трактування в поняття «українець», чим продовжував стару шовіністичну традицію розглядати українців як гілку «триєдиного русского народу». Цю «гілку» в часах нової і новітньої історії не педалювали, але для часів князівської Русі-України придумали дефініцію – «Колиска трьох братніх народів», з який російський при усьому «братерстві» визнавався старшим.

Радянський чи совітський. Закордонна історіографія та суспільно-політична думка послуговувалася для визначення сутності державної системи в Україні після 1921 р. поняттями «совітський/«советський». Таким чином чітко означався російський окупаційний режим, який запанував в Україні після військової поразки Директорії УНР. Цим вони намагалися відрізнити питома українські національні інституції від колоніальних, принесених на червоних багнетах. І це виглядало слухним, бо і в міжнародній практиці не перекладаються питома іншонаціональні державні структури і органи: не НКВС, а НКВД; не КДБ, а КГБ і т.п. Під цей розряд підпадає й термін «радянський», який завуальовано прикривав комуністичний тоталітаризм покривкою влади народу – Рад.

Зі здобуттям незалежності у 1991 р. українські історики і досі використовують поняття «радянський» на означення системи влади принесеної більшовиками. Проте ніякої «радянської» влади апріорі не існувало. Радянська форма державності відійшла у небуття з розгоном

Установчих Зборів в Росії. Вживаючи форму «радянський» стосовно України, ми вносимо плутанину, бо Центральна Рада – якраз і була радянською формою державності, значно більшою, ніж «Совети народних депутатів». Вона включала усі соціалістичні партії і не лише українські, а й російські, єврейські, польські. Хіба не одержали всенародної легітимації на виборах, бо почався більшовицький наступ. Також правим силам було відмовлено у представництві.

Якщо брати до уваги диктатуру пролетаріату, як тоталітарно-деспотичну форму влади однієї партії, то такий фразеологічний зворот як «радянський режим» втрачає усілякий внутрішній зміст. Бо радянський режим апіорі не може бути тоталітарним.

Чи варто оцінювати діячів, що підтримали більшовицьку Росію як колаборантів? Досі в Україні колаборацію прикладають лише до співпраці українців з німецьким окупаційним режимом 1941-1944 рр. При чому, до колаборантів несправедливо зараховували представників українського місцевого самоврядування. Насправді вона розпочалася значно раніше, коли велика кількість українців підтримали російську більшовицьку окупаційну армію в 1918-1920-роках. Ця колаборація мала два суттєвих різновиди:

1) колаборація з надією збудувати в Україні ліву (комуністичну) незалежну державу. Власне, таку колаборацію з примусу обставин, можна вважати вимушеною – меншим злом. До неї належали українські діячі боротьбістської і укапістської партій, а також деякі члени РКП(б), що були свідомими українцями: В. Еллан-Блакитний, М. Скрипник, О. Шумський, П. Любченко, М. Хвильовий, А. Річицький та ін. Сутнісно вона була й не зовсім колаборацією, бо діячі ці вірили, що будують ліву незалежну Україну.

2) колаборація за свідомим вибором окупанта, як свого ідейного союзника. Остання в Україні мала масовий характер і охопила передусім непартійну масу пересічного загалу, який мислив категоріями «єдиної неділимої».

Боротьба з російською національною ідеєю, «руським миром» Українська революція 1917-1921 рр. не лише покликала до життя українську державу новітнього часу, а й в ширшому сенсі стала каменем спотикання для поширення російської національної ідеї за межі території колишньої Російської імперії. Ідея українського світу, спроба утворення державного організму на українських етнічних територіях, котрі реально ледь чи не вдвічі перевищують територію сучасної української держави, змусили росіян відмовитися від бажання приєднати Боспор і Дарданели, з Стамбулом до своєї імперії, до домінації на Балканах. Українським військом і повстанськими загонами було зупинено наступ червоних військ на Європу у 1919-1920 рр.

Українська ідея покликала до життя відродження Кубані, українського населення Вороніжчини і Стародубщини, українців Далекого Сходу, які намагалися утворити Далекосхідну українську республіку і навіть Китаю, де в Харбіні діяли потужні українські культурно-громадські установи. Кубанці воювали в збройних силах УНР, постали вищі і середні українські заклади в Катеринодарі та станицях, з Вороніжчини походив один із найкращих поетів розстріляного відродження – Євген Плужник. Частиною України був Ростов-на-Дону і Таганрог а також Берестейщина. Проте доба деукраїнізації і шаленого наступу російського шовінізму в 1920 -1930-х зробили свою справу, ліквідувавши українських національний спротив в межах російської держави.

Автономія, федерація, самостійництво: протиставлення чи послідовність дії? Досі живучими залишаються рудименти української партійної полеміки 1920-х років, коли кожна зі сторін ідейного конфлікту намагалася довести свою більшу відданість ідеї незалежної України⁷. Колишні гетьманці та консерватори доводили виключно своє право говорити про українську державність, відмовляючи в цьому республіканцям (уенерівцям) як нібито лише федералістам, які не сприймали самостійницької ідеї. Багато для цього зробив В'ячеслав Липинський, який своїм талановитим словом намагався шукати союзників у «ворожому таборі», але не бажаючи цього посіяв переконання що усі прихильники республіки були лише федералістами, а тому і програла визвольна боротьба українського народу. Лідери ж бо революції – М. Грушевський, С. Петлюра та В. Винниченко були противниками власної держави.

У свою чергу республіканці (М. Славинський, П. Чижевський, П. Христюк) підкреслювали національно неукраїнський характер гетьманської держави. Вони казали, що вона була малоросійським конструктором і по суті творили союзу з Росією спільну територію.

Те що було зрозумілим у часи поразки національної революції, анахроністично сприймається сьогодні. Бо продовжує в часі оте, невідповідне історичній правді, штучне протистояння консерваторів і республіканців. Коли друзі перших звинувачували у бажанні збудувати панську Україну, а перші у відсутності державницького інстинкту і нездатності керувати державою.

Насправді ж М. Грушевський був тією людиною, який виховав більшість національних консерваторів (С. Томашівський, І. Кривецький, почасти й

⁷ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / Розділ 4. Ідеї автономізму-федералізму, окремішності в українській суспільній думці другої половини XIX – початку XX століття. – К.: Український письменник, 2014. – С.248-285.

В. Липинський, були його учнями)⁸. Сам федералізм для України був хворобою бездержавності, слабкості громадського життя. Ця слабкість штовхала провід українського руху до пошуку компромісу з переважаючим російським впливом в Україні. Автономія/федерація була компромісом з російською національною ідеєю, але зовсім не запереченням української державності. Федералізм М. Грушевським, партією соціалістів-федералістів, сприймався як перший етап для здобуття незалежності. М. Грушевський писав, що федерація є наступна фаза по самостійності, маючи на увазі утворення європейського союзу в майбутньому. Розчарування поразкою не повинна сьогодні нам застеляти очі на той факт, що і праві і ліві сили робили одну державну справу, розходилися в тактиці, а не стратегічній меті.

Різні проекти української державності. Серед істориків уєнерівського та гетьманського спрямування існує тенденція протиставляти свій напрям іншому, як більш відповідний чи кращий. Часто-густо критикуючи супротивну сторону, останню ставлять ледь чи не в одну шерegu з ворогами української державності. Приміром, боротьбисти йдучи на співпрацю з більшовиками, на думку гетьманців, зрадили ідеї самостійної України, дорівняли себе таким чином до окупанта. Або український дідич, підтримавши гетьманську державу, працював на чужу російську монархічну державу, зрадив українській національній ідеї.

Необхідно при інтерпретації Української революції виходити з посилу, що в Україні мали право на життя обидва проекти побудови національної держави: республіканський і консервативний. І якби якась з них перемогла, Україна від цього однаково виграла⁹. Так на цю справу дивилися справжні патріотично налаштовані діячі. Приміром, Дмитро Дорошенко був членом Генерального секретаріату УНР, а в часи УД – міністром закордонних справ в кабінеті Федора Лизогуба, В'ячеслав Липинський після падіння П. Скоропадського ще півроку залишався послом Директорії УНР у Відні, Олександр Лотоцький був і членом Центральної Ради і міністром сповідань Української Держави. Іван Огієнко був ректором Кам'янецького університету за П. Скоропадського та міністром сповідань в урядах Директорії УНР. Зі П. Скоропадським у перші місяці хотіли знайти спільну мову С. Петлюра і навіть В. Винниченко. Низка вищого офіцерства служила і на УНР і в військах УД. Євген Чикаленко дуже засмучувався фактом падіння держави П. Скоропадського через повстання проти нього Директорії

⁸ Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. Альманах. – К.: «Смолоскип», 2000. – Ч.4. – С.5-30; Його ж. Про федералізм М. Грушевського // Старожитності. – 1993. – №9-10. – С.15; Його ж. До проблеми народництва та державництва у зв'язку з статтю Михайла Грушевського // Держави, суспільства, культури. Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського. – Нью-Йорк, 2004. – С.387-398.

⁹ Гирич І. Республіка чи гетьманат? [про державу П.Скоропадського] // Сучасність. – 2008. – №8. – С.35-41.

УНР. Він вважав, що краще мати напівукраїнську державу з проросійським державним апаратом, ніж одержати російську державність у вигляді совітської України. Вони з часом можуть українізуватися.

Чи Українська Держава мала самостійницьку політичну лінію? Самостійництво П. Скоропадського в часах його співпраці з УСХД від 1920 р. низка істориків неправомірно автоматично переносить на часи квітня-листопада 1918 р., коли гетьман виразно перебував під впливом російської великодержавної ідеології і був політичним росіянином. Про ментальні російські культурні й державні пріоритети П. Скоропадського свідчить його «Спогади», які через їхній проросійський характер відмовився повністю друкувати в «Хліборобській Україні» В. Липинський.

Безперечно держава П. Скоропадського мала поважні досягнення в царині будівництва національної культури (українські університети в Києві, Кам'янці, Полтаві, гімназії, Українська академія наук, театр, музеї тощо), що вона здійснювала у співпраці з націонал-демократами та досягнення на міжнародній арені (визнання України, яка незалежної держави низкою країн Європи). Але від початку своєї державності вона, передусім через діяльність переважної частини державних службовців, переймалася у першу чергу перетворенням України на базу відродження Великої Росії з царем на чолі. Сам П. Скоропадський визнавав, що його мрією була федеративна Росія, з Україною як частиною російського простору. До самостійництва його штовхала кайзерівська Німеччина, яка хотіла мати в Україні свого союзника, що остаточно розірвав усілякі стосунки політичного характеру з Росією.

Саме амбівалентністю Скоропадського та його оточення, москвофільство його суспільної бази, ми зобов'язані сумнозвісній федеративній грамоті П. Скоропадського і повстанню проти нього Директорії.

П. Скоропадський орієнтувався не на Хліборобсько-демократичну партію В. Липинського, Д. Донцова, М. Міхновського та братів В. й С. Шеметів, що б вважалося цілком логічним, коли б гетьман дійсно бажав принципового незалежницького курсу країни, а на проросійський Протофіс і Союз земельних власників, які були силами російського капіталу і поміщицтва, і складалися у великій масі з колишніх діячів великодержавних, монархічних і чорносотенних партій. Для Скоропадського і Липинський з Донцовим і навіть Д. Дорошенко були занадто крайніми «ширими» українськими шовіністами. Натомість зразком українця для гетьмана були такі представники українських сил, як В. Науменко, М. Василенко, котрі стояли на малоросійських позиціях. Гетьман намагався балансувати, зберігаючи третю нейтральну лінію між УХДП і Протофісом, але через перевагу російських сил став виразником їхнього політичного інтересу. Українським політиком П. Скоропадський став уже на еміграції і передусім завдяки ідеологічного впливу В. Липинського.

Хто більший державник – М.Грушевський чи П.Скоропадський?

Часто історики-державники П. Скоропадського представляють більшим і кращим державником за націонал-демократа М. Грушевського. Гетьман ніби був досвідченим землевласником і краще розумів як будувати державу, ніж інтелігент Михайло Грушевський. Ці умовисновки наводяться, з апіорі висловлених у «Листах до братів-хліборобів» В.Липинським ідеальних думок про те, чим консерватизм є кращим за анархізоване республіканство. Проте завжди треба розуміти не теоретичні побудови, а практику Української Держави П. Скоропадського. Насправді у 1918 р. П. Скоропадський не був українським державником, він намагався зберегти в Україні лад старої російської держави, спираючись на російськокультурні кола поміщництва і підприємців, які ворожо були наставлені до свідомого українства. П. Скоропадський не визнавав постулатів традиційної української політичної лінії від середини XIX ст.: понять «українська етнічна територія», «галицький П'ємонт», спільна українська культура для підросійської і підавстрійської України, не знав і не розумів. Не володів літературною українською мовою, вважаючи існуючи її тодішню версію «галичанським витвором». Попри існуючи мирну передишку, не зміг провести аграрну реформу, щоб спертися на селянські заможні маси. Не знайшов компромісу із соціалістами неідеального табору. Орієнтувався на Білу Росію, фактично підтримував А. Денікіна, який в питання національної політики був класичним ретроградом і україножером. Був противником галичан, не намагаючись використати їх великий державотворчий потенціал, зберігав сліпу віру в позитивне значення російської культури для України.

Натомість М. Грушевський, борючись від кінця XIX ст. за автономію України у складах обох імперій: Російської і Австрійської, фактично готував Україну до сприйняття незалежницьких постулатів. Він продовжував справу кирило-мефодіївців, які при своєму федеративному баченні перспектив України, не відкидали ідеї її окремішності (Т.Шевченко і П.Куліш). Проголошуючи курс на будівництво осібної української культури, М. Грушевський будував теоретичні і культурні засади до творення суспільно-культурного кордону між Росією і Україною. Його «Історія України-Руси» стала науковою підставою для проголошення українськими партіями курсу на політичну окремішність України. Використовуючи політику «нової ери» і курс «Галичина – український П'ємонт» М. Грушевський на галицькому ґрунті створив фактичну Українську академію наук – НТШ, упорядкував літературну мову Товариства, яка стала прообразом всеукраїнського правопису. Він підготував кадри нової інтелігенції, яка питання національної окремішності ставила на чолі своєї громадської діяльності. Нарешті, М. Грушевський у своїй книзі «На порозі Нової України» (березень 1918 р.) ствердив конечність української

незалежності, необхідність будівництва самостійної України та кінець московської орієнтації. М. Грушевський один із батьків IV Універсалу Центральної Ради, ініціатор підписання угоди з Німеччиною у березні 1918 р. Безперечно М. Грушевський, при всіх свої закликах до федералізму й до революції і після («Завдання партії соціалістів-революціонерів», 1921 р.) був реально справжнім самостійником, на відміну від федераліста у квітні-листопаді 1918 р. Павла Скоропадського¹⁰.

Позитив Берестейської угоди 1918 р. та чи були німці окупантами?

Берестейський мир – великий тріумф української дипломатії, яка вивела Україну на міжнародну арену, і попри те, що протиставила УНР Антанті, дозволила перетворитися з об'єкта на суб'єкт історичного процесу. Берестейський мир дозволив перемогти більшовицьку анархію, яка запанувала в Україні і повернутися до влади в Києві Центральній Раді. Згідно Берестейської угоди Україна одержала найбільшу територію своєї держави, яку вона не має навіть сьогодні. До складу України входила вся українсько-єтнічна Берестейщина, Гомельщина, Мозирщина (тепер Білорусь), Україна одержала шмат Донщини – міста Ростов-на-Дону і Таганрог. За таємною частиною угодою Німеччина і Австро-Угорщина визнавала західний кордон України по Сяну і Західному Бугу (Перемишль мав бути українським), а також погоджувалася на поділ Галичини на два коронних краї: український і польський. Берестя розв'язало психологічну проблему українських політиків дивитися на міжнародну політику з оглядкою на російський державний інтерес. Вона покінчила з т. зв «песім обов'язком супроти Москви» (М. Грушевський).

Друга проблема з цього випливаючи: чи вважати німецькі війська, за старою традицією комуністичної пропаганди, окупаційними силами. Коли більшовицькі війська, що воювали з УНР, такими безсумнівно треба вважати, то німецьке військо прийшло в Україну, як союзне УНР. Ми можемо казати про надужиття німецьких команд проти селянства, про акти репресивних заходів проти деяких сіл, але не має юридичних підстав казати про окупаційну армію Німеччини. Коли порівняти діяльність червоних загонів більшовицької армії в Україні по реквізиції зерна з німецькими командами, які це зерно брали в певних домовлених з УНР межах, то різниця буде не на користь російських більшовиків. У цьому порівнянні якраз і поступає окупаційна сутність комуністичного режиму в Україні у часах національної революції.

Більшовизм як російське явище; різниці між українськими лівими і російським комунізмом. Микола Бердяєв у свій час писав про більшовизм

¹⁰ Гирич І. Михайло Грушевський: публіцистика української революції (1917-1919) // Грушевський М. Повороту не буде!: Соціально-політичні праці 1917-1918 рр. / М.С. Грушевський; упоряд., передм. І.Гирича; текстологія С.Панькової. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2015. – С.9-42.

як питоме російське явище¹¹, незалежно від нього цю думку висловив і Євген Маланюк¹². Для нас важливим є такий момент: чи маємо підстави казати про український більшовизм часів Української революції. Безперечно невеликий процент більшовиків українського походження в РКП(б) був, але більшість комуністів мала все ж російське і єврейське походження, і керувалися російською національною ментальною звичкою крайнього радикального вирішення соціального питання. Більшовизм в Україну був експортованим із Півночі, не мав національних коренів. Більшовицька партія в Україна формувалася з російського, або зденаціоналізованого елементу – мешканців пролетарських міст. У містах України, де відсутня була велика промисловість більшовицький елемент не перевищував 10-15% серед інших революційних партій. Незначною була і підтримка українського населення цієї політичної сили. Отже, без збройного силового нав'язування комуністичних цінностей з Росії, місцеві більшовики ніколи б до влади в Україні не прийшли.

Та й ліві партії в Україні не мали відверто більшовицького зафарбування. Ні укапісти, ні боротьбисти, що створили український «національний комунізм» по суті не мали більшовицького безкомпромісності і крайнього радикалізму. Готові були толерувати приватну власність, не були противниками багатоукладності, мали більш демократичні погляди і більш схильні були до парламентаризму. Більшість членів цих партій стали комуністами лише під тиском обставин, щоб не відставати від російського більшовизму, і мати можливість поділити з російським лівацтвом владу в Україні.

Тому з кінцем українізації саме ті комуністи, що колись належали до цих партій, попри їх нібито союзну функцію протягом десятиліття, першими підпали під репресії, заарештовувалися, потрапляли під показові судові процеси, були в розстрільних списках, кінчали життя самогубством. Російська комуністична влада не вірила в добрі наміри українців-комуністів, підозрювала їх в націоналізмі.

Надкласовість українського соціалізму. Український соціалізм від дореволюційних часів намагався визначити своє місце між класовим і національним пріоритетом. У часи Української революції національний пріоритет остаточно переміг. Завдання будівництва національної держави стало першорядною справою, а здобуття соціальних вигод для робітничого класу – другим завданням, що перебувало в залежності від вирішення національної проблеми. Попри декларування національного соціалізму серед українського пролетаріату популярністю есдеки користалися більше серед українізованої маси лівої інтелігенції та селянства, яке в містах поповнило лави інтелігенції або робітництва.

¹¹ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – Париж, 1955.

¹² Маланюк Є. До проблеми большевизму // Маланюк Є. Книга спостережень. – Т.2. – С. 134-206.

І самі есдеки-українці мали не стільки робітницьке, скільки сільсько-інтелігентське походження. С. Петлюра був з козаків і духівництва, О. Скоропис-Йолтуховський і М. Меленевський були представниками правобережного шляхетства, зі священників був Валентин Садовський, з дідичів походив Левко Юркевич, селянами-козаками з Полтавщини були Андрій Жук і Володимир Дорошенко. За своїми соціальними настановами українські есдеки радше були відповідниками російського меншовизму. Ортодоксальні позиції хіба займали Л. Юркевич і Микола Порш.

У добу Директорії УНР есдеки блокувалися з правоцентристськими силами – соціалістами-федералістами, що в соціальних питаннях не були реально соціалістами, а радше за сучасною термінологією – народною партією, виразницею інтересів інтелігенції та дрібної буржуазії. Якби ж йшлося про соціального союзника, то логічно було сподіватися блокування есдеків з есерами, чого не сталося.

Ще у 1909-1912 р. в середині УСДРП розгорнулася внутрішня дискусія про необхідність надкласового підходу у діяльності, про перетворення партії з виразника інтересів пролетаріату на виразника волі взагалі усього спектру сил від лівих до центристів, про перетворення партії на локомотив українського визвольного руху¹³. На такий платформі стояли майбутні члени СВУ А. Жук, В. Дорошенко, О. Назаріїв, В. Степанківський та ін. Фактично в часах української революції УСДРП і стала таким локомотивом, центром сил тяжіння усіх партійних груп від лівих до націонал-демократів, які стояли на платформі державної незалежності.

На жаль український соціалізм на відміну від німецького, французького чи австрійського, або навіть російського, не виробив своєї національної теорії українського соціалізму. В українців не знайшлося свого К. Кауцького чи Ж. Прудона, а ідеологічні постулати запозичувалися живосилом із теорії і практики російської соціал-демократії (меншовиків і більшовиків). Українські соціалісти поділяли хибну теорію єдиного російсько-українського революційного фронту, що позначився на підпорядкованості української революції реаліям революції російської.

Різниця в революційних стратегіях і практиках на Україні Східній і Західній. Лонгін Цегельський – міністр закордонних справ Західноукраїнської Народної Республіки, у своїх спогадах¹⁴ описує різницю в ментальностях західного і східного українців. Коли урядовці ЗУНР прибували на провінцію в Галичині, то їх вже зустрічав сформований місцевий уряд. На периферії не чекали команд згори, українське суспільство

¹³ Гирич І., Кавунник В. «Опортунізм» чи «соціалізм»: до проблеми про внутрішньополітичну дискусію в УСДРП 1909-1912 років. Листи В.Садовського до А.Жука // Український археографічний щорічник. – К., 2013. – Вип.18.– 576-639.

¹⁴ Цегельський Л. Від легенди до правди. – Нью-Йорк-Філадельфія, 1960.

мало вже висунених на урядництво і місцевих комісарів, і суддів, і працівників народної освіти та т.п. Західні українці в культурному сенсі вже досерили до власної держави, маючи виховану інтелігенцію, «Просвіти», національні греко-католицьку церкву, свої кооперативи і банки. В Україні ж поїзд з делегацією ЗУНР до Києва перепинив на Волині озброєний загін отамана Божка, який порядкував своїм регіоном як місцевий ватажок, не підконтрольний центру. Люди на сході України розбудовували не сучасні форми влади, а відтворювали двістірічні часи старої козащини.

Українці-галичани під впливом австрійських традицій, і беручи приклад з поляків, будували модерне національне суспільство з духом парламентаризму і толерацією до особистості. На Наддніпрянщині, село відклалося від російського міста і покозачилося, творило за звичаєвим правом свої громади, що мали автономне плавання, а не переймалися загальнодержавними проблемами.

Галицьке суспільство не лише було європейським, але й буржуазним. Головна партія націонал-демократії не мала соціалістичного забарвлення, хотіла в Україні будувати відкритий світ для заможної людини. Старалися підтягнути до стандартів австрійського і польського суспільства українську людність. Велика Україна перебувала в полоні соціалістичної доктрини. Усі партії боялися виглядати неосоціалістичними, навіть якщо вони за своєю суттю такими не були. Приставка «соціалістична» мала й центристська партія УПСФ (соціалістів-федералістів) і партія УПСС (соціалістів-самостійників. Лише соціалізм (а комунізм тоді розглядався частиною соціалізму) мав право для Центральної Ради на існування у майбутній українській державі. В сфері власності українські партії намагалися наслідувати російський більшовизм, копіювали його кроки, хоч і були ці соціалісти за своєю суттю євросоціалістами на кшталт ППСовців Й. Пілсудського чи німецької соціал-демократії К. Кауцького.

Чи все щастя в соборності? Соборність одне з пріоритетний принципів української політики XIX–XX століть. Вона дозволила проголошувати політику «Галицького П'ємонту», перетворити Західну Україну на своєрідну суспільну лабораторію, загальноукраїнський громадсько-культурний інкубатор. Через ідею соборності Галичина стала центром спільної інтелектуальної думки для підросійський і підавстрійських українців. У добу визвольних змагань 1917–1921 рр. соборність закладалася у головну засаду державного будівництва, в ідею злуки між УНР і ЗУНР.

Але в часи державотворчого занепаду, вона, на думку деяких політиків, зашкодила повстанню хоч на якомусь з українських етнічних теренів територіально урізаної української держави. Теоретично держава західних українців могла утвердитися (хоч і без Львова) на теренах Станіславівського і Тернопільського регіонів. Західні держави і принцип самовизначення

В. Вільсона залишав за народами колишньої Австро-Угорської монархії право на свою національну державність, у тому числі формально і за українцями. За націями Російської імперії такого визнання, принаймні щодо всіх без виключення народів, не було. Такі пропозиції від представників Антанти при штабі УГА поступали (згадати б часи т. зв. лінії Бертельми), але керівництво ЗУНР стояло на чіткому дотриманні засад соборності.

Андрій Жук з точки зору наддніпрянських політичних емігрантів в Галичині в кінці збройного протистояння писав С. Петлюрі, що варто було зробити не Східну, а Західну Україною базою української державності¹⁵. Не на Наддніпрянщині, а на більш готовій до цієї ідеї Галичині скупчити спільні українські збройні сили і матеріальні ресурси. Проте сталося навпаки – УГА намагалася захистити східноукраїнську державність, віддавши під польську окупацію Східну Галичину. Велика Україна лише на окремих західних і центральних землях сприймала ідею незалежної держави. Сьогодні про ці речі ми можемо говорити лише як про політологічну футурологію.

Замість висновків. Українська революція прогала збройну боротьбу, бо суспільство не було готово до втілення в життя ідеї незалежності. Воно не пройшло перед революцією тривалого етапу культурного відвоювання території від духовного впливу передусім російської культурно-національної ідеї. Нація, яка не має своєї середньої і вищої національної школи приречена на поразку. Усі інші знову постали країни Центрально-Східної Європи таку школу мали. Деякі ніколи школи не втрачали, інші почали знову створювати її ще в середині XIX ст. Кілька поколінь молодшої генерації були виховані у своїй школі, тобто ідоктриновані національною ідеєю.

Революція не перемагає в країнах, де провідною соціальною верствою є селянство. Лише коли завойовано місто, і останнє стає флагманом у боротьбі за національне визволення, можна говорити про остаточну перемогу національних змагань за державність. В Україні не було жодного ментально українського міста. А відсоток українців коливався на рівні 15% від загального числа мешканців міст, навіть в столичних центрах, таких як Київ і Львів. В Україні війна за незалежність прибрала форм війни національного, але стихійно усвідомленого, села проти російськоцентричного міста. На Західній Україні польським культурно був Львів, і свій національний стан «посядання» польськокультурне міське населення там вибороло.

Не може перемогти нація в боротьбі за свою державу, коли її інтелігенція не складає 10% від загальної кількості осіб українського походження. В українців цей процент міг коливатися в межах хіба кількох процентів. Характеристично, що усіма повстанськими рухами, творцями повстанських республік, таких як Холодний Яр, було сільське вчителство.

¹⁵ Андрій Жук: матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування). /Підготовка текстів І.Гирича // Молода нація. - 2002. - №3(24). – С.177-240.

Не можливо перемогти в революції, коли тебе не підтримує західна спільнота, коли про тебе не знають у головних розвинених державах світу. Українське питання було «терра інкогніто» для дипломатів і суспільств Англії, Франції, Німеччині, США. Суспільна думка цих країн орієнтувалися на опінію Росії, а остання була різко антиукраїнська. Про Україну західні держави дізналися лише в ході війни за незалежність. Але це було запізно. Польщу і Чехію апріорі вважали заслуговуючими на незалежність задовго до початку Першої світової. Завдяки тривалій праці політичної еміграції.

І все ж не можна казати, що Українська революція 1917-1921 рр. програла. Вона заклала основи для нових державних перспектив у майбутньому. Вона стала біфуркаційною точкою руху до незалежності, який привів до відновлення української державності у 1991 р.

Bibliography:

1. Hornykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922: Deren Bedeutung und Historische Hintergründe. – Philadelphia, 1966-1969. – Dd. 1-4.

2. Андрій Жук: матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування). / підготовка текстів І. Гирича // Молода нація. – 2002. – №3(24). – С.177-240.

3. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – Париж, 1955.

4. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1997.

5. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. Альманах. – К.: «Смолоскип», 2000. – Ч.4. – С.5-30;

6. Гирич І. До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю Михайла Грушевського // Держави, суспільства, культури. Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського. – Нью-Йорк, 2004. – С.387-398.

7. Гирич І. Михайло Грушевський: публіцистика української революції (1917-1919) // Грушевський М. Повороту не буде!: Соціально-політичні праці 1917-1918 рр. / Упор., передм. І. Гирича; текстологія С. Панькової. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2015. – С.9-42.

8. Гирич І. Про федералізм М.Грушевського // Старожитності. – 1993. – №9-10. – С.15.

9. Гирич І. Республіка чи гетьманат? [про державу П.Скоропадського] // Сучасність. – 2008. – №8. – С.35-41.

10. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія – К.: Український письменник, 2014. – 496 с.

11. Гирич І., Кавунник В. «Опортунізм» чи «соціалізм»: до проблеми про внутрішньополітичну дискусію в УСДРП 1909-1912 років. Листи

В. Садовського до А. Жука // Український археографічний щорічник. – К., 2013. – Вип.18. – 576-639.

12. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 2. Радянський проект для України. / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 531 с.

13. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород, 1930. – 424 с.

14. Кульчицький С.В. Російська революція: новий погляд. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 77 с.

15. Нариси історії української революції 1917-1921 років: у 2 кн. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – 390 с.; Кн. 2. – К.: НВП “Наукова думка” НАН України, 2012. – 464 с.

16. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

17. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 508 с.: іл.

18. Українська авангардна поезія (1910-1930-ті роки): Антологія / Упоряд. О. Коцарев, Ю. Стахівська; передм. О. Ільницького. – К.: Смолоскип, 2014.

19. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1921-1922. – Т. I-IV. – 152, 200, 160, 192 сс.

20. Цегельський Л. Від легенди до правди. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960.

Ihor Hrych

Ukrainian Revolution: Interpretive Problems (M. Hrushevsky and other Statesmen)

Abstract

The new interpretations of Ukrainian revolution 1917–1921 and Mychailo Hrushevsky's role in this revolution are considered. The terms “civil war” is not used for the description of Ukrainian – Russian military conflict. It is inappropriate to compare conservative and democratic projects of Ukraine state. The paper considers the following terms: “soviet”, “collaboration”, correlation between “federative” and “independence”, special aspect of Ukrainian socialism.

Key words: interpretation, Ukrainian revolution, federative, independence, Ukrainian socialism, Mykhailo Hrushevsky.

Родинне та схоларне коло
М. Грушевського

Святослав ЖУРАВЛЬОВ

ЗОІШ № 126 (Харків)

ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

У другій половині XIX ст. народилася нова генерація української інтелігенції, що вийшла з народу. У цьому середовищі формувалася національно-духовна еліта, яка висунула ідеологію нерозривного зв'язку зі своїм народом, консолідації в єдине національне ціле і засобами широкого просвітницького руху вела українців до соціально-політичного, національного та духовного визволення. Яскравими представниками цієї еліти були Грушевські. Становлення представників четвертого-шостого поколінь Грушевських як особистостей, формування їх науково-просвітницьких та політичних поглядів припало саме на другу половину XIX – початок XX ст. Першим серед Грушевських, хто виявив себе як освітянин і громадський діяч, був Сергій Федорович – батько Михайла Грушевського.

Першим серед Грушевських, хто виявив себе як освітянин і громадський діяч, був Сергій Федорович – батько Михайла Грушевського. Початок педагогічної діяльності С. Ф. Грушевського припадає на кінець 1850-х рр. Спершу він працював на Полтавщині (зовсім нетривалий час), потім викладав у Київській духовній семінарії. У середині XIX ст. розпочалася робота над проектом освітньої реформи, у реалізації якої великого значення надавали педагогічній складовій, а кадри вчителів набирали в тому числі і в Україні. Серед таких учителів-подвижників був Сергій Федорович Грушевський, який погодився їхати на викладацьку роботу до Королівства Польського.

На час переїзду до Царства Польського припадає початок дидактичної діяльності Сергія Федоровича: у своїх перших статтях він, з урахуванням отриманого під час навчання та педагогічної роботи досвіду, ділився своїми спостереженнями про шляхи покращення освітньої системи. Так, у статті «К вопросу об изыскании способов к улучшению материального быта духовных училищ» Сергій Федорович визначає головне призначення духовних училищ, розмірковує над тим, як поліпшити функціонування цих закладів, щоб навчальний процес був більш раціональним¹.

Загалом, Сергій Федорович у згаданих статтях, розкриваючи проблеми духовних навчальних закладів, бачив своє призначення в їх докорінній перебудові. Причому усвідомлення цього виникає в нього в юнацькому віці

---

¹ Грушевский С. Ф. К вопросу об изыскании способов к улучшению материального быта духовных училищ // Руководство для сельских пастырей. – 1862. – № 47. – С. 442.

у роки навчання в Києво-Подільському духовному училищі. І, на нашу думку, саме в цей період у нього зародилося розуміння необхідності змін у цьому сегменті освітнього життя. Отже, головним поштовхом вибору життєвого шляху С. Ф. Грушевського стали особисті враження, адже зі спогадів М. С. Грушевського знаємо, що Сергій Федорович пройшов усі «кола пекла» освітньої системи імперської держави – від початкової до вищої школи. Так, після закінчення Києво-Подільського духовного училища в 1855 р., Сергій Федорович Грушевський вступив до Київської духовної академії. У 1859 р. він успішно закінчив цей заклад і, захистивши магістерську дисертацію на тему «Історія християнської проповіді в Китаї»², здобув ступінь магістра богослов'я і був розподілений до Полтавської духовної семінарії на посаду професора, де перебував від 1859 до 1860 р., а потім, протягом 1860–1865 рр., працював професором з класу Святого Письма в Київській духовній семінарії. 20 вересня 1865 р. С. Ф. Грушевський був «звільнений зі служби в [Київській духовній – авт.] семінарії для вступу на службу в Царстві Польському»³. То був чи не найбільш вирішальний момент його долі. Адже Сергій Федорович, як через багато років напише його дружина, «коли надумав залишати Батьківщину, то відразу подумав і про одруження, щоб не їхати самому». Тож його життя на чужині й загалом подальшу долю розділила молода дружина – 17-річна Глафіра Захаріївна Оппокова (1847–1918 рр.), дочка священика с. Сестринівка Бердичівського повіту на Київщині⁴. Подружжя спочатку прибуло до Варшави, а 23 жовтня 1865 р. С. Ф. Грушевського «на прохання призначили учителем російської мови та словесності до Холмської російсько-греко-уніатської гімназії»⁵. На новому місці Сергій Федорович одразу виявив свій педагогічний хист, про що свідчить його послужний список. С. Ф. Грушевський швидко здобував авторитет, свідченням чого можна вважати ще одне важливе доручення йому – скласти промову для урочистого акту з приводу закінчення навчального 1866 р. Цього ж 1866 р. йому запропонували роботу в Холмському жіночому греко-уніатському шестикласному училищі.

5 січня 1866 р. (усього після двох місяців роботи) він за вибором педагогічної ради додатково був призначений її секретарем і виконував цей обов'язок до 29 серпня 1867 р. Від 13 жовтня 1866 р. й до 13 грудня 1867 р.

² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ Рукописів. Ф.167. Біографічний словник Левицького І. Оп. 2. Од. зб. 888. Грушевський С.Ф. Візирки з періодичних видань. Виписки з періодичних видань. Львів. 1901 р. – Арк. 3.

³ ЦДІАК. – Ф.1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. Оп. 1, спр. 1. Свідоцтво про народження, послужні списки та біографія. 8 червня 1830 р. – 22 лютого 1901 р. Арк. 15 зв.

⁴ Шевчук Г. В. Михайло Грушевський називав нашу Сестринівку «одним неустанним святом...» // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – Ч.І. – С. 82.

⁵ Кубійович В.О. Віросповідання і національний стан людності Холмщини і Підляшшя // III Український статистичний річник 1935 / Під ред. В. Кубійовича та ін. – Варшава – Краків – Львів, 1935. – С. 247.

працював викладачем слов'янської мови в Холмському жіночому греко-уніатському шестикласному училищі⁶. Поряд із роботою в навчальних закладах протягом 1867 р. Сергій Федорович був інспектором Холмських російських педагогічних курсів, зокрема, готував теми творів на медальні праці.

У цей час у родині Сергія і Глафіри Грушевських народився первісток – син Михайло. Пізніше після двох років перебування у Холмі, 1 листопада 1868 р. Сергій Федорович разом з первістком та молодою дружиною переїхали до м. Ломжа. Офіційною підставою, щоб залишити м. Холм, було переведення до іншого навчального закладу, де він не прослужив і двох місяців і посеред навчального року звільнився. Що змусило його несподівано залишити під час навчального року вже обжите місце, щоб перевестись на скромну вчительську посаду до непримітного суто польського містечка Ломжі, розташованого на півдорозі між Суwalkами і Варшавою, щоб починати все спочатку, а через сім тижнів взагалі залишити «королівство»? Чітких пояснень з цього приводу Михайло Сергійович не чув, оскільки «батько не дуже оповідав про се – мабуть, не дуже було приємне се життя». Тому можемо лише гадати про справжні причини таких різких змін. Деякі з них назвав Михайло Грушевський: інтриги серед обивателів російської колонії – кар'єристів без гідності і «неприхильна до сих пришельців-обрусителів людність»⁷. Саме у Ломжинській чоловічій класичній гімназії йому доручили викладання церковно-слов'янської мови й теорії словесності. З того часу Сергій Федорович зосередився на проблемах теорії та методики викладання цього провідного в навчальних закладах Російської імперії предмету.

У період 1868–1869 рр. доля С. Ф. Грушевського вкотре змінюється, внаслідок чого він змушений був переїхати на Північний Кавказ. Таке несподіване рішення, напевне, пояснюється погіршенням його стану здоров'я. Документальних підтверджень цього ми не знайшли, але зі спогадів Михайла Грушевського маємо відомості про батькову хворобу горла й пораду лікарів: «Коли хоче зістатись при житті, покинути сей вогкий і болотистий край та шукати десь прожитку на полудні». Отже, 19 грудня 1868 року С. Ф. Грушевський був «згідно з проханням через хворобу звільнений зі служби по навчальному відомству в Царстві Польському»⁸.

Займаючись пошуками праці, Сергій Федорович 6 серпня 1869 р. був викликаний на службу в Закавказький край. Тут Сергій Федорович служив учителем Кутаїської класичної гімназії (1869–1870 рр.), інспектором (1870–1876 рр.) і директором (1876–1878 рр.) народних училищ Ставропольської

⁶ Грушевський М. С. За український маслак. В справі Холмщини. – К., 1907. – С. 271.

⁷ Грушевський М. С. Споми́ни // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 122.

⁸ Там само. – С. 128.

губернії. То був час, коли відразу по закінченні довгої і жорстокої кавказької війни імперія почала активну колонізацію на збездодільних землях. Заохочені царськими пільгами, колоністи – вихідці як з російських, так і з українських губерній – освоювали нові землі, вирубували ліси. Так писав пізніше Михайло Грушевський у своїх спогадах про перші враження батька від Кавказу: «Я приїхав на Кавказ в кілька літ після закінчення останнього акту сеї епопеї – облоги Гунібу і капітуляції Шаміля, великого «імама» Дагестану. Усе навколо мене було повно споминів про сю героїчну боротьбу кавказьких гірняків. Симпатії були на стороні їх, в самім таборі переможців». С. Ф. Грушевський зі своїм легким характером полюбив цю далеку від Батьківщини землю та її людей і «виздоровівши трохи, зістався одначе на Кавказі, зайнявшись ділом, в яким знайшов своє правдиве покликання – організацією народної школи»⁹.

Як і весь Північний Кавказ, Ставропольська губернія на той час була, за словами Михайла Грушевського, «у стадії сильної колонізації». «Приходили переселенці з губерній українських і великоросійських, – писав М.С.Грушевський, – і осідали на цілині колишніх калмицьких і туркменських степів». У своєму звіті про стан народних училищ Ставропольської губернії за 1872 р. С. Ф. Грушевський, зокрема, зазначав: «Тим часом школа була тільки в селах старого заселення, бувших «державних» селян. Було таких, здається, тридцять з чимось шкіл, але школи ці існували тільки на папері. Ними ніхто не займався, платня учителям від селянських громад асигнувалась неможливо мала, шкільних будинків дуже часто не було зовсім – учителя і школу садили до кого-небудь із селян, через те й учителями числились різні люди без усякого педагогічного цензу, ледве письменні одставні солдати, церковники тощо, які вчили як Бог дав або й зовсім не вчили»¹⁰.

Головна мета педагогічно-просвітницької діяльності Сергія Федоровича на тлі організації недільних шкіл для дорослих полягала в тому, щоб створена система була розповсюджена по всій імперії, а не тільки на Ставропольщині, адже, на його переконання, «поява і порівняно швидкий розвиток у нас народних училищ для дорослих належить до кількості всеохоплюючих, благотворних явищ нашого суспільного життя»¹¹. Перед Сергієм Федоровичем Грушевським стояло завдання створення розгалуженої системи недільних шкіл на Ставропольщині. Дякуючи йому, протягом 1872 і

⁹ ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. Оп. 1, спр. 1. Свідомство про народження, послужні списки та біографія. 8 червня 1830 р. – 22 лютого 1901 р. Арк. 26 – 29 зв.

¹⁰ Кучеренко М.О. Між Україною та Кавказом: духовний заповіт С.Ф.Грушевського // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Краснодар; Київ, 2012. – Вип. VI. – С. 260.

¹¹ Грушевський С. Ф. О воскресных и вечерних школах для взрослых // Для учителей начальных училищ, а также для учреждений и лиц, заинтересованных делом начального образования. – Киев : Типография В. Давиденко, 1876. – С. 4.

1873 рр. кількість недільних шкіл для дорослих виросла в губернії до п'яти. У листопаді 1874 р. кількість шкіл збільшилась до тринадцяти. Наприкінці 1875 року кількість шкіл для дорослих укотре збільшилась у Ставропільській губернії, з 103 селами та 16 хуторами, при 260 тис. сільського населення, до двадцяти чотирьох.

На освітянській ниві якнайповніше проявилася вдача Сергія Грушевського – «тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої. Щоб він не робив, він робив з любов'ю, зі смаком, основно, систематично, доводячи кожну роботу до кінця»¹². За умов победоносцевської реакції він підтримував ліберальний напрям і світський характер народної освіти, через що неодноразово мав конфлікти як з духовними, так і зі світськими властями.

Стрижнем світогляду молодого освітянина була любов до всього українського. А оскільки він був із роду священиків, отже й духовність та любов до людей посідали провідне місце в ієрархії його світоглядних цінностей. Як один із важливих напрямів науково-педагогічної та культурно-просвітницької роботи Сергія Федоровича відзначимо створення навчальних посібників. Так, ставши директором народних училищ на Ставропільщині, він 1876 р. випускає у світ посібник для вчителів початкових училищ під назвою «Про недільні та вечірні школи для дорослих». У вступній частині до згаданої роботи висвітлено питання, пов'язані з відкриттям першої недільної школи для дорослих на Ставропільщині. Будучи інспектором народних училищ, Сергій Грушевський наголошував: «На час створення у Ставропільській губернії Інспекції народних училищ (1870 рік) тут не було жодної школи для дорослих. 1871 року відкрита була в губернії недільна школа для дорослих у селі Праскаве Ново-Григорівського повіту при тутешньому двокласному народному училищі»¹³.

Варто окремо зупинитись на методичному доробку С. Ф. Грушевського. Зокрема, з погляду тогочасної дидактичної науки важливе значення мали виокремлення освітніх орієнтирів навчального процесу, яких потребували учителі та учні; створення методики викладання церковно-слов'янської мови як базового напрямку в навчанні майбутніх учителів і священиків; розробка методики навчання вчителів. Рівень шкільної освіти в Російській імперії в другій половині XIX ст. помітно зростав, закладається нова правова основа діяльності шкільних навчальних закладів. У цей час С. Ф. Грушевський, будучи директором народних училищ Терської губернії (Ставропільщина), усвідомлює,

¹² Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / М. О. Кучеренко, С. М. Панькова, Г. В. Шевчук. – К. : Київ, 2006. – С. 265.

¹³ Грушевський С. Ф. О воскресных и вечерних школах для взрослых // Для учителей начальных училищ, а также для учреждений и лиц, заинтересованных делом начального образования. – Киев : Типография В. Давиденко, 1876. – С. 3.

що потрібно провадити реформи з урахуванням регіональної специфіки. Виходячи зі своїх переконань, він продовжує плідно працювати в царині освіти: заохочує сільські та козацькі громади до будівництва шкіл та утримання вчителів, проводить учительські з'їзди й організує педагогічні курси.

З метою практичної реалізації методики викладання церковно-слов'янської мови С.Ф. Грушевський створює концептуально новий посібник – «Перша учбова книга церковно-слов'янської мови» (1886 р.). Головні переваги цього підручника полягали в зрозумілій мові та простоті й легкості для опанування. Крім того, в офіційній і педагогічній частинах було викладено загальні положення діяльності педагогічного колективу з вказівками, як навчати читанню, письму, арифметиці, закону Божому. У посібнику послідовно розповідалось, як починати вивчення курсу церковно-слов'янської мови з урахуванням того, що учень повинен знати на достатньому рівні державну мову. Важливо, що книга мала поділ на розділи: церковно-слов'янська азбука, початок християнського знання, молитви та псалми¹⁴. Написаний С. Ф. Грушевським посібник давав можливість учням з різним рівнем підготовки вивчити церковно-слов'янську мову і став його найвагомішою працею.

Відомо також, що С. Ф. Грушевський виступав із численними публікаціями просвітницького характеру в провінційних кавказьких газетах. Його статті було присвячено переважно враженням від відвідання поселень і місцевих шкіл у Терській області, проблемам навчання школярів навичкам сільського господарства, питанням адміністративного характеру¹⁵. За час роботи на Кавказі Сергій Федорович виявив великі організаторські здібності в розбудові системи народної освіти й підготовці педагогічних кадрів. За спогадами М.С. Грушевського, «першим завданням батька було добитись від сільських громад, щоб вони побудували шкільні будинки, призначили учителям можливу платню – такою тоді рахувалося 240 – 300 рублів, визначили суми на удержання школи, шкільні знаряддя і т. ін. Батько їздив від села до села, збирав на сходи сільські громади, переконував їх в користі освіти, заводив зносини з впливовими і грошовитими громадянами – найчастіше різними торговцями, використовував їх впливи в громаді, нахилив до жертв на будову й удержання школи, заохочуючи їх медалями, котрі випрошував для них в уряді, та різними іншими почесними відзнаками. Заразом також підготовляв і в школі учительський персонал. Учительських семінарій тоді ще було дуже мало, і учителів чи учительок з семінарською

¹⁴ Грушевський С. Ф. Первая учебная книга церковно-славянского языка : церковно-славянская, методически расположенная, азбука и первая после азбуки книги для церковно-славянского чтения. – М. : Синодальная Типография, 1886. – С. 4.

¹⁵ Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г.В. «Я був їх старший син» (рід Михайла Грушевського). – К. : Кий, 2006. – С. 103.

підготовкою не можна було дістати. Але головним ресурсом для нього скоро стали учениці місцевої жіночої гімназії, для котрих він на спілку з кількома іншими педагогами й не педагогами організував педагогічний клас при гімназії – з цього педагогічного класу потім багато йшло до його шкіл, із них зложивсь найкращий осередок учительства»¹⁶.

Як директор народних училищ Терської губернії, Сергій Федорович не сидів у Владикавказі «при дирекції», а об'їжджав школи, був у курсі їх справ¹⁷. З метою забезпечення місцевих навчальних закладів педагогічними кадрами, при дирекції народних училищ було організовано педагогічні курси, завдяки чому поступово зростали фаховий рівень учителів і відповідно вимоги до їх професійної підготовки.

У процесі своєї культурно-освітньої діяльності С. Ф. Грушевський реалізовував не лише організаторські та просвітницькі завдання, а й громадсько-соціальні, оскільки в умовах проведення реформ у різних сферах життя значно зростає соціальна роль освіти та культури. Назагал, у середовищі тогочасної прогресивної інтелігенції Російської імперії переважали реформаторські настрої. На теренах Північного Кавказу представником такої інтелігенції власне й був Сергій Грушевський, який розумів нагальну потребу в удосконаленні чи навіть докорінній перебудові існуючої системи освіти. Приміром, він відчував життєву необхідність створення мережі позашкільних освітніх закладів для народу, подібних до тих, що на той час уже функціонували в найбільш розвинених країнах світу. Так, перша світська недільна школа була заснована ще 1756 р. в м. Базель (Швейцарія). Згодом такі освітні заклади з'явилися та успішно працювали в Англії, Шотландії, Німеччині, Сполучених Штатах Америки та в інших країнах. Що стосується Російської імперії, то за відомчим підпорядкуванням чинне законодавство передбачало два основних типи недільних шкіл: 1) відомства Міністерства народної освіти, що діяли відповідно до «Положення про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р. та 25 травня 1874 р., «Правил про уроки для дорослих» від 22 серпня 1902 р., «Правил про уроки і курси для дорослих» від 20 березня 1907 р. та «Положення про вищі початкові училища» від 25 червня 1912 р.; 2) духовні відомства православного віросповідання при Св. Синоді, що діяли відповідно до «Правил про церковно-парафіяльні школи» від 13 червня 1884 р., «Правил про повітові відділення єпархіальних училищних рад» від 28 травня 1888 р., «Положення про управління школами церковно-

¹⁶ Грушевський М. С. Споми́ни // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 140.

¹⁷ ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. Оп. 1, спр. 7. Запрошення Владикавказьких реального училища та осетинської на літературно-музичний ранок та випускні збори. 11 червня 1889 р. – 1890 р. – Арк. 2.

парафіяльними і грамоти» від 26 лютого 1896 р. та «Положення про церковні школи відомства Православного Сповідання» від 1 квітня 1902 р.

Відзначимо, що педагогічна та просвітницька праця С. Ф. Грушевського припадає на період від 1860-х до початку 1890-х рр., а отже, частина наведених документів була впроваджена вже після завершення Сергієм Федоровичем професійної діяльності, тож можна припустити, що в деяких «Положеннях» та «Правилах» ураховано його окремі пропозиції щодо організації навчально-виховного процесу в недільних школах для дорослих.

Найбільшою соціально-економічною проблемою в Російській імперії й, зокрема, на території Ставропільської губернії в середині XIX ст., була суцільна безграмотність народних мас. Тож не випадково С.Ф. Грушевський опікується у той час створенням системи недільних шкіл на Ставропільщині. Перші недільні школи, які відкривав Сергій Федорович, були приватно-громадськими установами, що зароджувалися та розвивалися за доби своєрідної «волі». Показовим є той факт, що вчителі недільних шкіл, як правило, працювали без будь-якої винагороди.

Спершу до ініціатив Сергія Грушевського офіційні кола ставилися досить прихильно. Про це, зокрема, свідчить офіційне запрошення С. Ф. Грушевського відвідати Владикавказько-Осетинську школу 1 червня 1889 р.¹⁸ Принагідно зауважимо, що в той час на Кавказі, на відміну від України, політика царизму щодо національних шкіл була дещо поблажливішою, принаймні не заперечувалось їх право на існування, і тому функціонували школи з викладанням мовами кавказьких народів¹⁹.

Присвятивши народній освіті значну частину свого життя, Сергій Федорович Грушевський протягом 30 років працював у Ставропольській та Терській губерніях, а результатом його багаторічної діяльності стало розширення мережі освітніх закладів на території Північного Кавказу через відкриття початкових шкіл у селах і станицях, підвищення загального рівня освіти, поліпшення методичного забезпечення навчального процесу, зокрема, викладання церковнослов'янської мови у школах та народних училищах.

Наприкінці 1880-х рр. на території Терської губернії виникали українські села, а разом із ними з'являлися селянські громади, в яких плекали українську культуру, створювали школи, хати-читальні та різноманітні гуртки, на відкриття яких запрошували Сергія Федоровича як почесного гостя та одного з головних освітян краю²⁰.

¹⁸ ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. Оп. 1, спр. 7. Запрошення Владикавказьких реального училища та осетинської на літературно-музичний ранок та випускні збори. 11 червня 1889 р. – 1890 р. – Арк. 1.

¹⁹ Капельгородський П.І. Брак національної свідомості // Рада. – 1907. – № 55. – 7 березня. – С. 5.

²⁰ Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г.В. «Я був їх старший син» (рід Михайла Грушевського). – К.: Київ, 2006. – С. 97.

Помер С.Ф. Грушевський 1901 р. в м. Владикавказ, де був похований на Першому міському кладовищі (могила не збереглася)²¹. Згідно із заповітом Сергія Федоровича, складеним ще 1892 р., доволі значна частина спадщини призначалася на заснування стипендій його імені в Києво-Подільському духовному училищі та в Київській духовній семінарії, а також на будівництво й утримання народного училища в Києві або Владикавказі (на вибір спадкоємців). Нащадки С.Ф. Грушевського для виконання заповіту обрали київську околицю Куренівку, де 1911 р. було споруджено триповерхову будівлю, у якій на першому поверсі облаштували дитячий садок, а на другому та третьому поверхах було відкрито парафіяльне училище на 465 учнів. Від заснування 1911 р. та до початку 1914 р. і від 1915 року та до встановлення радянської влади цей навчальний заклад носив ім'я С.Ф. Грушевського²².

Отже, Сергій Федорович Грушевський – освітній діяч, організатор народної освіти, автор відомого підручника «Перша навчальна книга церковно-слов'янської мови», інших підручників та методичних посібників для шкіл, етнографічних досліджень, виявив великі організаторські здібності у становленні системи народної освіти на Північному Кавказі. Працюючи у руслі реформаторської педагогіки без акцентування національного характеру, він заклав засади гуманістичної освіти, зорієнтованої на особу вихованця, до національного характеру якого звернуло увагу наступне покоління української інтелігенції.

Bibliography:

1. Грушевський М. С. Спомини // Український історик. – 2002. – № 1 – 4. – С. 122 – 131.
2. Грушевский С. Ф. К вопросу об изыскании способов к улучшению материального быта духовных училищ // Руководство для сельских пастырей. – 1862. – № 47. – С. 442 – 443.
3. Грушевський С. Ф. Первая учебная книга церковно-славянского языка : церковно-славянская, методически расположенная, азбука и первая после азбуки книги для церковно-славянского чтения. – М. : Синоидальная Типография, 1886. – С. 3 – 35.
4. Грушевский С. Ф. О воскресных и вечерних школах для взрослых // Для учителей начальных училищ, а также для учреждений и лиц, заинтересованных делом начального образования. – Киев: Типография В. Давиденко, 1876. – 42 с.

²¹ Там само. – С. 88.

²² ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. Оп. 1, спр. 879. Грушевський М.С. Листування з Київською духовною консисторією, Владикавказьким відділення державного банку та іншими установами про розподіл спадщини між спадкоємцями та про завідування справами видань Грушевського С.Ф. опікування. 5 січня 1901 р. – 1904 р. – Арк. 78 – 80.

5. Капельгородський П.І. Брак національної свідомості // Рада. – 1907. – №55. – 7 березня. – С. 5.
6. Кубійович В.О. Віросповідання і національний стан людності Холмщини і Підляшшя // III Український статистичний річник 1935 / Під ред. В. Кубійовича та ін. – Варшава – Краків – Львів, 1935. – С. 246 – 252.
7. Грушевський М. С. За український маслак. В справі Холмщини. – К., 1907. – 384 с.
8. Кучеренко М.О. Між Україною та Кавказом: духовний заповіт С.Ф.Грушевського // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Краснодар; Київ, 2012. – Вип. VI. – С. 259 – 286.
9. Кучеренко М.О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: Кий, 2006. – 627с.
10. Листування з Київською духовною консисторією, Владикавказьким відділення державного банку та іншими установами про розподіл спадщини між спадкоємцями та про завідування справами видань Грушевського С.Ф. опікування. 5 січня 1901 р. – 1904 р. – Арк. 78 – 80. На 110 арк.
11. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ Рукописів. Ф.167. Біографічний словник Левицького І.Оп. 2. Од. зб. 888. Грушевський С.Ф. Вирізки з періодичних видань. Виписки з періодичних видань. Львів. 1901 р. – На 3 арк.
12. ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. – Оп. 1, спр. 1. Свідоцтво про народження, послужні списки та біографія. 8 червня 1830 р. – 22 лютого 1901 р. – На 29 арк.
13. ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. – Оп. 1, спр. 7. Запрошення Владикавказьких реального училища та осетинської на літературно-музичний ранок та випускні збори. 11 червня 1889 р. – 1890 р. – На 2 арк.
14. ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. – Оп. 1, спр. 879. Грушевський М.С.
15. Шевчук Г.В. Михайло Грушевський називав нашу Сестринівку «одним неустаним святом...» // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – Ч. I. – С. 82.

Sviatoslav Zhuravliov
Pedagogical and Educational Activity of Serhiy Hrushevsky

Abstract

The article analyzes the pedagogical and educational activity of S.F. Hrushevsky and defines the main features of pedagogical work. The paper confirms the possibility of creative impact of S.F. Hrushevsky on modern pedagogical education.

Key words: S.F. Hrushevsky, pedagogical – educational activity, culture, folk school.

Василь ПЕДИЧ

Івано-Франківський національний технічний
університет нафти і газу (Івано-Франківськ)

ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КОЗАКОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС

Двадцятиліття існування львівської історичної школи Михайла Грушевського (1894-1914 рр.) по праву вважається оригінальним схоларним явищем доби позитивізму. Створений видатним істориком науковий осередок був першим у вітчизняній науці, представники якого цілеспрямовано реалізували розроблену його керівником широкопланову дослідницьку програму українознавчого характеру¹.

Науковий доробок учнів М.Грушевського відзначається як хронологічною протяжністю так і тематичною різноманітністю, однак їх своєрідною «спеціалізацією» стала історія української козаччини². Саме вона, на думку Михайла Грушевського, була «найбільш голосним й яскравим, коли не найбільш інтересним періодом історії України»³, а її дослідження трактувалося ним, як найактуальніше завдання національної історіографії.

М. Грушевський був свідомий того, що належній реалізації цього завдання перешкоджав «брак необхідних джерел» і це, на його переконання, спричинило те, що «сучасний стан нашого знання сього періоду далеко не відповідає його важности й інтересу»⁴. Саме тому він надавав великого значення археографічній підготовці своїх учнів плекаючи амбітні плани за їх допомогою підготувати корпус документальних матеріалів до історії козаччини, які б стали основою майбутніх наукових досліджень.

Про вагомість реалізації планів козацької археографії в тогочасному науковому вишколі представників львівської школи свідчить також «Автобіографія» М. Грушевського 1906 р.: «[...] Разом з тим займався я організацією роботи коло спорядження корпусу актів до історії козаччини [...] молоді археографи, підховані в моїм семінарі, мали розібрати між собою поодинокі партії в історії козаччини й зайнятися призибанням до них актового матеріалу в невикористаних або мало використаних рукописних збірках Києва, Харкова, Петербурга, Москви, Кракова, Варшави і т. и.; від

---

¹ Див. докл.: Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016.

² Крип'якевич І. Історично – філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках // Записки НТШ. Праці Іст.-філософ. секції. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С.397.

³ Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевський в справі видання корпусу матеріалів до історії козаччини // Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч.24. – С.19.

⁴ Там само.

літа 1905 р. організовано археографічні експедиції до Харкова, Москви, Кракова, Варшави, Петербурга, а члени їх мали приступити слідом до оброблення й приготування до друку тих колекцій»⁵.

Науковий керівник визначив напрями пошукової діяльності своїх учнів, наголосивши, що джерельні збірки мали охопити час від останньої чверті XVI ст. до середини XVIII ст. Вони повинні містити документи, котрі б висвітлювали не лише військову і дипломатичну історію козаччини, які перебували в полі зору дослідників XIX ст., а й матеріали для пізнання «козаччини як явища соціально – національного, продукту економічних і суспільно – політичних обставин, далі – козацької організації й управи та відносини під козацьким режимом»⁶.

Окрім того, М. Грушевський поділив запропонований проект за хронологією (до Хмельниччини, добу революції, період від смерті Хмельницького до 1664 р., часи Дорошенка і Самойловича, часи Мазепи і Скоропадського, а також за групами архівів (архіви краківські та варшавські, архіви московські та петербурзькі та ін.). З огляду на такий поділ, він доручив окремим дослідникам збирання джерельного матеріалу з певного періоду з його подальшою публікацією, коли матеріалу назбирається на один стандартний за обсягом том. Талановитий педагог та проникливий психолог, М. Грушевський зазначав: «Таке сполучення роботи збирача з роботою видавця й можливість скорого видання зібраного матеріалу дасть заохоту науковим робітникам і устереже цілий проект від небезпечности загрузнути в передвступних роботах, як то часто буває»⁷.

Для виконання цього амбітного плану М. Грушевський залучив найбільш талановитих своїх учнів: І. Крип'якевича (формування козаччини – до 1640 р.), С. Томашівського та М. Кордубу (доба Хмельниччини), В. Герасимчука (період Руїни за 1657– 1665 рр.), І. Кревецького (часи П. Дорошенка), І. Джиджору (Гетьманщина в 1720–1740 рр.), Ф. Голійчука (доба П. Орлика), М. Стадника (Гадяцька угода), Д. Коренця (Виговщина), М. Залізняка (часи І. Мазепи), І. Шпитковського (Коліїщина). При визначенні для кожного учня напрямку пошукової роботи, як на це уперше звернув увагу І. Гирич, М. Грушевському «вдавалося поєднувати, здавалося, непокєднуване – особисті наукові інтереси своїх учнів істориків-археографів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому»⁸.

⁵ Грушевський М. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.:Веселка, 1992. – С.212-213.

⁶ Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевським... – С.20.

⁷ Там само. – С.21.

⁸ Гирич І.Б. Організація М.С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С.84.

Підсумком заініційованої й організованої М. Грушевським археографічної роботи стали дев'ять виданих перед Першою світовою війною томів «Жерел до історії України-Руси»⁹. З них чотири належали самому керівнику школи. Три томи підготував С. Томашівський і по одному видали І. Крип'якевич та М. Кордуба. Великою мірою були готові до видання також джерельні збірки І. Джиджори та В. Герасимчука, котрі внаслідок багатьох причин, головно через воєнне лихоліття, так і не вийшли друком і на сьогодні віднайдені лише у фрагментах.

Планомірна праця над документальними матеріалами у короткому часі принесла вагомі результати у вигляді цілої низки спеціальних досліджень фактично всіх періодів історії козаччини учнями М. Грушевського.

Передумови виникнення козацтва та його організаційне оформлення стали предметом наукового опрацювання І. Крип'якевича¹⁰, яке було вступною студією до підготовленої ним збірки документів¹¹. Він скрупульозно проаналізував «легенду про реформу Баторія» і переконливо довів, що в ній «майже кожде слово або перекручене, або не правда»¹². Молодому історик у вдалося відшукати у бібліотеці кн. Чарторийських у Кракові лист короля Стефана Баторія від 9 квітня 1582 р. з вольностями для козаків, чим значно доповнювалися і уточнювалися фрагментарні й не зовсім чіткі дані з раніше опублікованих кореспонденцій короля. Дослідник аргументовано довів автентичність королівського листа, наголосивши, що в ньому йшлося не про надання вольностей козакам, а лише про їх затвердження і то «лиш в посередній спосіб як інструкція для королівських урядників»¹³.

Він наголосив на історіографічному значенні знайденого королівського листа і переконаний, що в історії початків козаччини «він буде належати до важніших документів, спеціально ж на справу Баторієвої реформи він кидає зовсім нове світло, повертає досліді над сими не ясними часами на иньший шлях»¹⁴. Можна погодитися з твердженням С. Томашівського про те, що

⁹ Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа: матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С.171.

¹⁰ Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности // Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – Л., 1908. – С. 1–46.

¹¹ Матеріали до історії української козаччини. Видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Т. I. Документи по рік 1631. Зібрав і видав Іван Крип'якевич. – Л., 1908 (Жерела до історії України – Руси. Т. VIII). – Л., 1908. – 407 с.

¹² Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности... – С.2.

¹³ Там само. – С.8.

¹⁴ Там само.

дане дослідження І. Крип'якевича «здобуває собі визначне місце в історичній літературі про генезу українського козацтва»¹⁵.

Історії козаччини в 20-30-х рр. XVII ст. присвятив дві ґрунтовні статті Степан Рудницький¹⁶. У першій своїй студії про козацьке повстання 1625 р. (його він назвав війною), дослідник проаналізувавши його причини, прийшов до висновку, що вони мали комплексний характер, але головна «глибина основа» всіх козацьких рухів була «суспільної натури». Він детально описав приготування до майбутньої війни, основні битви козаків з коронним військом та укладання Куруківської угоди¹⁷. Історик акцентував увагу на аномальному становищі козаків у Речі Посполитій та наголосив, що 1625 р. показав як далеко вже зайшло козацтво. На його переконання, такі компанії, як 1625 року «не були пожиточні – вони приносили половинні постанови, ніколи не удержувалися довго, та тільки дражили козаків»¹⁸. Подальші події 1625 -1630-х рр., що стали предметом наступного дослідження С.Рудницького, повністю підтвердили його висновок. Історик подав загальний огляд історії козацтва після 1625 року, звернувши особливу увагу на боротьбі між «двома партіями в козаччині, що існували вже від давна: партіями дуків і нетяг, лояльною і опозиційною»¹⁹. Боротьба цих партій, на думку дослідника, – головний зміст козацької історії перших років після Куруківської угоди. Щоб всебічно оцінити причини козацько – польської війни 1630 р., С. Рудницький проаналізував суспільно – політичні і релігійно – національні відносини, в яких «жили і мішалися козаки». Він докладно описав перебіг повстання 1630 р., яке очолив Тарас Трясило, подав текст угоди укладеної під Переяславом. Події, що настали після Переяславського трактату, наголосив історик, показали знову, що «урядови вдруге не повелося розв'язане козацького питання»²⁰.

Малодосліджене питання участі козаків у польсько – московській війні 1633 – 1634 рр. стало предметом спеціального дослідження Олега Целевича²¹. Перевіряючи не зовсім чіткі, часом навіть суперечливі та спорадичні звістки польських джерел, він вишукував факти, які тою чи іншою мірою фіксували участь козаків у цій війні. Дослідник докладно

¹⁵ Томашівський С. Матеріали до історії української козаччини. Видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Т. I. Документи по рік 1631. Зібрав і видав Іван Крип'якевич. Л., 1908 (Жерела до історії України-Руси. Т. VIII). – Л., 1908. – 407 С. // Літературно – науковий вістник. – 1909. – Т. XLV. – С. 691.

¹⁶ Рудницький С. Козацько – польська війна р.1625 історична розвідка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII. – С.1-42; Рудницький С. Українські козаки в 1625 – 30 рр. Критично-історична розвідка // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI-XXXII. – С.1-76.

¹⁷ Рудницький С. Козацько-польська війна р.1625. – С.27-37.

¹⁸ Там само. – С.42.

¹⁹ Рудницький С. Українські козаки в 1625–30 рр. – С.2.

²⁰ Там само. – С.75.

²¹ Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633-1634 рр. // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXVIII. – С.1-72.

описав військовий похід польсько-козацької армії, спроби здобути Стародуб (квітень 1633 р.), облогу Путивля (травень 1633 р.), звернувши особливу увагу на діяльність «одного з найвизначніших козацьких ватажків – Яцька Острянина, котрий здобув Білгород (липень 1633 р.), а перед тим захопив Валуйки»²². Аналізуючи участь козаків в боях в околицях Смоленська, Дорогобужа, Вязми та Калуги в другій половині 1633 – початку 1634 років історик навів тогочасні джерельні свідчення, в яких занотовано, що «запорожці огнем і мечем знищили край, несучи пожежу аж під саму столицю»²³.

У додатках до своєї студії О. Целевич умістив збірку документів, зауваживши, що її публікацією зовсім не вичерпано «сирого матеріалу для образу сеї компанії», і разом з тим висловив сподівання, що «сим доложить це голку до висвітлення козацьких заслуг у польсько – московській війні з років 1633 – 1634 рр.»²⁴.

Хмельниччині, як кульмінаційному моменту в історії козаччини, учні М. Грушевського приділяли особливу увагу, присвятивши їй дослідженню декілька ґрунтовних праць. З-поміж них вирізняються студії С. Томашівського, які характеризуються не тільки широкою джерельною базою, а й свіжою інтерпретацією історичних документів. Як вступ до видатної ним першої збірки джерел до історії Хмельниччини²⁵, дослідник подав цікаву розвідку про галицько-руські сейми 1648 р.²⁶ Мета цих шляхетських зібрань, які відбулися у всіх землях Галичини протягом червня 1648 р., на його думку, була двояка: вибори послів на конвокаційний сейм і потреби оборони краю від козацьких військ. Потреби війська вимагали значних коштів, і на всіх сеймах ухвалено видатки на нього, але як підмітив С. Томашівський, весь тягар було покладено, як завжди, на плечі селянства і міщанства. «Ці верстви в Галичині руські, - пише історик, - тож вийшло так, що невдоволені дотеперішнім станом ці елементи мали кувати самі на себе ланцюги, що мали б сковати їх симпатії до Хмельницького»²⁷.

На основі опрацювання віднайденого у бібліотеці львівського Оссоленіуму рукописного кодексу (217 аркушів) райці Львова Самуїла Казимира Кушевича С. Томашівський підготував цікаве дослідження з історії

²² Там само. – С.11.

²³ Там само. – С.27.

²⁴ Там само. – С.3.

²⁵ Жерела до історії України – Руси. Галицькі акти і пам'ятки з часів Хмельниччини (зібрав і впорядкував С.Томашівський). – Львів, 1898. – Т.IV. – 441 с.

²⁶ Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т.IV. – С.1-36

²⁷ Там само. – С.1.

облоги Львова в 1648 р. військами Б. Хмельницьким²⁸. Згодом, у 1913 р. він видав рукопис Кушевича мовами оригіналу (латинською та польською), разом із трьома записками латинських монастирів (єзуїтського, францисканського та домініканського) середини XVII ст.²⁹. Відтворивши широку панораму суспільного і політичного життя Львова середини XVII ст., дослідник звернув увагу на те, що на початку козацького повстання львівський патриціат дивився на нього, як на «звичайну ребелію, що дасть Бог, потопче сила воеводів». Однак, у процесі його розгортання зростає тривога: «У Львові, у самій хаті, єсть ворог, що ще не підіймив руки, але вірою і почуванням ребелізантам близький. То певна річ, що люди грецької віри з охотою виглядають ворога»³⁰. С. Томашівський наголосив, що «коли б Хмельницький займив був Львів, тим самим став би він уже фактичним паном Галицької Руси. Але, як у всіх ділах його, бачимо якусь повздержаність і вагане, так само й в справі облоги Львова – Хмельницький, як і більша часть старшини козацької мав перед очима лише інтереси козацтва, що були зовсім чужі Галицькій Русі»³¹. Молодий історик ще не пояснив, чому Богдан Хмельницький пішов з-під Львова, так і не зайнявши його. До цього питання він повернеться пізніше в 1913 р., зробивши докладний аналіз ситуації і чітко зазначив своє бачення цієї проблеми в спеціальній розвідці, присвяченій походу козацьких військ у Західну Україну в 1648 р.³² Ця праця, на думку І. Крип'якевича, стала «найбільш помітною появою в українській історіографії про часи Хмельниччини»³³, бо «значно посувала наперед студії над тою великою епохою»³⁴.

С. Томашівський стверджував, що об'єктивне пізнання національно-визвольної війни українського народу значно стримувалося певним перепоном, які були наслідком односторонності джерел: «[...] Не лише чужинці, а й ми самі, – пише дослідник, – привикли дивитись на Хмельниччину, головню на її перші роки крізь скла, поставлені польськими старими і новими істориками»³⁵. Тож він поставив перед собою завдання зібрати якомога більше джерел до її історії, і, докладно вивчивши їх, спробувати розв'язати неясності та суперечності, щоби навіть «із

²⁸ Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XV. – С. 1-24.

²⁹ Жерела з історії України – Руси. Літописні пам'ятки з р. 1648 - 1657 (зібрав і впорядкував С. Томашівський). – Львів, 1913. – Т. VI. – 244 с.

³⁰ Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка. – С. 9.

³¹ Там само. – С. 13.

³² Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. VI. – С. 1-152.

³³ Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. II. – С. 38.

³⁴ Крип'якевич І. Хмельниччина в новому освітленню // Діло. – 1914. – Ч. 26. – С. 2.

³⁵ Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем. – С. 2.

односторонніх свідчень витеребити зерно історичної правди чи прийти до неї близько»³⁶.

Опрацювавши весь комплекс матеріалів, С. Томашівський висунув нову гіпотезу про те, що Хмельницький повів своє військо далеко на Захід не з метою здобуття Галичини і знищення Польщі, а лише з причин суто тактичних, щоби забезпечити собі панування над Дніпром. Серед них історик виділив, зокрема, бажання Хмельницького не дати розбитим польським військами зібратися, спаралізувати їхні дії, нагнати страх на Польщу і тим зробити її податнішою на українські домагання, здобути посередній вплив на вибори нового короля і т. ін. І, звичайно, одним із мотивів походу Б. Хмельницького на Захід, на думку С. Томашівського, був погляд на позицію татар. Хмельницький не хотів виставляти власні землі на татарський грабіж (вчений допускав, що такі погрози з їхнього боку були), а волів повести їх далі, «де знайдеться плата за їх союз»³⁷.

Визначивши мету козацького походу і його показово демонстраційний характер, історик ґрунтовно розглянув хід військової кампанії, яка дуже суперечливо трактувалася попередніми дослідниками. Праця С. Томашівського хронологічно охопила лише два місяці визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, але навіть у такій обмеженій у часі темі йому вдалося досягти серйозних теоретичних висновків, які відкривали нові горизонти для наступних історичних досліджень.

До теми козацької війни під проводом Богдана Хмельницького проти Польщі С. Томашівський звертався неодноразово, аналізуючи її різні аспекти. До 250-ї річниці визвольної війни українського народу НТШ видало ювілейний том «Записок», в якому надруковано його історичну розвідку, присвячену народним рухам в Галичині 1648 р.³⁸. Свою працю дослідник побудував на величезному архівному матеріалі, в основному судових актах та ухвалах шляхетських сеймів. Він чітко означив завдання своєї роботи – простежити, яким «був стихійний рух українсько-руського народу в Галичині» на підтримку повстання Богдана Хмельницького. Автор заявив намір «прослідити народне жите у всій глибині, сягаючи дна»³⁹.

Дослідник звернув увагу на суттєву різницю політично-суспільних обставин на Подніпров'ї і Галичині. Там маси вливаються в козацтво, а тут народні рухи, хоч і залежні від козацтва, але мають багато свого внутрішнього, індивідуального характеру, як у причинах і формах, так і в наслідках.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – С.10.

³⁸ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXIII-XXIV. – С.1-138.

³⁹ Там само. – С.2.

Оцінюючи характер народних рухів у Галичині 1648 р., дослідник звернув увагу на те, що польська історіографія однозначно називала їх соціальними, втім, наголосив він, так вона оцінювала не лише селянські повстання, а й усю козачину. На противагу цим твердженням С. Томашівський зазначив, що така оцінка вочевидь завузька: «Народні рухи в Галичині не були чисто соціальними, бо є ще мотиви бунту політичні, національні і релігійні»⁴⁰. Цим, вважав історик, боротьба українського народу середини XVII ст. відрізнялася від всіх селянських війн на Заході, зокрема, французької жакерії, німецьких рухів періоду Реформації, де дійсно виняткову роль відігравали соціальні причини.

Праця С. Томашівського одержала схвальні відгуки сучасників. Зокрема, в «Киевской старине» було відзначено повноту висвітлення проблеми та майстерність автора у зведенні архівних даних в одну цілну картину, яка давала багатий матеріал для розуміння устремлінь галицько-руського суспільства в 1648 р.⁴¹ У «Літературно-науковому вістнику» її названо «визначним явищем» у нашій історичній літературі і наголошено на «вповні солідному і науковому» методі роботи⁴².

Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького знайшла свого зацікавленого дослідника в особі Мирона Кордуби. Опрацювавши у Віденському державному архіві документальні матеріали венецького дипломатичного архіву з тих часів, коли Венеція була під протекторатом Австрії, він підготував спеціальну розвідку⁴³, у якій по-новому трактував деякі проблеми дипломатичної історії періоду Хмельниччини. Зокрема предметом дослідження історика стало венецьке посольство до Хмельницького в 1650 році. Його метою, на думку М. Кордуби, була спроба схилити козаків до війни з Туреччиною, з якою Венеція вела затяжну боротьбу. Дослідник докладно описав хід переговорів, протягом яких відбулися три зустрічі між Б. Хмельницьким та А. Віміною (очільником посольства). Він акцентував увагу на великому дипломатичному хисті українського гетьмана, який не бажав бути втягненим у війну з Туреччиною і водночас не хотів різкою відмовою рвати "тої нитки, яка зав'язувалася між ним і Венецією"⁴⁴. З формального боку, наголосив історик, посольство Віміни мало негативний результат (цей висновок був загальноприйнятий у тодішній історіографії), але, стверджував він, позитивним наслідком цих зустрічей було те, що обидві сторони мали всі підстави вважати їх основою для подальших переговорів, які планувалися, але через подальше

⁴⁰ Там само. – С.119.

⁴¹ Бібліографія // Киевская старина. – 1898. - Т.LXIII. – Кн.X. – С.66.

⁴² Бібліографія // ЛНВ. – Львів, 1898. - Т.III. - С.54.

⁴³ Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650р.) // Записки НТШ. – Т.LXXVIII. – С.51-89.

⁴⁴ Там само. – С.65.

загострення відносин між Польщею і козаками не відбулися⁴⁵. Документи, які історик подав в додатках до своєї роботи, особливо листи і звіти посла Віміні, певним чином збагатили джерельну базу дослідження Хмельниччини⁴⁶.

Ще одна дипломатична акція, пов'язана зі спробою австрійського посередництва між Польщею і Хмельницьким, стала предметом вивчення М. Кордуби⁴⁷. Взагалі, про посольство Фердинанда III до козаків побіжно писали В. Коховський, М. Костомаров та В. Соловйов. Однак вони покликувалися на лист Б. Хмельницького до російського царя від 13 березня 1657 року, в якому гетьман з метою маскування своїх власних планів, дещо тенденційно, вважав дослідник, представив місію цісарського посольства до Чигирина.

Критичний аналіз джерел, щодо цього посольства, знайдених у віденських архівах, зокрема протоколи засідань цісарської таємної ради, привели М. Кордубу до переконання, що процес дипломатичного посередництва Австрії значно прискорили звістки про те, що Хмельницький веде переговори зі шведським королем (донесення австрійського дипломата Лізоля від 7 квітня 1656 року про прихід козацьких послів до Карла X Густава історик навів у додатках до роботи)⁴⁸.

Дослідник виклав своє бачення причин, які спонукали Хмельницького переслати вірчі грамоти австрійського посольства до Москви та писати у своєму листі до царя, що послы намагаються відтягнути козаків від Росії, обіцяючи їм у Польщі вольності і цілковите усунення шляхти з української території. Цим гетьман, переконаний він, намагався вбити клин між віденськими союзниками Польщею та Москвою⁴⁹. Таким чином, підсумував історик, Хмельницький дуже вміло використав прибуття австрійського у своїх інтересах. Оцінюючи загальні результати посередництва віденського двору, М. Кордуба вважав, що хоч М. Кордуба вважав, що, хоч воно і не дало прямих «позитивних вислідів, але все-таки оставило одверте поле для дальших змагань в сім напрямі»⁵⁰.

Результатом продуктивної роботи М. Кордуби в архівах була цінна збірка першоджерел, які стосувалися в основному дипломатичної історії періоду Хмельниччини⁵¹. У вступній розвідці до цієї збірки дослідник зробив

⁴⁵ Там само. – С.66.

⁴⁶ Там само. – С.66-89.

⁴⁷ Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – 1908. – Т-ЛXXXIV. – С.5-32.

⁴⁸ Там само. – С.9.

⁴⁹ Там само. – С.21-22.

⁵⁰ Там само. – С.25.

⁵¹ Кордуба М. Акти до Хмельниччини (1648–1657). Матеріали до історії української козаччини. Т. V. // Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Л., 1911. – 547 с.

докладний огляд міжнародного становища і дипломатичних зусиль різних зацікавлених європейських держав після смерті польського короля Володислава IV. На основі вивчення джерел він змалював образ «партійних» угруповань, подав загальну картину розташування сил в останніх тижнях перед елекційним сеймом.

Найбільш цінним у дослідженні М. Кордуби був його ґрунтовний аналіз ставлення Б. Хмельницького до передвиборних справ у Польщі. «Вість про смерть короля, – пише вчений, – розв'язала руки гетьманові, бо тепер міг безпечно голосити свѣтові, що його затії звертаються виключно проти шляхти, а не проти короля»⁵². Загальним висновком роботи історик заперечив устійнений погляд в історіографії (Костомарова, Шайнохи, Кубалі) про рішучий вплив Хмельницького на результат елекційного сейму. Молодий вчений стверджував, що це агітатори Яна Казимира поширювали переконання, що за ним стоїть український гетьман і тому лише він зможе заспокоїти козаків. Однак навіть ця запізніла підтримка кандидатури Яна Казимира, на думку М. Кордуби, не була щирою⁵³. Хмельницький надто добре знав устрій польської держави, щоб усю надію покласти на обіцянки нововибраного короля. Саме цим, вважав історик, були зумовлені переговори Хмельницького з семигородським князем Юрієм II Ракоці (посли від нього прибули до козацького табору під Львовом), в результаті яких гетьман заручився новим союзником на випадок продовження війни.

Діяльність українського козацтва на Білій Русі 1654–1656 рр. дослідив Омелян Терлецький⁵⁴. Ця проблема залишалася маловивченою і лише побіжно згаданою в історичних студіях, здебільшого, в контексті військових акцій московської армії. Ретельно опрацювавши вже знаний джерельний матеріал, друкований в «Актах Южной и Западной России» (документи царської канцелярії, листи, протоколи, грамоти, укази тощо), О. Терлецький виокремив з них все те, що стосувалося історії українських козаків в окреслений період.

Оцінюючи участь козаків у кампанії 1654–1656 рр., О. Терлецький наголосив, що вона мала не лише військове значення, а й стала «підставою пановання козацького на Білій Русі, через що козаки стали тут чинником політично-державним»⁵⁵. Він назвав територію «пановання козаків» литовською гетьманщиною, бо на її чолі стояв наказаний гетьман Іван Золотаренко і «вона підлягала его власти»⁵⁶. На його думку, це була «така

⁵² Кордуба М. Борьба за польский престол по смерти Володислава IV... – С. 12.

⁵³ Там само. – С. 59.

⁵⁴ Терлецький О. Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656 // Записки НТШ – 1896. – Т. XIV. – С. 1–30.

⁵⁵ Там само. – С. 13.

⁵⁶ Там само. – С. 13.

маленька козацька держава, залежна вправді від царя»⁵⁷. Дослідник простежив принципову різницю між «пануванням козацьким і московським». Отож, зробив висновок історик, Москва та козацтво були двома елементами, цілком «собі суперечними», і навіть цікаве спостереження про те, що «загальне правило природи, коли між двома елементами суперечними вивязується колізія»⁵⁸. Звідси, вважав він, легко можна було передбачити «як уложаться відносини між двома, вправді союзними, але в засаді собі суперечними силами – між козацтвом та Москвою»⁵⁹. О. Терлецький простежив їхні відносини, занотувавши «виразні свідощтва, що в таборі козацьким панував дух ворожий до Москви»⁶⁰.

«Таким чином, – пише історик, – вже в другім році по підданню козацтва Москві козаки на Білій Русі стають отвертими ворогами московської держави і виступають в ряді з его ворогом»⁶¹.

Відносинам гетьмана Івана Виговського з Польщею від смерті Б. Хмельницького до укладання Гадяцького трактату присвячено дослідження Дениса Коренця⁶². Дослідник заперечив усталений в історіографії погляд, що Виговський, тільки-но обійнявши гетьманський уряд, «рішився на злуку з Польщею». Причини цього треба шукати, переконаний історик, у внутрішніх справах України та в її відносинах з Москвою. Ретельне опрацювання джерельного та історіографічного матеріалу, дало змогу Д. Коренцю проаналізувати основні мотиви, якими керувалися Виговський і Польща у відносинах між собою, причини укладання договору в Гадячі, а також пояснити генезу «того важного в нашій історії акту»⁶³.

Наступна козакознавча студія Д. Коренця була присвячена дослідженню вже згадуваного повстання Мартина Пушкаря⁶⁴. Він детально відтворив хід військового протистояння, сили конфліктуючих сторін, участь татар у підтримці І. Виговського та сумний фінал цього кривавого протистояння – двотижневий штурм Полтави, де тримали оборону М. Пушкар і запорозький кошовий отаман Я. Барабаш. Історик навів чисельність загинувших – 15 000⁶⁵ та звернув увагу на жорстокі покарання Виговським усіх, хто перебував у

⁵⁷ Там само. – С. 14.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. – С. 16.

⁶¹ Там само. – С. 24.

⁶² Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657 – 1658 // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVIII. – С. 1–20.

⁶³ Там само. – С. 1.

⁶⁴ Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря // Наук. зб. присвяч. проф. М. Грушевському... – С. 257–287.

⁶⁵ У пізнішій українській історіографії називається кількість втрат – 50 000. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – – Л., 1990. – С. 190; Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. – Т. II. – К., 1993. – С. 38.

будь-яких зносінах з Пушкарем. Утім, триумф Виговського не був тривалим, бо придушена його рукою опозиція притихла лише «на хвилю». Договір з Польщею, а також грабунки союзної татарської Орди, на його думку, відвернули від Виговського багато його колишніх прихильників і «пхали їх в обійми Москви». «Ліхи» наслідки руху проти гетьмана не закінчились поваленням, на переконання дослідника, «одного з найвизначніших представників автономічних змагань України». Вони відкрили перед Москвою, стверджував він, «глибоку рану козащини: її внутрішній розлад, суспільні антагонізми, і навчили її користуватися ними для обмеження автономії»⁶⁶. «Одним словом, – підсумовує Д. Коренець, – у внутрішнім розкладі на Україні, який за гетьмана Виговського спалахнув огнем бунту, треба шукати засновника дальшого занепаду України»⁶⁷. Спеціальні дослідження доби Руїни цілком підтвердили його висновок.

Історіографічний доробок Василя Герасимчука вражає глибиною розв'язання наукових проблем історії козащини періоду Руїни. Його праці присвячені аналізу складних процесів, які відбувалися в Україні в 1657–1660 рр., розгляду основних тенденцій розвитку Гетьманщини та означенню головних проблем, з якими вона зіткнулася у своєму політичному розвитку.

Вже у першій своїй студії, написаній переважно після опрацювання і нового прочитання вже відомих історичних джерел та друкованих матеріалів, В. Герасимчук зробив спробу проаналізувати і дати загальну оцінку політики

I. Виговського та Ю. Хмельницького. Праця охоплювала невеликий відтинок часу від Конотопської битви літом 1659 р. до зимової кампанії 1660 р.⁶⁸

Історик розпочав виклад з переможної Конотопської битви, емоційно зазначивши, що там «відозвалися Москві невинні сльози»⁶⁹. Він переконаний, що ця славна перемога могла би бути для історії України «хвилею великої ваги», тільки треба було як слід її використати. В. Герасимчук припустив, що для України могла «засвітити нова доба: пірвавши з Московщиною могла би від тепер на все звільнитися від її централістичних претензій і пожити якіснійшим життям»⁷⁰. Конотопська битва в його трактуванні – це «кульмінаційний вершок» у гетьмануванні Виговського, а за ним – «бездонна пропасть для України і її гетьмана»⁷¹.

⁶⁶ Там само. – С. 287.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // Записки НТШ. – 1904. – Т. LIX. – С. 1–40; Т. LX. – С. 41–70.

⁶⁹ Там само. – С. 2.

⁷⁰ Там само. – С. 3.

⁷¹ Там само. – С. 4.

В. Герасимчук детально описав події після Конотопу, зазначаючи, що головна проблема полягала в тому, що «діла не доведено до кінця».

Дослідник звернув увагу на те, що невдовзі після Конотопської битви Москва зробила ставку на висунення нової кандидатури на гетьманство –

Юрія Хмельницького. «Москва вивела тепер Україні перед очі покривдженого сина Богдана, властивого гетьмана, що до тепер за опікунським наказом Виговського набирав в Києві розуму»⁷². Неважко було схилити Юрія до цього, вважав історик, коли взяти до уваги «лише розбуджену амбіцію і почуте дізнаної кривди», з його сторони та їхньої «доволі численної фамілії». «Сьвітле і славне ім'я одіичине по батьку, – стверджував В. Герасимчук, – давало добру перспективу на успіх [...], а молодість, недосвідчене і слабкість характеру давали Москві добру перспективу на проведення своїх плянів за його плечима»⁷³. Такий гетьман, на його переконання, був для Москви «прегарною фірмою», під якою вона могла мати «вільну руку».

В. Герасимчук детально описав перебіг Переяславської ради подав ухвалені радою в Переяславі статті без їх ґрунтованого аналізу, навівши лише основні положення. У загальному висновку до них історик наголосив: «Так покінчилася друга переяславська умова на якій Москва новими накиненими статтями хотіла на будуче усунути всякий можливий неспокій і сильніше зв'язати Україну зі своїм державним тілом в одну цілість. Нема що казати, дуже добре відбив Трубецький свій конотопський погром: за свою неудачу пімстився тепер він кинувши всю Україну цареві під ноги»⁷⁴.

Заподіяне Москвою насильство, переконаний історик, вимагало конче реваншу з боку України, і він невдовзі настав під Чудновом. Саме події, що передували Чуднівській кампанії 1660 р., та її всебічний аналіз стали предметом наступних спеціальних студій В. Герасимчука⁷⁵.

В. Герасимчук звернув увагу на тогочасні звістки, які зафіксували зріст розчарування, незадоволення та ворожнечі до Москви. Аналізуючи поточну ситуацію він наголосив, що «на її тлі видно було заздалегідь луну нових грізних завірюх, нової війни за Україну»⁷⁶, проте важко було передбачити її результати.

Історик констатує, що обидва суперники – Москва і Польща хотіли мати Україну за собою і цим провокували майбутній військовий конфлікт. Нова політична «констиляція» залежала від того, переконаний В. Герасимчук, на

⁷² Там само. – С. 12.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. – С. 37.

⁷⁵ Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // Наук. зб. присвяч. проф. М. Грушевському... – С. 288–300.; Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ. – 1912. – Т. CX. – С. 31–54; Т. CXI. – С. 53–83; Т. CXII. – С. 74–89; 1913. – Т. CXIII. – С. 44–68; Т. CXIV. – С. 57–80; Т. CXV. – С. 40–68.

⁷⁶ Там само. – С. 290.

чий бік схилиться Україна. І справа, на його думку, пішла цілком природним ходом. Лівобережжя стало на бік Москви, а Правобережжя з гетьманом Ю. Хмельницьким спочатку виразно не виявляло своєї позиції, а згодом перейшло на сторону Польщі і цим «запечатало» її перевагу⁷⁷.

Певним підсумком дослідження головних аспектів складної і суперечливої політики І. Виговського стала спеціальна студія В. Герасимчука «Виговщина і Гадяцький трактат», написана на основі ретельного опрацювання історичних джерел з архівів Кракова, Варшави і Петербурга⁷⁸. У ній представлена широка панорама подій, пов'язаних з генезою та укладанням Гадяцької угоди 1658 р., яка відтворена в контексті розвитку польсько-українських відносин протягом майже тисячолітньої історії⁷⁹.

Багато місця в роботі історик відвів аналізу визвольної війни під проводом Б. Хмельницького⁸⁰, яка «дала нову основу для иншого політичного укладу на північній сході Європи»⁸¹. Він високо оцінив значення перших універсалів Хмельницького, в котрих було заявлено глибоке розуміння кривд народу. Дослідник відзначив неабиякий хист гетьмана, котрий зумів повести за собою весь народ, який не тільки повірив у його «велике посланництво», але і віддав «на жертвенник нового порядку всю фізичну силу, майно і кров своїх дітей»⁸². Разом з тим, він у цілому дуже критично оцінив подальші дії Б. Хмельницького, який, на його переконання, «не використав як слід своїх славних побід» (перемоги під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями – *Авт.*) і дав своїй програмі «мізерну сатисфакцію»⁸³. На жаль, ці перемоги, констатував В. Герасимчук, були тільки прелюдією десятилітньої кривавої боротьби «за свободу і емансипацію України»⁸⁴.

Історик проаналізував надзвичайно важкий стан тогочасної України після десятиліття кривавої війни. Він не пошкодував темної фарби для відтворення того трагічного образу. «Україна, – пише В. Герасимчук, – укрилась туманом смутку і передчутем незнаного горя в будничині, а шалений дотеперішній гурган домової міжусобиці, підсичуваний якоюсь невичерпною демонічною

⁷⁷ Там само. – С. 291.

⁷⁸ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 5–34; Т. LXXXVIII. – С. 23–50; Т. LXXXIX. – С. 46–90.

⁷⁹ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 5–18.

⁸⁰ Там само. – С. 10–18.

⁸¹ Там само. – С. 10.

⁸² Там само. – С. 11.

⁸³ Там само. – С. 11.

⁸⁴ Там само. – С. 13.

силою безпощадної мести, не клав кінця сліпому злу, а даліше зрошував землю невинною кровю і засівав українські простори трупами»⁸⁵.

Дослідник знову наголосив на нерозв'язному соціальному питанні та на складності соціальних процесів в Україні в добу Руїни. Він зауважив, що легше було козаччині скинути з себе польське ярмо, як «позбутися набутих в польській школі привычок і клясово-економічних вигід». Виконання цього принципового для державних діячів завдання було завжди тим «Сізіфовим каменем, який все котили, а ніколи не викотили до кульмінацій гори»⁸⁶.

Іншим чинником, що істотно впливав на тогочасні події, дослідник вважав відмінності між Лівобережною і Правобережною Україною у географічному, соціально-економічному і культурному становищі. Він чітко окреслив характерні прикмети кожного з цих регіонів, зазначаючи, що Правобережжя географічно ближче до Польщі і там «защеплювалися скорішш поняття аристократичної шляхетчини». Натомість на Лівобережжі домінували погляди, «репрезентовані демократичним Запорозжєм [...] було далеко менше панів і неволя була там лекша»⁸⁷. Унаслідок таких відмінностей, на переконання історика, виробилися власні, також різні, політичні ідеали. Для Правобережної України ним було «велике князівство руське під авторитетом персональної унії з Польщею». У керманичів Лівобережної України ідеал – «автономія України під протекторатом Москви»⁸⁸.

З наукового погляду однією з найцінніших частин дослідження В. Герасимчука є його аналіз «автономічно-політичної» програми І. Виговського. Особливо цікавим є наведений і чи не вперше всебічно опрацьований істориком «зачіпно-відпорний» договір між українським гетьманом І. Виговським і шведським королем Карлом X Густавом від 6 жовтня 1657 р. Цей договір, наголосив дослідник, «кидав сильні промені світла на сьміливість поглядів в тодішніх політиків, яким не раз історики закидають незрілість і вузькоглядність»⁸⁹.

Історик глибоко проаналізував умови та обставини, які завадили І. Виговському втілити в життя свій «державно-автономічний» план. «Нещасте домової революції, – пише В. Герасимчук, – висунутої на Лівобережжя москвофільською партією, перекупленою і здеморалізованою благочестивим сусідом, були тим чорним лихом, яке впхнуло Україну у вир домової війни, даючи сьому періодові по всі часи характеристичну назву –

⁸⁵ Там само. – С. 19.

⁸⁶ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII – С. 23.

⁸⁷ Там само. – С. 25.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. – С. 33.

руїна»⁹⁰. Отож, на його переконання, бунт Запорозжя та Пушкаря остаточно зруйнували плани Виговського.

Докладніше історик зупинився на провокативній ролі Москви в цих трагічних подіях. Він стверджував, що український гетьман добре знав про те, що ініціатором бунту була Москва, що саме вона «викликала своїми грошима і моральною підмогою» весь цей рух⁹¹.

Щодо причин, які зумовили порозуміння між Україною і Польщею, то вони, на його думку, перш за все корінилися в їхньому тогочасному становищі.

Історик детально розглянув весь процес підготовки угоди, роль у ній волинського каштеляна С. Беньовського («колишнього товариша І. Виговського і П. Тетері з гродського суду у Луцьку»), складність переговорів і, нарешті, «великий факт поєднання двох народів» у Гадячі 16 вересня 1658 р. В. Герасимчук подав повний текст Гадяцького договору, який віднайшов у бібліотеці музею кн. Чарторийських у Кракові.

Оцінюючи Гадяцьку угоду, В. Герасимчук чи не першим серед українських істориків наголосив на тому, що вона була логічним результатом Хмельниччини, коли «тільки кристалізувався і виховувався розвій політично-національних думок» і лише за І. Виговського, переконаний він, «ся велика ідея знайшла своє викінчене»⁹².

Необхідно зазначити, що В. Герасимчук був далекий від будь-якої глорифікації Гадяцької угоди, оцінював її дуже критично, особливо порівняно з величними намірами досягнення самостійності України. На думку історика, це була «політика уступства і частинного банкрутства [...] повна капітуляція тільки відіграна з артистизмом, повним укритем проявів своєї внутрішньої слабости»⁹³.

Гадяцькому договору присвячено також єдине дослідження Миколи Стадника⁹⁴. Оцінюючи договір з «правно-політичного» боку, історик наголосив, що порівняно з «підданством Москві», він був значно вигіднішим для України. Однак, зауважив він «зміст гарантій щодо самостійности власного державного життя далеко не потягнув за собою тих наслідків, яких треба було очікувати»⁹⁵. Велике Князівство Руське входило в «сильну державну машину», і треба було, переконаний історик «дуже великого державного вишколення, щоби крок за кроком здобувати для свого сойму, що раз ширше поле до самостійного життя». М. Стадник висловив своє

⁹⁰ Там само. – С. 36.

⁹¹ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 38.

⁹² Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVII. – С. 12.

⁹³ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXIX. – С. 47.

⁹⁴ Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – К., 1910. – Кн. VII. – С. 65–85; Кн. VIII. – К., 1911. – С. 5–40.

⁹⁵ Там само. – С. 21.

принципове бачення, що «інкорпороване земель українських до Польщі – хоч і з блискотливою назвою В. Кн. Руське – було позбавлене сили і розгону до великої будови власної державности»⁹⁶. Він стверджував, що Польща не лишила найменшої сфери державного життя, де б не «запевнила» свої політичні інтереси, скрізь зуміла вона «наложити руку» свого впливу. «Можемо сміло сказати, – наголосив М. Стадник, – що розвій державного життя у В. Кн. Руськім йшов шляхом державного життя цілої Річі Посполитої на славу її великодержавного престіжу, а Україна все лишилася би простою провінцією, хоч із титулом В. Кн. Руського»⁹⁷. Він вважав, що воно окрім назви не здобуло в союзі з Польщею нічого, що «допровадило би до витворення незалежної державної самостійности України»⁹⁸.

Історик відзначив також те, що «пансько-шляхоцька наволока» повернулася в Україну. Тепер, за його словами, «корінь українського народу – простий люд» було знову віддано в «невільничу залежність» від шляхти і козацької старшини. Політика І. Виговського йшла проти волі широких народних мас, і він «мусив упасти», підсумував дослідник. М. Стадник виразно продемонстрував симпатії до народницької історичної ідеології, стверджуючи, що «з погляду української демократичности мусимо осудити політику Виговського – мусимо відкинути навіть державність, коли вона мала бути оперта на аристократичній основі з відібранєм політичних прав широким масам простого народу»⁹⁹. Він «осудив» політику гетьмана також з етичного і загальнолюдського погляду, позаяк вона, на його думку, відстоюючи суспільну нерівність, «стримувала природній розвій національних сил українських»¹⁰⁰.

У підсумку М. Стадник зарахував Гадяцький договір до «одних із темніших пунктів у розвою політичної думки на Україні»¹⁰¹.

Велич і трагедія українського гетьмана Івана Мазепи стали предметом особливого зацікавлення Степана Томашівського. Він знайшов у тритомній збірці мемуарів і щоденників з XVI–XVIII ст., виданій угорською Академією наук, написаний латиною документ, що своїм змістом переважно стосувався української історії. Віднайдене свідчення, зауважив історик, «досі в історичній літературі у нас незвісне», бо заховалося під обкладинкою книги угорського характеру. Це розповідь про військовий похід шведського короля

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. – С. 21–22.

⁹⁸ Там само. – С. 24. Зазначимо, що у своїх висновках М. Стадник фактично солідаризувався з оцінкою Гадяцької угоди В. Герасимчуком, хоча з невідомих причин зігнував його праці, жодного разу не покликуючись на них.

⁹⁹ Там само. – С. 25.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само. – С. 28.

Карла XII в 1708–1709 рр. в Україну, безпосереднім свідком якого був автор спогадів - Данієль Карман¹⁰².

С. Томашівський наголосив, що вибрав із занотованих Крманом подій все, що мало для нас історичну вартість. Історика цікавило перш за все те, що «має український характер, що дає певний погляд на побут і культурний стан тодішньої людности». У записках, на його думку, розкидано багато справді історичних рис, «з яких складається до певного рода суспільна фізіономія тодішньої України»¹⁰³.

Історії гетьманської України після Мазепи присвятив свої праці Іван Джиджора. Написані на основі архівних документів, вони аргументовано викривали колоніальну політику російського царизму в Україні, котра була спрямована на остаточну ліквідацію української автономії. Найбільш авторитетним дослідником цієї епохи назвав І. Джиджору відомий український історик Б. Крупницький¹⁰⁴.

Дослідник означив 20-30-ті роки XVIII ст. як час, «коли українська автономія кінчала боротьбу за своє існування з московським централізмом – і та боротьба випала на її некористь»¹⁰⁵. Після ґрунтовного опрацювання тогочасного джерельного матеріалу дослідник вийшов на певні узагальнення та висновки. Він вважав, що в характері московської, а потім російської держави дуже сильно була «замаркована ідея централізму», яка принципово суперечила автономному статусу України. «Розглянений матеріал, – наголосив І. Джиджора, – наглядно показує нам страх російського правительства перед евентуальними сепаратистичними змаганнями України, вагане і невпевненість, з якою дивилася централістична Російська держава на автономію України»¹⁰⁶.

Дивною і нелогічною назвав молодий дослідник політику російського уряду щодо України. Незважаючи на бажання повного її поглинення, Росія у справах економічних ніколи не показувала, що в них був спільний економічний інтерес. Уряд, який хотів цілковитого знищення автономії України в політичному сенсі, в торговельних відносинах дуже строго притримувався «окремішности». «Так, як це робило російське правительство на Україні, – стверджував І. Джиджора, – поступають держави в підбитих провінціях, котрих не сподіваються при собі на дальше удержати, отже користаючи з часу визискують їх усякими можливими способами»¹⁰⁷.

¹⁰² Томашівський С. Словацький висланик на Україні (1708–1709) // Наук. зб. присвяч. М. Грушевському ... – С. 301–345.

¹⁰³ Там само. – С. 339.

¹⁰⁴ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734 рр.). – Авґсбург, 1948. – С. 174.

¹⁰⁵ Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // Записки НТШ. – 1904. – Т. LXI. – С. 2.

¹⁰⁶ Там само. – С. 26.

¹⁰⁷ Там само. – С. 40.

Таку політику він пояснив «нестримною злобою», а то й просто ненавистю «російського благоустройства» до українського «самовольства» та «непостоянства»¹⁰⁸. Взагалі, вважав дослідник, в історії важко знайти де-небудь подібну аналогію.

Розвідка І. Джиджори про матеріали московського «Архива Министерства Юстиции»¹⁰⁹ була призначена для спеціалістів, дослідників історії Гетьманщини, оскільки подавала широку інформацію про цей архів, а також про документи до української історії, які зберігалися в ньому. Водночас, вона була корисна всім, хто цікавився Гетьманщиною, яка на думку І. Джиджори, була найменше досліджена, а в деяких питаннях була просто «*tabula rasa*»¹¹⁰. Саме Гетьманщина, на глибоке переконання історика, «ся одинока часть України, де український народ найдовше жив у виробленім ним самим державно-автономістичнім устрою своїм національно-культурним житєм [...] Гетьманщина повинна бути центром нашої історії в XVII–XVIII ст.»¹¹¹. Завдяки довшому, ніж в інших частинах «пошматованій» Україні, існуванню «державно-автономічної окремішності» на Лівобережжі, вважав дослідник, сильніше вкорінилося почуття національно-культурної самостійності. Воно змогло «переховатися через пізніші безпросвітні часи аж до порога XIX століття і послужити зародком національного відродження»¹¹².

Перші два десятиліття XVIII ст. (після «нещасливого результату» повстання І. Мазепи) І. Джиджора означив як час, що характеризувався радикальною зміною політики російського уряду щодо України. В її основу було покладено, наголосив він, «небувалий терор», «демагогічну агітацію» та «юдження одних верств суспільства на других». Це було, стверджував дослідник, «прикладане нових способів, щоби знищити в кінці її окреме становище і поставити її на рівні з рештою частин російської держави»¹¹³. Постійні переслідування навіть «гіпотетичних зрадників» ширили переляк серед людей, змушуючи їх до «замкнення в собі» і це, переконаний учений, ще більше «відчужувало» Україну від Росії¹¹⁴. Наукова критика прихильно сприйняла цю працю молодого вченого. У бібліографічному огляді «Записок НТШ» справедливо відзначалося, що І. Джиджора подав свіжий, дотепер не

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиции» до історії гетьманщини // Записки НТШ. – 1908. – Т. LXXXVI. – С. 59–81.

¹¹⁰ Там само. – С. 59.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само. – С. 67.

¹¹⁴ Там само. – С. 71.

відомий і «незвичайно цікавий» матеріал, притому «зацепив і намітив» ще цілу низку питань «першорядної ваги»¹¹⁵.

І. Джиджора в праці «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.»¹¹⁶ показав «процес задавлення життя старої Гетьманщини російськими централізмом». Студія була написана на підставі власноруч опрацьованих джерельних матеріалів з архівів Москви і Харкова. Підтверджуючи свої висновки цілим корпусом архівних документів, І. Джиджора об'єктивно висвітлив умови, в яких перебувала українська торгівля у першій половині XVIII ст.

І. Джиджора проаналізував торгівлю Гетьманщини, її інтенсивність, місця збуту, торговельні дороги та характер вивезених і ввезених товарів. Це був цілком новий, переважно, ще незнаний у вітчизняній історіографії матеріал. Відразу ж дослідник зробив принциповий висновок про те, що «Гетьманщина як експортом, так і імпортом, особливо по своїх продуктах, становила зовсім окремий економічний терен, торговельно не залежний від Московщини, куди не могла, або могла дуже мало ввозити продуктів своєї землі [...]. За те була тісно звязана з західними краями і туди йшли головні торговельні шляхи»¹¹⁷.

Суть усіх реформ Петра I щодо України в цій сфері, переконаний історик, зводилася до того, щоб торгівлю Гетьманщини загнати в рамки російського законодавства. В його основі, зауважив він, лежав принцип «фіскалізму – бажане знайти як мога більше жерел наповнення державної каси»¹¹⁸. Дослідник ґрунтовно проаналізував «надзвичайні репресії» проти української торгівлі, починаючи з указу 1714 р. про заборону вивозити найголовніші товари до західних портів Гданська і Риги, а натомість скеровування купців до Азова, Архангельська та інших міст. «Така радикальна, а при тім штучна, бо не викликана натуральними потребами української торгівлі, переміна доріг, – пише І. Джиджора, – не мала инакше, як лишень шкідливо відбитися на тій торгівлі»¹¹⁹.

Вдарило по українській торгівлі також запровадження державної монополії на продаж цілої низки товарів. Окрім цього, указами 1718, 1719, 1721 рр. було заборонено ввозити в Україну великий перелік товарів з європейських країн. І. Джиджора переконаний, що наведені факти були яскравим свідченням трактування Росією України як «чужого, а навіть

¹¹⁵ Бібліографія // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIII. – С. 242.

¹¹⁶ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – 1910. – Т. XCVIII. – С. 54–74; 1911. – Т. CI. – С. 63–100; Т. CIII. – С. 54–97; Т. CV. – С. 51–91.

¹¹⁷ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – 1910. – Т. XCVIII. – С. 63.

¹¹⁸ Там само. – С. 83.

¹¹⁹ Там само. – С. 87.

ворожого організму, який можна лишень визискувати, не даючи в заміну за те ніяких економічних вигод»¹²⁰. Наслідки такої політики, вважав він, фактично «рівнялися повному припиненню безпосередніх зносин з заграницею»¹²¹. Таким чином, переконаний вчений, без належного розгляду й оцінки економічної політики російської влади стосовно до України не можна було б зрозуміти такий швидкий занепад її державної автономії.

Підсумовуючи огляд козакознавчого доробку учнів М.Грушевського відзначимо, що він став фундаментальним внеском в українську історіографію кінця XIX - початку XX ст.

Bibliography:

1. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // Записки НТШ. – 1904. – Т. LIX. – С. 1–40; Т. LX. – С. 41–70.

2. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький Історичні студії // Записки НТШ. – 1904. – Т. LIX. – С. 17.

3. Герасимчук В. Перед Чуднівською компанією // Науковий збірник присвячений професорови М. Грушевський учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої праці в Галичині (1894 -1904). – Львів, 1906. – С. 288 -300.

4. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ. – 1912. – Т. CX. – С. 31–54; Т. CXI. – С. 53–83; Т. CXII. – С. 74–89; 1913. – Т. CXIII. – С. 44–68; Т. CXIV. – С. 57–80; Т. CXIV – С.40–68.

5. Грушевський М. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992 . – С.197 – 213.

6. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – 1910. – Т. ХСVIII. – С. 54–74; 1911. – Т. CI. – С. 63–100; Т. CII. – С. 54–97; Т. CV. – С. 51–91.

7. Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиции» до історії гетьманщини // Записки НТШ. – 1908. – Т. LXXXVI. – С. 59–81.

8. Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // Записки НТШ. – 1904. – Т. LXI. – С. 1–40.

9. Жерела до історії України-Руси. Галицькі акти і памятки з часів Хмельниччини (зібрав і впорядкував С. Томашівський). – Л., 1898. – Т. IV. – 411 с.

¹²⁰ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – 1911. – Т. CI. – С. 88.

¹²¹ Там само. – С. 87.

10. Жерела з історії України-Руси. Літописні пам'ятки з р. 1648–1657 (зібрав і впорядкував С. Томашівський). – Л., 1913. – Т. VI. – 244 с.

11. Записка предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козаччини // Хроніка НТШ. – Л., 1905. – Ч. 24. – С. 18–24.

12. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа: матеріали конф. Львів, 24–25 жовт. 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 169–182.

13. Кордуба М. Акти до Хмельниччини (1648–1657). Матеріали до історії української козаччини. Т. V. // Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Л., 1911. – 547 с.

14. Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV (Акти до Хмельниччини...) // Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Л., 1911. – С. 1–60.

15. Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXVIII. – С. 51–89.

16. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – 1908. – Т. LXXXIV. – С. 5–32.

17. Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657–1658 // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVIII. – С. 1–20.

18. Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря // Наук. зб. присвяч проф. М. Грушевському ... – С. 257–287.

19. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // Записки НТШ. Праці Іст.-філософ. секції. – Л., 1991. – Т. ССXXII. – С. 392–411.

20. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности // Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – Л., 1908. – С. 1–46.

21. Матеріали до історії української козаччини. Видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Т. I. Документи по рік 1631. Зібрав і видав Іван Крип'якевич. Л., 1908 (Жерела до історії України – Руси. Т. VIII). – Л., 1908. – 407 с.

22. Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. Історична розвідка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII. – С. 1–42; Рудницький С. Українські козаки в 1625 – 30 рр. Критично-історична розвідка // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–42.

23. Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. Історична розвідка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII. – С. 1–42; Рудницький С. Українські козаки в 1625 – 30 рр. Критично-історична розвідка // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–76.

24. Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ. – К., 1910. – Кн. VII. – С. 65–85; Кн. VIII. – К., 1911. – С. 5–40.
25. Терлецький О. Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656 // Записки НТШ – 1896. – Т. XIV. – С. 1–30.
26. Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків // Жерела до історії України-Руси. – Л., 1898. – Т. IV. – С. 1–36.
27. Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем // Жерела до історії України-Руси. – Л., 1913. – Т. VI. – С. 1–152.
28. Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXIII - XXIV. – С. 1–138.
29. Томашівський С. Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XV. – С. 1–24.
30. Томашівський С. Словацький висланик на Україні (1708–1709) // Наук. зб. присвяч. М. Грушевському ... – С. 301–345.
31. Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633–1634 рр. // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXVIII. – С. 1–72.

Vasyl Pedych

Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky: discourse of Cossack studies

Abstract

The article analyzes the achievements of Hrushevsky's students of Lviv historical school in the field of Cossack studies: I. Krypiakevych, S. Rudnytsky, A. Tselevycha, S. Tomaszewski, M. Korduby, D. Korentsy, W. Herasymchuk, M. Stadnyk, I. Dzhydzhory. It is been concluded that their work on the history of Cossacks made a fundamental contribution to Ukrainian historiography of the late nineteenth and early twentieth century.

Key words: Lviv historical school, Cossack studies, Hrushevsky's students, Ukrainian historiography

Історіографічна рефлексія

Віктор ГОЦУЛЯК

ЧНУ ім. Б. Хмельницького
(Черкаси)

СУЧАСНА ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО "НАРОДНИЦТВО" І "ДЕРЖАВНИЦТВО" М. ГРУШЕВСЬКОГО

У сучасних умовах із науковою та навчально-пізнавальною метою відбувається перегляд історичних концепцій української історії. Зростає роль істориків, їхнього науково-теоретичного оснащення новітніми уявленнями про історичну науку, історіографію, наукову спадщину М. Грушевського. Вони мають фахово й правдиво висвітлювати історичний процес, різнобічно змалювати ту чи іншу історіографічну ситуацію, соціальні умови стану й розвитку історичної науки, історичне середовище, побачити й виділити напрями, течії, відгалуження в історичній науці. Як дієві учасники науково-історичного дискурсу науковці чітко й виразно мають змалювати портрети істориків, особливо видатних, історіософське, методологічне підґрунтя їх історичних концепцій. Учених у першу чергу зацікавила постать М. Грушевського й сама наукова дисципліна грушевськознавство.

З часів «перебудови», відновлення державної незалежності України, коли кардинально змінилася ситуація в історіографії, завдяки зусиллям учених з української діаспори й, особливо, Л. Винара, науковою громадськістю в Україні здійснений інтенсивний поступ грушевськознавства (грандіозний проєкт 50-ти томного видання його творів (з 2002 по 2016 р. видано 25 томів), масиву історичних праць присвячених поглибленому вивченню біографії та творчої спадщини М. Грушевського).

Наслідком осягнення тенденцій історичного розвитку, спадку українського інтелектуала стало усвідомлення його як яскравої особистості, творчості якої не властива інертність та застиглість. Усе ясніше стало зрозумілим, що, як учений, М. Грушевський здатний до інтелектуального збагачення й самооновлення знань, плідного використання нових здобутків історичної науки, історіографії та українознавства взагалі. Як актуальне в сучасному грушевськознавстві є питання співвідношення народництва і державництва у науковій й громадсько-політичній діяльності М. Грушевського, започатковане попередниками: Б. Крупицьким¹,

---

¹ Крупицький Б. Історіознавчі проблеми історії України. 3б. ст. – Мюнхен, 1959. – 228 с. та ін.

О. Оглоблиним², І. Витановичем³, В. Дорошенком⁴, М. Стахівим⁵, М. Андрусом⁶, Л. Винаром⁷, істориками співробітниками журналу “Український Історик”.

Примітно, що праці цих учених увійшли в науковий обіг і стали предметом аналізу в монографіях, дисертаційних роботах та статтях, присвячених методології, науковій діяльності видатного вченого. Зокрема такий аналіз здійснений Я. Дашкевичем⁸, Ю. Пінчуком⁹, П. Соханем, В. Ульяновським, С. Кіржаєвим¹⁰, О. Юрковою¹¹, Я. Ісаєвичем¹², І. Гиричем¹³, В. Ващенком¹⁴, Г. Мерниковим¹⁵, В. Гоцуляком¹⁶,

² Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – 1995. – С. 201–218 та ін.

³ Витанович І. Увага до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український Історик. – 1966. – Ч. 9–10. – С. 32–51.

⁴ Дорошенко В. “Літературно-науковий вісник” (3 нагоди 50-річчя заснування) // Літературно-науковий вісник. – 1948. – Кн. 1 (на чужині). – С. 47–55.

⁵ Стахів М. Матеріали про світогляд Грушевського // Записки НТШ. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. – Т. CXCVII. – С. 221–227.

⁶ Андрусак Н. Михайло Грушевський як історик, народник і державник // Записки НТШ. – Т. 194. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – С. 8–25.

⁷ Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В.Антоновича // Український Історик. – 1966. – Ч. 1–3. – С. 26–32 та ін.

⁸ Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський // Україна: Наука і культура. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 192–201.

⁹ Пінчук Ю.А. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х., 1995. – 160–164.

¹⁰ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. – К., 1993. – 320 с.

¹¹ Юркова О.В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – 432 с.

¹² Ісаєвич Я. Наші три відродження – не лише здобутки, але й втрати // Сучасність. – 1998. – № 12. – С. 136–143 та ін.

¹³ Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В.Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160 та ін.

¹⁴ Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2002. – 408 с. та ін.

¹⁵ Мерников Г.І. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини XIX століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д., 1997. – Вип. 1. – С. 332–345 та ін.

¹⁶ Гоцуляк В.В. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби: Монографія. – Черкаси: Вид-во «Січ», 1996. – 182 с. та ін.

В. Масненком¹⁷, В. Тельваком¹⁸ І. Колесник¹⁹, Я. Калакурою²⁰ та ін. в контексті увиразнень, реінтерпритацій досліджуваних історіографічних феноменів.

Варто нагадати, що на початок 1990-х рр. питання визначення інтелектуального обличчя М. Грушевського актуалізувала існуюча в Україні суспільно-політична ситуація. Мотиви «народництва» і «державництва» М. Грушевського досить виразно окреслюються сучасними науковцями, політиками різного рангу, громадськими діячами, коли вони торкаються характеристики громадсько-політичної та державницької діяльності цієї особистості. Щодо останнього, то в сучасній українській історіографії набула чинності історіографічна тенденція висвітлення насамперед автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського та наголошення на них. При цьому використовується стала схема: формування його світогляду, період демократичної революції 1905–1907 рр., керівництво М. Грушевським Центральною Радою, еміграційний період (1919–1924 рр.), причини повернення в УСРР. Маємо у своєму розпорядженні плідний доробок Л. Зашкільняка²¹, В. Тельвака²², В. Будза²³, М. Кармазіної²⁴, Ю. Левенця²⁵,

¹⁷ Масненко В.В. Історична наука та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с. та ін.

¹⁸ Тельвак В. Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського // *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*, red. E. Koko, M. Nowak, L. Zaszkiłniak. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. – S. 298–306 та ін.

¹⁹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.

²⁰ Калакура Я.С. Новітні студії з грушевськознавства // *Архівознавство. Джерелознавство. Міжвідомчий наук. зб. Студії на пошану Руслана Пирога*. – К., 2003. – С. 102–115.

²¹ Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // *Україна модерна*. – Л., 1999. – Ч. 2–3. – С. 233–253.

²² Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Монографія. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – 236 с.

²³ Будз В. Методологія філософії історії Михайла Грушевського // «Наукові записки» Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія, Економіка. – Тернопіль, 2000. – № 4. – С. 81–85.

²⁴ Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – 350 с.

²⁵ Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2001. – 585 с.

В. Ідзьо²⁶, В. Кухар²⁷, В. Крота²⁸, О. Копиленка²⁹, Р. Пирога³⁰, В. Верстюка³¹, Ю. Шаповала, І. Верби³², В. Северинюка³³, Н. Барановської³⁴, Т. Бевз³⁵, О. Гомотюк³⁶, О. Кудлай³⁷, І. Логвиненко³⁸ та ін.

У публікаціях цих авторів генерована палітра думок і, зокрема, приділена увага характеристиці політичних поглядів М. Грушевського, його внеску у концепцію Української революції, політичного (автономістсько-федералістичному) курсу Центральної Ради та ін. Утім, серед частини сучасних науковців усе ще побутує уявлення, що «його народницька ідеологія і федералістичні ілюзії, забарвлені романтизмом, часто-густо трансформовані в політичній площині у соціалістичні експерименти в національному державотворенні, мало сприяли позитивному вирішенню багатьох кардинальних намірів голови УЦР»³⁹. Вони забувають «про неготовність більшості українського суспільства до власного державного будівництва під час визвольних змагань»⁴⁰.

Сучасними ученими виразно висвітлені й інші аспекти і, зокрема, повернення вченого в УСРР (Р. Пиріг, В. Пристайко, Ю. Шаповал, В. Трошинський, В. Потульніцький, В. Піскун, О.Рубльов). Вони майже

²⁶ Ідзьо В. М.С. Грушевський про українське питання в період російської революції 1905–1907 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. 36. – К., 2007. – С. 59–67.

²⁷ Кухар В. М. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Л., 1997. – 23 с.

²⁸ Крот В.О. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського в 1905–1917 рр.: автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1998. – 16 с.

²⁹ Копиленко О.Л. Повернення М.С. Грушевського. – К.: Т-во «Знання», 1991. – 48 с.

³⁰ Пиріг Р.Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою: До 140-річчя з дня народження М.С. Грушевського // Укр. іст. журн. – 2006. – № 5. – С. 4–191 та ін.

³¹ Верстюк В. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року // Український Історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 280–289

³² Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.

³³ Северинюк В. Історія і політика у публіцистиці М.С. Грушевського // Укр. іст. журн. – 2000. – № 5. – С. 18–31.

³⁴ Барановська Н.М. Національно-визвольний рух за відновлення державної незалежності (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Л., 1995. – 26 с.

³⁵ Бевз Т.А. Формування Української Держави за доби Центральної Ради (березень 1917 квітень 1918 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1995. – 24 с.

³⁶ Гомотюк О.Є. Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1997. – 24 с.

³⁷ Кудлай О.Б. Центральна Рада-Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень – жовтень 1917 р.): автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1997. – 18 с.

³⁸ Логвиненко І.А. Політична діяльність української Центральної Ради: автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Д., 1993. – 17 с.

³⁹ Верба І.В. «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування» (Діяльність Михайла Грушевського в добу Української Центральної Ради) // Проблеми словянознавства. Сб. наукових статей і матеріалів. – Брянск: Из-во Брянского государственного университета, 2006. – Вып. 8. – С. 312.

⁴⁰ Масненко В.В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – К., Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – С. 251.

одностаїн у тому, що головною причиною повернення М. Грушевського стали соціалістичні переконання (соціаліст європейського гатунку), народницький світогляд, федералістська концепція. Утім, шляхом історіографічної реконструкції, оновлення знань, їхнього збагачення та поглибленого осягнення складових світогляду, політичних поглядів М. Грушевського внесено певну ясність. Історична думка сучасних учених рухається за певною схемою: становлення, розвиток й змістовне наповнення світогляду відбулося від ядерного народництва, через класичний федералізм до різновиду самостійницької ідеології. Сучасна історична думка рухається від спадку діаспорних істориків. Наприклад Б. Крупницький визначав світогляд М. Грушевського як народницький з елементами державницької ідеології⁴¹. Провідний грушевськознавець Л. Винар погляди видатного вченого характеризував як неонародницькі⁴². Ширше дивиться на проблему Л. Зашкільняк, вказуючи, що еволюція історичних поглядів Грушевського відбувалася під безпосереднім впливом змін у європейській історіографії і спрямовувалася від позитивізму до теоретичних новацій. З цього випливає його твердження про те, що узагальнюючі (синтетичні) праці М. Грушевського знаменували початок модерної української історіографії європейського зразка⁴³. Існують й інші цікаві думки. Вони засвідчують рухливост сучасної історичної думки щодо характеристики історіософії вченого Так, В. Масненко бачить у творчому спадку М. Грушевського домінування «харизматичної моделі», коли вчений характеризує історичних діячів. Натомість Я. Дашкевич відмовляв М. Грушевському в наявності історіософських поглядів у автора монументальної «Історії України Руси» на що відгукнулися науковці вбачаючи, що М. Грушевський мав власне історіософське світобачення.

Утім, Я. Дашкевич зазначав, що практична (громадсько-політична діяльність) Грушевського однозначно засвідчили те, що він «ніколи не був народником», на відміну від В. Липинського, який вважав себе його учнем, не часто згадував про українську державу та державність, як останній. Не маючи змоги в умовах радянської дійсності дати відповідь на закиди його опонентів, які перебували в еміграції про те, що він не менший державник ніж вони. Його антидержавність для Д. Дорошенка полягала у тому, що він повернувся в більшовицьку Україну.

⁴¹ Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк. – 1954. – Т. 1. – С. VIII.

⁴² Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський // Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 124.

⁴³ Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука. Зб. матеріалів конференцій. – Л., 1996. – С. 46.

Далі, дотримуючись своєї логіки аргументацій, учений наголошує, що дійсно всі так звані «історики-державники» опинилися поза межами досяжності Москви, але ж пізніше визнані державницькими історикам О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, П. Курінний, В. Дубровський, Л. Окіншевич у 1920–1930-ті рр. разом з Грушевським працювали в підрядянській Україні.

Примітною ознакою сучасної історіографічної ситуації є те, що вчені уважно дослуховуються до аргументів Я. Дашкевича, якого вже не стало. Таку позицію займає І. Гирич ґрунтовно аналізуючи спадщину вченого у своїх численних публікаціях, які зібрані у книзі: «Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації» (2016)⁴⁴. У ній, зокрема, окрім того, що представлені найголовніші праці про життя та діяльність видатного історика, наголос зроблено на його суспільно-політичному аспекті діяльності, внесок в ідеологію суспільно-політичного руху кінця XIX – початку XX ст. Для сучасного читача цікаво буде ознайомитися ще раз з його публікаціями: «Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського)» та «Народництво» і «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять»⁴⁵.

Повертаючись до роздумів Я. Дашкевича зазначимо, що історик в методології вважає М. Грушевського позитивістом, який не міг бути народником, бо народництво – це романтичний етап історіографії. Я. Дашкевич резюмує: 1) М. Грушевський є родоначальником національно-державницького напрямку; 2) його учні представляли консервативне відгалуження цього напрямку; 3) між учнями і М. Грушевським були деякі ідеологічні, а не методологічні розходження; 4) історикам радянської школи вигідно тримати М. Грушевського в «клітці» народництва, бо сучасним політикам (на 1996 р.) він потрібний як народник; 5) незалежно від остаточного з'ясування, ким все ж таки був Грушевський – народником чи державником, – він залишається найвидатнішим істориком понад усіма напрямками⁴⁶.

Наголосимо також, що Я. Дашкевич ґрунтовно, опрацювавши проблему, висловив ще багато слушних думок із цього приводу і, зокрема, при зарахування всіх учнів М. Грушевського до табору істориків-державників та, що саме Українська революція, а не Перша світова війна, стала тим

⁴⁴ Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. До 150-річчя від дня народження. – К.: Смолоскип, 2016. – 840 с.

⁴⁵ Там само. – С. 85–111, 112–143.

⁴⁶ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукової конференції, присвяченої 130-й річниці від дня народження Михайла Грушевського (м. Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1998. – С. 8.

вододілом, що розмежувала українську історіографію та класичні народницьку й державницьку школи. Про ці та інші слушні думки Я. Дашкевича, когорта учених ми писали у свої публікації⁴⁷. І. Гирич наголошує, що в науковому досліді національно-державницький підхід виявив себе ще у 1890-х рр., але термінологічно він оформився лише у 1917–1923 рр.⁴⁸. Характерним є те, що І. Гирич, аналізуючи історіографічний доробок Я. Дашкевича і, зокрема, внесок у розробку питання «народництва» і «державництва» М. Грушевського у цілому, позитивно його оцінює. І все ж з деякими думками дискутує, що органічно і природно для пошуку істини.

Одночасно із аналізом представників сучасної української історичної думки політичної, громадської і державної діяльності М. Грушевського у період Української Центральної ради у фокусі їхніх наукових вправ перебувають ширші проблеми, пов'язані із вивченням теоретико-методологічних поглядів ученого. Такими дослідниками є Л. Винар, О. Пріцак⁴⁹, Л. Зашкільняк⁵⁰, В. Ващенко⁵¹, В. Березенець, В. Будза, Я. Дашкевич, В. Масненко⁵², О. Богдашина, В.В. і В.П. Тельваки⁵³, С. Плохий та ін. Примітним є той історіографічний факт, що погляди цих учених неодноразово аналізувалися в наукових публікаціях.

Відсутність ще стандартизованого понятійного апарату актуалізувало звернення сучасних науковців до осягнення змісту найскладнішої і найпотужнішої комунікативної мережі в українській історіографії (вислів І. Колесник), яку репрезентує проблема «школи», «напряму», «течії». Вона

⁴⁷ Гоцуляк В. Висвітлення історичних поглядів М. Грушевського в працях українських вчених // Історіографічна думка про Грушевського і українську науку його доби. Монографія. – Черкаси : Вид-во «Сіач», 1996. – С. 128–130.

⁴⁸ Гирич І. Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. 36. ст. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 488 с. та ін.

⁴⁹ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – 80 с.

⁵⁰ Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – Л., 1999. – Ч. 2–3. – С. 233–253 та ін.

⁵¹ Ващенко В.В. «Ментальна географія» епохи Модерну: конструювання М. Грушевським «історичного простору» України, Європи та Росії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 32–58.

⁵² Масненко В.В. Українська історична думка та історики в умовах національно-демократичної революції 1917–1920 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 5.

⁵³ Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів) // Наукові записки історичного факультету львівського національного університету імені Івана Франка. 36. наук. пр. – Л., ЛНУ ім. Франка, 2000. – Вип. 3. – С. 252–256 та ін.

також стала полем дослідження сучасними вченими і, особливо, Я. Дашкевича, І. Гирича, І. Колесник⁵⁴ та О. Яся⁵⁵.

І. Колесник, О. Ясь підготували відповідну розлогу статтю «Наукові напрями, школи, течії, гуртки» до сьомого тому «Енциклопедії історії України» (2010). Вони спираються на доробок попередників Д. Багалія, О. Оглоблина, М. Чубатого, О. Домбровського, Л. Винара та інших учених. Дослідники достатньо виразно і передусім науково-пізнавально та в історіографічному ракурсі висвітлили цю проблему. Подібний аналіз питання: «школа в українській академічній історіографії» знаходимо також у книзі І. Колесник «Українська історіографія: концептуальна історія» (К., 2013).

Серед сучасних публікації привертають увагу статті О. Яся, присвячені напрямам в українській історіографії першої третини ХХ ст. та їх інтелектуальній спадщині. Напрацювання О. Яся характерні ще тим, що лягли в основу енциклопедичних гасел «Народницький напрям в історіографії» і «Державницький напрям в українській історіографії».

Вважаємо за доцільно подати дефініцію, яка є актуальною для нашої статті. Читасмо в «Енциклопедії історії України»: «Державницький напрям в українській історіографії – провідна тенденція поступу української історіографії 1920–1930-х рр. Типовими передумовами для виникнення державницького напрямку в історіографії тієї чи ін. країни є: об'єднання етнічних земель, трансформація багатонац. д-ви в нац., консолідація нац. еліти, ствердження ідентичності національної та ін. В укр. істор. науці державницький напрям сформувався під впливом: 1) української революції 1917–1921; 2) інтелектуальної та духовної кризи 1920-х рр. після Першої світової війни; 3) сусп.-політ. та наук. здобутків зх.-європ. думки поч. 20 ст., а також ідей, що розвивали укр. історики-народники, зокрема ідеї самостійності та безперервності укр. істор. процесу (схема М. Грушевського; див. Народницький напрям в історіографії). Засновники Д.н. в у.і. – В. Липинський та С. Томашівський. У 1920-30-ті рр. до цього напрямку належали такі відомі історики, як В. Герасимчук, І. Джиджора, І. Кревецький, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Кучабський, а також молоді дослідники М. Андрусак, В. Зайкин, Б. Крупницький, Д. Оляничин та ін. Цей напрям справив помітний вплив як на студії істориків у Радянській Україні в 1920-ті рр. (О. Оглоблин, Л. Окіншевич та ін.), так і на укр. зарубіжну історіографію (1940–1980-ті рр.). Д.н. в у.і. становив

⁵⁴ Колесник І. «Державницька школа» в російській історіографії: Час переоцінки // Держава, суспільство, культури: Схід і Захід: Зб. на пошану Я. Пеленського. – Нью-Йорк, 2004.

⁵⁵ Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої половини ХХ ст.: становлення, формування, вплив // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. пр. (на пошану О.М. Апанович): У 2 ч. – Ч. 1. – К., 1995.

реакцію тогочасної укр. істор. думки на потребу українства в реконструкції власного істор. минулого, і був, по суті, різновидом наук. рефлексії, що фіксувала взаємовідносини між тодішньою реальністю та минувшиною»⁵⁶.

Утім, і з цим погоджується автор гасла, що такі учені, як Я. Дашкевич і І. Гирич висловлюються про розмитість меж між народницьким і державницькими напрямками в українській історичній науці першої третини ХХ ст., артикулюючи увагу на абстрактності змістовного наповнення поняття «державницький напрям» та наводять досить вагомі аргументи.

Не входячи в деталі, також зазначимо, що в сучасних публікаціях набирає ваги думка про те, що може не стільки в історіософії, скільки в політичній діяльності між М. Грушевським і В. Антоновичем було чимало відмінностей. У їхніх взаєминах проводять чіткий вододіл. «Чистим» народником М. Грушевський був у Києві до другої половини 1894 р. Переїзд до Львова розпочав новий етап національно-державної історіософії та громадсько-політичної та колективних форм наукової праці М. Грушевського⁵⁷. Остаточний відхід Грушевського від народництва Я. Дашкевич датує виходом першого тому «Історії України-Руси» (1898).

Отже, категорія державницький напрям в українській історіографії хоча й перетерпіла довготривалі історичні трансформації, потребує уточнення та кореляції. Не вдаючись до деталізації і не претендуючи на новизну, висловимо свою точку зору з цього приводу. Щодо нашого розуміння поглядів М. Грушевського, то вважаємо, що 24 річне «побудування» української державності призвело, на жаль, до війни з Росією.

Українська пропозиція не була одностайно зустрінута населенням Криму, частини Луганщини та Донеччини. Україна не змогла облаштувати той «вишневий садок» навіть усім бажаним, не кажучи про тих, хто відверто не хотів цього. Тому навіть у цей неспокійний воєнний час досі існує в українському середовищі ностальгія за радянським минулим, окремі групи населення і навіть частка державних службовців переконані у тому що Майдан «проплачений» США.

Блідий образ української пропозиції, роз'їдався тотальною корупцією, низькою зарплатою, хронічним недофінансуванням соціальної сфери, охорони здоров'я, дошкільної, шкільної й вищої освіти, книгодрукування тощо. Не сприяло й те, що керівні державні посади займали проросійські налаштовані посадовці. Як результат з початку АТО – частина істориків залишилася в окупованому бойовиками Донецьку. Утім найсвідоміша

⁵⁶ Ясь О. Державницький напрям в історіографії // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка. – Т. 2.

⁵⁷ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукової конференції, присвяченої 130-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Л., 1998.

частина викладачів українського Донецького університету тепер працює у м. Вінниці і готує нові студентські та наукові кадри істориків.

Тодішня суспільна атмосфера – часті зміни президентів та урядів, лише декларування ними побудови незалежної України, погіршення економічних й суспільно-політичних умов життя українського народу впливали на його свідомість. У цілому тогочасна державна політика виявилася неспроможною.

Давала про себе знати й частина консервативно налаштованого викладацького складу, а окремі історики одурманені компартійною історіографією взагалі вважали, що, наприклад, наприкінці XIX – на початку XX ст. не було української історичної науки. Вони навіть не бачили М. Грушевського як кваліфікованого історика. І це, не зважаючи, на інтенсивний розвиток української історіографії й грушевськознавства.

Також можна ствердити і позитивне – протилежне. Звертає на себе увагу той факт, що частково й сучасні напрацювання українських вчених, історична дидактика у вузах, вивчення в школі історії у своєрідний спосіб вплинули на євромайданівців. Вони також ідеологічно сприяли розгортанню швидкоплинної Революції Гідності.

На вулицях, одна з яких носить назву одного з «будителів» і «духовного батька» такої свідомості (вулиці Грушевського), Інститутській і, це симптоматично, розгорталися основні події Майдану. Народ, волонтерський рух і добровольчі батальйони стали не лише на захист держави, *але й творцями нової української державності* (підкреслено нами – В. Г.). І знову народництво та націодержавництво М. Грушевського варто сприймати як належне. Вони отримало верх, на відміну від того, що стверджують науковці протиставляючи його народництво (ідеалізація окремої соціальної верстви – селянства) своєму нібито сучасному державництву.

Утім, за М. Грушевським – «народ, народна маса є і повинні бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герої історії. Зрозуміти його етап економічний, культурний, духовний, його пригоди, його бажання й ідеали – є мета нашої історії». Далі учений з прикрістю констатував, що «політично-громадський устрій звичайно не відповідав тим ідеалам. Свій чи чужий він ніколи, чи майже ніколи не був витворений відповідно ним, і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній...»⁵⁸. Багато українців під цими словами можуть підписатися й сьогодні.

Сучасні, як і окремі історики минулого, закидають ученому недооцінку ним ролі політичних та культурних еліт й їхнього «державництва». Які вони

⁵⁸ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доп. й повід. наук. конфер. (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Л.: Вид-во «Світ», 1995. – С. 12–13.

є насправді майданівці, уже переконалися, а суспільство переконується тепер. М. Грушевський ще в 1894 р. пророче зазначав, що «самі ті верстви верхні, цілий той устрій державний були народній масі з багатьох поглядів противні». Учений також констатував, що «політично-громадський устрій звичайно не відповідав тим ідеалам». Перегляду підлягають й інші постулати окремих сучасних істориків стосовно так званого «запізнення» націотворчого проекту українців. Сучасні реалії спростовують подібні погляди.

Однак не поспішаємо із остаточними висновками, бо, як нам здається, вони ще є проміжні. Пробиваються крізь ґрунт пізнання паростки і акцентованіше набуває ваги думки про цивілізаційну самоідентифікацію М. Грушевського з його відмовою від повного включення історії Русі-України в певний цивілізаційний образ.

Мають місце висловлювання про те, що по-новаторськи засадничим було його обґрунтування трьохразової змінності цивілізаційної орієнтації Русі-України упродовж її історичного розвитку. Зазначене дає підстави вважати М. Грушевського одним із провідних мислителів української цивілізаційної думки. Такої позиції, зокрема дотримується І. Куций у статті «Цивілізаційні образи в науково-історичній спадщині Михайла Грушевського» підготовленої до цього збірника. Сподіваємося також, що 150-річний ювілей з дня народження М. Грушевського надасть новий імпульс в дослідженні його індивідуальної свідомості, оцінці його спадщини в усіх сферах діяльності з огляду на особистість крізь призму світогляду, світовідчуття та світобачення.

Останнє, а саме створення й діяльність львівської, київської історичних шкіл М. Грушевського стало предметом багатьох студій і, зокрема О. Богдашиної, І. Верби, В. Педича, В. Тельвака, О. Юркової, С. Водотики, Я. Дашкевича, Я. Грицака, І. Гирича, Г. Мернікова, Р. Пирога, В. Гоцуляка, І. Колесника та ін., які спиралися на напрацювання діаспорних учених і насамперед Л. Винара, Б. Крупницького, Н. Полонської-Василенко, О. Прицака, О. Домбровського та інших. Можна констатувати, що сучасні науковці найбільше прислужилися дослідженню львівської школи М. Грушевського, як наукознавчому феномену.

Першість належить таким ученим, як В. Тельвак і В. Педич, котрі у ґрунтовній монографії «Львівська історична школа Михайло Грушевського» (2016)⁵⁹, не лише в усіх деталях відтворили її історіографічний образ, а й дослідили становлення і функціонування, структуру та персональний склад, з'ясували питання лідерства, взаємодії учнів та вчителя, існування єдиної дослідницької традиції. Вони своїм дослідженням довели намагання вчителя

⁵⁹ Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Л.: Світ, 2016. – 440 с.

відродити практику патронажу над своїми львівськими учнями, відтворили швидко регенерацію ядра колективу у міжвоєнний період, з'ясували внесок галицьких учених у вивчення українського минулого.

Знаменною є думка авторів про те, що поновлення професійних контактів між колишніми вчителем та учнями було важливим також для молодих київських дослідників – представників нової школи М. Грушевського, котрі значною мірою наслідували зауважені у спілкуванні з львівськими колегами комунікативні практики.

Варто також наголосити на тому, що автори монографії чітко відзначають лідерство авторитетного вченого, яке визнавалося його вихованцями і носило інтелектуальний та інституційний характер. Вони переконані у тому, що згаданий універсализм полягав у поєднанні дидактичних завдань школи з одночасним творінням нової української історичної ідеології, а її теоретичну модель запропонував та постійно удосконалював творець школи. Натомість солідарними зусиллями всі її представники нарощували сконструйований Учителем концептуальний скелет «м'язами» історичної реконструкції.

Своїм дослідженням В. Тельвак і В. Педич дедалі чіткіше дають уявлення про «державництво» М. Грушевського як вчителя, коли з усією ясністю декларують, що «у цьому випадку можемо відзначити поступове набування школою рис *нового історіографічного напрямку* (підкреслено нами – В. Г.), що й було фактично завершено учнями М. Грушевського у повоєнний час у вигляді «державництва». Таке поєднання в одному схоларному феномені рис класичних «дидактичної» та «історіософської» шкіл було унікальним в українській науковій культурі.

Від себе додамо, що київська школа М. Грушевського формувалася вже в умовах хоча й «радянської державності». Нагадаймо, що видатний вчений вважав за потрібне запровадити в Україні нові методи дослідження, вироблені європейською історіографією, зокрема, порівняльно-історичний та історико-соціологічний методи, на їх базі дати певний синтез всіх основних періодів та проблем історії України. Українському народу видатний учений хотів прислужитися своєю науково-організаційною діяльністю та історичною творчістю. Можна констатувати, що через подолання одномірного соціокультурного дискурсу на новий вимір підіймається сприйняття вченими і висвітлення ними в монографіях, дисертаційних дослідженнях, статтях проблеми «народництва» та «державництва» Михайла Грушевського.

Отже, подальший розвиток грушевськознавства, поява численних публікацій, їх аналіз, вихід цього року підготовленої Р. Пирогом та В. Тельваком науково-популярного біографічного нарису «Михайло Грушевський», дають можливість дійти до проміжних висновків.

Погляди й наукова творчість видатного вченого сформувалися на міцному інтелектуальному підґрунті, увібравши такі складові як позитивізм, неоромантизм, впливи неокантіанського й соціологічного поворотів тощо. Не пориваючи з попередньою традицією, що склалася в українській історіографії, М. Грушевський розробив всеохоплюючу схему історії. Він найбільш повно, послідовно й аргументовано, стоячи на ґрунті національно-державницької ідеології і використовуючи пануючі прогресивні методи історичного пізнання, вперше в українській науці подає цілісний багаторівневий образ минулого народу, як закономірний еволюційний процес. Учений створив поліфакторну модель історії нації та підійшов до розуміння історичного прогресу як боротьби індивідуалістичних та колективістичних тенденцій розвитку людства, що робить його одним із провідних мислителів української цивілізаційної думки.

У методології історичного досліджу М. Грушевський є позитивістом. Він еволюціонував від «народництва» і є засновником національно-державницького напрямку, що виріс і затвердився протягом 1894–1904 рр. Вважається, що досить безпідставним є спроби істориків 1920–1930-х рр. і деяких сучасних науковців відкинути М. Грушевського назад до народницької антидержавницької історичної науки. Проголошений у 20–30-х роки ХХ ст. напрям, близький до консерватизму, є лише новим відгалуженням від національно-державницького напрямку. Таке розуміння історіографічного процесу знімає напругу в його перехідній фазі від неонародництва до державництва і відкриває шлях до яснішого розуміння еволюційності та органічної трансформації одного напрямку в інший.

Bibliography:

1. Андрусак М. Михайло Грушевський як історик, народник і державник // Записки НТШ. – Т. 194. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – С. 8–25.
2. Барановська Н.М. Національно-визвольний рух за відновлення державної незалежності (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Л., 1995. – 26 с.
3. Бевз Т.А. Формування Української Держави за доби Центральної Ради (березень 1917 квітень 1918 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1995. – 24 с.
4. Будз В. Методологія філософії історії Михайла Грушевського // «Наукові записки» Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія, Економіка. – Тернопіль, 2000. – № 4. – С. 81–85.

5. Ващенко В.В. «Ментальна географія» епохи Модерну: конструювання М. Грушевським «історичного простору» України, Європи та Росії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 32–58.

6. Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) . – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2002. – 408 с.

7. Верба І.В. «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування» (Діяльність Михайла Грушевського в добу Української Центральної Ради) // Проблеми словяноведень. Сб. наукових статей і матеріалов. – Брянск: Из-во Брянского государственного университета, 2006. – Вып. 8. – С. 271–312.

8. Верстюк В. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року // Український Історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 280–289.

9. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський // Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 77–156.

10. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В.Антоновича // Український Історик. – 1966. – Ч. 1–3. – С. 26–32.

11. Витанович І. Увага до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український Історик. – 1966. – Ч. 9–10. – С. 32–51.

12. Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В.Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160.

13. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. До 150-річчя від дня народження. – К.: Смолоскип, 2016. – 840 с.

14. Гирич І. Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. 36. ст. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 488 с.

15. Гомотюк О.Є. Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1997. – 24 с.

16. Гоцуляк В.В. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби: Монографія. – Черкаси: Вид-во «Сіяч», 1996. – 182 с.

17. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доп. й повід. наук. конфер. (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Л.: Вид-во «Світ», 1995. – С. 12–13.

18. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукової конференції, присвяченої 130-й річниці від дня

народження Михайла Грушевського (м. Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1998. – С. 5–30.

19. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський // Україна: Наука і культура. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 192–201.

20. Дорошенко В. “Літературно-науковий вісник” (3 нагоди 50-річчя заснування) // Літературно-науковий вісник. – 1948. – Кн. 1 (на чужині). – С. 47–55.

21. Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука. Зб. матеріалів конференцій. – Л., 1996. – С. 31–46.

22. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – Л., 1999. – Ч. 2–3. – С. 233–253.

23. Ідзьо В. М. С. Грушевський про українське питання в період російської революції 1905–1907 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Зб. – К., 2007. – С. 59–67.

24. Ісаєвич Я. Наші три відродження – не лише здобутки, але й втрати // Сучасність. – 1998. – № 12. – С. 136–143.

25. Калакура Я. С. Новітні студії з грушевськознавства // Архівознавство. Джерелознавство. Міжвідомчий наук. зб. Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2003. – С. 102–115.

26. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – 350 с.

27. Колесник І. «Державницька школа» в російській історіографії: Час переоцінки // Держава, суспільство, культури: Схід і Захід: Зб. на пошану Я. Пеленського. – Нью-Йорк, 2004.

28. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.

29. Копиленко О. Л. Повернення М. С. Грушевського. – К.: Т-во «Знання», 1991. – 48 с.

30. Крот В. О. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського в 1905–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1998. – 16 с.

31. Крупицький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Збірник статей. Мюнхен, 1959. – 228 с.

32. Крупицький Б. Михайло Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т. I. – С. I–XL.

33. Кудлай О. Б. Центральна Рада-Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень – жовтень 1917 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 18 с.

34. Кухар В. М. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1997. – 23 с.

35. Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2001. – 585 с.

36. Логвиненко І.А. Політична діяльність української Центральної Ради: автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Д., 1993. – 17 с.

37. Масненко В.В. Історична наука та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

38. Масненко В.В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – К., Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 284 с.

39. Масненко В.В. Українська історична думка та історики в умовах національно-демократичної революції 1917–1920 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 5.

40. Мерніков Г.І. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини XIX століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д., 1997. – Вип. 1. – С. 332–345.

41. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – 1995. – С. 201–218.

42. Пиріг Р.Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою: До 140-річчя з дня народження М.С. Грушевського // Укр. іст. журн. – 2006. – № 5. – С. 4–191.

43. Пінчук Ю.А. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х., 1995. – С. 160–164.

44. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – 80 с.

45. Северинюк В. Історія і політика у публіцистиці М.С. Грушевського // Укр. іст. журн. – 2000. – № 5. – С. 18–31.

46. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. – К., 1993. – 320 с.

47. Стахів М. Матеріали про світогляд Грушевського // Записки НТШ. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. – Т. СХСVII. – С. 221–227.

48. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів) // Наукові записки історичного факультету львівського національного університету імені Івана Франка. Зб. наук. пр. – Л., ЛНУ ім. Франка, 2000. – Вип. 3. – С. 252–256.

49. Тельвак В. Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського // *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*, red. E. Koko, M. Nowak, L. Zaszkilniak. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. – S. 298–306.

50. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Монографія. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – 236 с.

51. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Л.: Світ, 2016. – 440 с.

52. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевский. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.

53. Юркова О.В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – 432 с.

54. Ясь О. Державницький напрям в історіографії // *Енциклопедія історії України*. – К.: Наукова думка. – Т. 2.

55. Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої половини XX ст.: становлення, формування, вплив // *Історія українського середньовіччя: Козацька доба: 36. наук. пр. (на пошану О.М. Апанович): У 2 ч.* – Ч. 1. – К., 1995.

Victor Hotsuliak

Modern Historical Thought about “Peoplehood” and “Statehood” Conceptions of M. Hrushevsky

Abstract

The paper analyses the modern papers dedicated to the intellectual role of M. Hrushevsky, his heritage as a promoter of “peoplehood” ideology on the formation process of the “statehood” direction in the Ukrainian historical science. The article determines the conceptual, scientific and critical vision of contemporary researchers about “peoplehood” and “statehood” conceptions of the outstanding historian. The paper considers the key positions in the works of modern scientists, focused on the continuity of the two directions, connecting link of which was the historical work, political views and public activity of M. Hrushevsky.

Key words: M. Hrushevsky, historical directions, historiosophical views, historical conceptions.

Олена БУНДАК

Луцький інститут розвитку людини
Університету «Україна» (м. Луцьк)

ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА»

В умовах подальшої розбудови Української держави серед першочергових завдань, які стоять перед науковим і громадянським загалом, є формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. Тому закономірним є звертання науковців до теоретичної наукової спадщини ряду прогресивних діячів української історії. В реалізації цього завдання найважливішим чинником є історіографічний аналіз, який передбачає виявлення концептуальних підвалин тієї чи іншої проблеми, з'ясування її сутнісних ознак, визначення спільних та відмінних рис, науково-теоретичної класифікації понятійного апарату дослідження. Саме виходячи з вище означеного наукова громадськість України, солідарна з думкою про те, що саме М. Грушевський виступив ініціатором нової наукової періодизації української історії та є основоположником української наукової історіографії.

Будучи одним із фундаторів Української академії наук, він був автором десятитомної історії України-Руси, шеститомної всесвітньої історії, історії Запорізького козацтва та багатьох інших праць, якими й відкрив українському народові справжню його історію. Для об'єктивного висвітлення історичних проблем він не обмежувався друкованими джерелами, а невтомно працював у багатьох архівах різних країн. Багато з цих матеріалів нам стали відомі лише з його праць. Досконале знання архівних матеріалів, об'єктивне їх застосування у наукових роботах, висока професійна ерудиція, організаторські й наукові здібності створили йому вагомий авторитет у багатьох країнах, а кипуча діяльність на ниві освіти, науки, культури, громадсько-державна діяльність принесли М. Грушевському не лише європейське, а й всесвітнє визнання.

М. Грушевський одним із перших документально обґрунтував положення про те, що українці на своїй території мають глибоке коріння та свою особисту історію. Вчений акцентує увагу на висвітленні політичних, економічних, соціальних та культурних проблем, відзначаючи провідну роль та рушійну силу народу, як творця історії.

Автор понад 2000 наукових праць, академік, талановитий професор, педагог, дослідник історії української літератури та інших видів мистецтв, письменник, перекладач, етнограф, соціолог, публіцист. Своєю невтомною науковою та громадською діяльністю він створив цілу епоху в культурно-

науковому, історичному та політичному розвитку України. Михайло Сергійович створив 10-ти томну «Історію України-Руси», де науково обґрунтував самостійність українського історичного процесу і реконструював на основі нової історичної схеми головні етапи розвитку українського народу і української держави.

Він згуртовує навколо себе прогресивних вчених, з яких створює першу наукову школу української національної історіографії, закладає міцний фундамент для розвитку історичного українознавства. Його «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» – теоретично обґрунтовує модель самостійного процесу історії України, суть якої зводилася до окремішнього етнічного розвитку українського народу¹.

Схема Михайла Грушевського розкривала безперервність і нерозривність історичного процесу з часу виникнення людського суспільства на території України. Вона давала чітку структуру розвитку історії народу додержавного та державного періодів та відіграла вагомую роль в утворенні української наукової історіографії. Недаремно її названо вченими початком ідеологічної революції, яка порівнювала в правах український з іншими народами.

Науково-теоретичний спадок визначного історика залишається предметом уваги вчених, які публікують свої наукові розвідки у ряді наукових видань. Не є виключенням і «дітище» істориків Черкаської наукової школи – «Український селянин» збірник наукових праць Науково-дослідного інституту селянства. Починаючи від 2000 р., часу свого заснування, журнал пройшов нелегкий шлях становлення та наукового зростання. Виходячи з періодичністю 2 рази на рік, видання стало відомим на теренах України, Білорусії, Росії, Польщі, США та ряді інших країн. Колектив наукового фахового видання постійно знаходиться в стані активного вдосконалення. Зокрема, в березні 2016 р. журнал «Український селянин» увійшов до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus (I CV 2014: 33.04).

В умовах розгортання процесу інтеграції української історичної науки у світовий історіографічний простір, «Український селянин» поступово вийшов за межі національного масштабу та знайомить наукове товариство із світовими науковими здобутками у царині історії, історіографії та методології історії. Сьогодні «Український селянин» відкритий для співробітництва з представниками будь-яких історичних шкіл і напрямів, прибічниками будь-яких наукових методик та теорій. Не зупиняючись на досягнутому, цей журнал прагне відповідати міжнародним стандартам і вимогам, які ставляться до наукових видань.

¹ Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)». – Львів: Світ, 2002. – С. 75–82.

Зростаюча конкуренція на видавничому ринку історичної періодики, спонукає оперативнo реагувати на виклики життя, адекватно відображати стан української історіографічної науки та тримати руку на пульсі наукового життя. Саме тому, закономірним є публікація на сторінках «Українського селянина» наукових розвідок, які висвітлюють різні аспекти науково-публіцистичної спадщини М. Грушевського.

Так, у третьому номері «Українського селянина» вміщена стаття В.О. Крота «Аграрне питання в публіцистиці М. С. Грушевського»². Аналізуючи ряд публіцистичних творів М. Грушевського автор підкреслює, що «проблема безземелля селян займала одне з чільних місць» у творчості вченого, наголошуючи на його «тісному взаємозв'язку ... з національним». «Намагався розв'язати проблему безземелля селян з ліквідацією національного гноблення», наголошуючи на тому, що селяни, корінне населення України, має повне право на користування нею. М. Грушевський запропонував проєкт поетапного вирішення цього питання, наголошуючи, що лише в умовах автономії України можливе справедливе вирішення аграрного питання³.

В умовах нового етапу становлення державності України – приходом до влади Центральної Ради, М. Грушевський, ставши її очільником «не поспішає... ліквідувати проблему безземелля», відкладаючи це питання до скликання спочатку Всеросійських, а згодом – Всенародних Установчих зборів та застерігаючи селян від самовільного захоплення поміщицьких земель. Отже в ситуації політичного протистояння та революційного піднесення Центральна Рада зволікає з вирішенням одного з найголовніших питань, від вирішення якого залежала доля подальшої державності України. Адже негайне, справедливе вирішення аграрного питання забезпечило б активну підтримку бідним та незаможним селянством Центральної Ради та забезпечило її політичну та економічну стабільність. Загалом навіть коли Центральна Рада проголосувє ліквідацію приватного землеволодіння в Україні III Універсалом, М. Грушевський «брав не таку активну участь у підготовці закону про землю..... Втім він щиро схвалив законопроект»⁴. Отже, В.О. Крот робить висновок, що спочатку М. Грушевський «був прихильником конфіскації землі за викуп і передачі її селянам. Однак під впливом революційних подій 1917 р. і більшовицької пропаганди, М. Грушевський був змушений змінити свої погляди на аграрне питання. Проголошення соціалізації землі в III Універсалі стало великою помилкою,

² Крот В. О. Аграрне питання в публіцистиці М.С. Грушевського // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2001. – № 3. – С. 32-34.

³ Там само. – С.33.

⁴ Там само.

оскільки відштовхнуло від Центральної Ради велику кількість заможних селян, що пізніше привело до її загибелі»⁵.

В. В. Масненко у науковій розвідці «Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського» наголошує на провідній ролі селянства в історичній концепції М. Грушевського⁶. Автор на основі аналізу публіцистичної та наукової спадщини історика, подає історичну ретроспективу селянства від початків його утворення до визвольних змагань 1917-1920 –х рр. та акцентує увагу на використанні істориком дефініцій «народ», «державна», «українська державність», «герой в історії» для розуміння історичного процесу.

Зауважено «понятійне зближення» у М. Грушевського дефініцій «селянства» та «народу». Зокрема у своїй фундаментальній праці «Історія України - Русі», автор показує процес виникнення села в результаті аналізу «еволюції суспільної організації»⁷. У наступних томах своєї ґрунтовної роботи, історик подає «основну історіографію селянського питання» та з'ясовує термінологію дефініції «селянства» давньої Русі. В. Масненко підкреслює, що дослідник виявляє «провідну тенденцію еволюції соціального розвитку селянства: зростання категорії безземельних напіввільних на невільних працівників коштом вільних селян-власників, відповідно і перехід селянських земель до бояр, що користувалися працею залежних селян»⁸.

Аналізуючи подальші хронологічні періоди, М. Грушевський «приділяє селянству значно більше уваги». Зокрема підкреслюється «тісний взаємозв'язок селянства з розвитком шляхетської верстви». «На переконання М. Грушевського, цей процес був центром всієї суспільної еволюції, корінням національних і культурних відносин»⁹.

Епоха зрілого середньовіччя характеризується «громадсько-політичною пасивністю українського селянства», що «виключала його з процесу формування національних спільнот, принаймні у ранньомодерний час»¹⁰.

Подальший етап еволюції селянської маси, за дослідженнями М. Грушевського, пов'язаний з процесом її поступового закріпачення, який був загальнопоширений, проте мав регіональні особливості на Наддніпрянщині, Поділлі, Волині, Поліссі та Галичині.

⁵ Там само.

⁶ Масненко В. В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2004. – Вип 8. – С. 47-50.

⁷ Там само. – С.47.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С.48.

На думку М. Грушевського, останнім актом загального закріпачення селянства була друга половина XVI ст., яке дає нам нові категорії селянства «людей работних», «людей данних», «служебних» тощо. «Становлення панщини, – за висновками В. Масненка, – подано у зв'язку з регіональними особливостями»¹¹. Окрім того, характерною рисою українського селянства в XIV-XVI столітті, не дивлячись на пасивність українського народу, була висока суспільна свідомість.

Доба козаччини, яка є визначальною віхою в історії українського державотворення, та й європейської історії загалом, характеризується «своєрідним союзництвом» селянства із козаками, де останні «так і не спромоглися на формування позитивної програми оборони селянських прав та принципової негодії польсько-шляхетського режиму взагалі».

У наступний історико-хронологічний період новітнього часу, за переконанням М. Грушевського, селянство набуває значної ваги, виступаючи єдиною соціальною базою для національного відродження та формування модерної нації. Протягом цілого XIX ст., за Грушевським, селянство виступало синонімом до українства, оскільки всі інші соціальні верстви виявили повне ренегатство до своєї національності.

В. Масненко наголошує, що М. Грушевський «навіть у сфері актуальної політики він мислить і діє як професійний історик-дослідник»¹². Адже подальший поступ суспільного життя він пов'язував з вирішенням аграрного питання, яке «провалилося» у Державній Думі, завдяки спротиву польських панів. А загалом вирішення цього питання в той історичний момент було би досягненням історичної справедливості українським народом.

Підкреслюючи високий рівень свідомості українського селянства в період революції 1917-1920-х рр., М. Грушевський робить висновок, що все, «що взяв український народ від революції, він узяв передусім завдяки свідомості укр. селянства і взяв стільки, скільки було сили у трудового народу, себто – у того ж селянства передусім»¹³.

Завершуючи свою наукову розвідку В. Масненко робить висновок, що завдяки звертанню М. Грушевського до дослідження українського селянства відбулося стимулювання уваги «науковців до аграрної, в тому числі й селянської проблематики». Саме історична концепція М. Грушевського, за дослідженням В. Масненка, «базувалася на основоположній ідеї провідної ролі народних мас в історичному процесі». Усвідомлюючи реальну неможливість активного впливу селянства на суспільно-політичне життя, історик підкреслював, що «селянство було тією етнопредставницькою константою, без якої український етнос не зміг би існувати у просторі і в

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С.49.

¹³ Там само.

часі»¹⁴. А це, в свою чергу, свідчить про геніальність видатного вченого України, невтомного борця як за інтереси свого народу, якому він віддав своє життя в умовах жорсткого тоталітарного режиму.

Отже, ми можемо зробити висновок, що наукова розвідка В.О.Крота показує еволюцію поглядів М. Грушевського на аграрне питання в зв'язку із зміною історичної ситуації. Наукове дослідження В.В. Масненка подає історичну ретроспективу становлення українського селянства в концепції М. Грушевського через призму соціально-економічних та політичних перипетій, які відбувалися на теренах нашої держави. Без перебільшення можна сказати, що тематика наукових досліджень наукової спадщини визначного історика, політичного діяча та публіциста є доволі розмаїтою та потребує подальшого опрацювання та вивчення. А «Український селянин» це важлива наукова площадка для проведення справді наукових дискусій, круглих столів, конференцій та симпозіумів з означеної тематики, що є запорукою становлення істини.

Bibliography:

1. Грушевський М.С. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)». – Львів: Світ, 2002. – С. 75–82.
2. Крот В. О. Аграрне питання в публіцистиці М.С. Грушевського // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2001. – № 3. – С. 32–34.
3. Масненко В. В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2004. – Вип 8. – С. 47–50.

Olena Bundak

Figure of Mykhajlo Hrushevsky on the Pages of “Ukrainian Peasant”

Abstract

The article analyzes the scientific achievements of M. Hrushevsky on the pages of scientific work collection of the "Ukrainian Peasant". The paper shows the factors of importance and topicality of deep analysis of Hrushevsky's theoretical heritage by the specialists of history and humanities in modern Ukrainian historiography. Retrospective analysis of 15 professional editions shows the diversified genre palette of the mentioned issue publications.

Key words: historiography, national phenomenon, “Ukrainian peasant”, peasantry, agrarian question, historical fiction, scientific inheritance..

¹⁴ Там само.

Рецензії та огляди

Тельвак Віталій, Педич Василь. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016. – 440 с. (Серія «Грушевськіяна»: Т. 9.).

Серед наукових праць, які вийшли друком у ювілейний 150-й рік Михайла Грушевського, вирізняється ґрунтовна монографія Віталія Тельвака і Василя Педича, присвячена дослідженню знакового явища української історичної науки – львівської (галицької) історичної школи. Студіювання цього історіографічного феномену має надзвичайно важливе, певною мірою і ключове значення для розуміння процесу становлення українського професійного національного історіописання на межі XIX і XX ст. Крім того, монографія містить фахові відповіді на низку загальнотеоретичних питань, без яких важко уявити сучасне історичне знання.

Насамперед, важливо зазначити, що читач отримав справжнє монографічне дослідження у класичному його розумінні. Адже для студіювання обрана тема, яка має чітку темпоральну та просторову локалізацію, поєднує у собі антропологічні та соціальні складові, дозволяє побачити сув'язь інтелектуального та соціального компонентів людського буття. Авторський інтерес стосується кількох важливих евристичних сфер: наукознавчої (виявлення механізму функціонування і трансформації певної схоларної традиції), інтелектуальної (становлення історичної думки), історіографічної (як теоретичної, так і проблемної), біографічної (життєві сценарії науковців). При уважному читанні можна виявити й інші аспекти дослідницького пошуку. Зрозуміло, що таке поліфонічне дослідження потребувало сучасної методології. Так, автори не тільки задекларували, але й успішно реалізували соціокогнітивний підхід до студіювання історіографічної проблематики, при цьому продемонструвавши продуктивність принципів міждисциплінарності, методологічного плюралізму, врахування історичного соціокультурного контексту.

Рецензоване видання має чітку логічну послідовну структуру. Монографія складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку джерел та іменного покажчика.

У першому розділі, який присвячений огляду наукової літератури і джерел, автори констатують стрімке збільшення сюжетних ліній, які опрацьовують сучасні грушевськознавці, вивчаючи науково-організаційний доробок М. Грушевського галицького періоду. Водночас, цілком виправдано зауважено, що й досі відсутні фахові опрацювання львівської історичної школи як наукознавчого феномену. Зокрема, немає чіткого визначення структури львівської школи, майже не зверталась увага на комунікативні практики та психологічний клімат у середині схоларної групи, не визначені

чіткі критерії персонального представництва школи (окреслення кола учнів М. Грушевського). Щодо останнього, то автори змушені були констатувати, що «у своїх реконструкціях персонального складу школи деякі дослідники виходять навіть за межі кола учнів-студентів М. Грушевського (що було властиве попередній історіографічній традиції), і до представників школи без жодних пояснень зараховують мало не всіх українських гуманітаріїв, котрим «пощастило» бути сучасниками автора «Історії України-Руси» та зазнати впливу його історіографічних ідей». Не менш важливою є й потреба з'ясування різнопланового творчого доробку представників львівської школи, його репрезентації у науковому просторі.

При аналізі джерельної бази автори виділили репрезентативну сукупність джерел різного походження і характеру, які становлять цілісний комплекс необхідний для студіювання теми. Передовсім це документи державного і громадсько-наукового справочинства (Львівського Королівського університету ім. Франца І, Ягеллонського університету, Наукового товариства імені Шевченка, Українського наукового товариства у Києві тощо). Частина матеріалів архівного збереження зусиллями авторів вперше введена у науковий обіг. Найбільш розлого залучалися також документи особового походження (щоденники, мемуари, епістолярій тощо). Тут автори особливу увагу приділили его-документам, які потребували специфічного опрацювання. Окрему групу становили наукові, публіцистичні та літературні твори М. Грушевського та його львівських учнів. Особливу зацікавленість становлять відгуки метра на праці учнів, їхнє взаємне рецензування. Залучені джерельні матеріали дозволили авторам здійснити всебічну реконструкцію становлення і функціонування львівської історичної школи.

У другому розділі монографії йдеться про львівську історичну школу як наукове співтовариство та соціокультурний феномен. Тут послідовно розглянуто наступні аспекти: становлення, структура і функціонування школи, її персональний склад, комунікативна природа та психологічний клімат, стосунки учнів і вчителів в роки Першої світової війни та повоєнний час, Грушевський в оцінках своїх учнів.

Звернута належна увага на використання різних означень з термінологічного ряду щодо явища, яке досліджується. Так, автори уповні виправданим вважають вживання як синонімічних понять «львівська історична школа М. Грушевського», «школа М. Грушевського у Львові» чи «галицька історична школа М. Грушевського». При цьому йшлося про те, аби пов'язати місце зародження та функціонування школи з особою її засновника та керівника. Центральне місце у формуванні цього схоларного осередку, безперечно, належало його очільнику – Михайлу Грушевському. Авторам монографії вдалось шляхом скрупульозної реконструкції відтворити майже реалістичну його постать як науковця, який в непростих

умовах, крок за кроком зводив будову нової історичної науки, починаючи від залучення української молоді до опанування фахових азів і завершуючи грандіозними планами створення Академії наук з відповідними історичними підрозділами.

Відзначено особливість функціонування українського наукового простору, який був створений Михайлом Грушевським у Львові. У котрому поєднувалися дві інституції: «Історичні вправи» (по суті науковий семінар) історика у Львівському університеті та історичні структури НТШ. Крім того, історик практикував і приватні студії для своїх найздібніших учнів. Наслідком такої напруженої діяльності стали реальні результати: археографічне опрацювання і видання документального джерельного матеріалу (особливо у ділянці козацької археографії), підготовка і публікація наукових праць, підготовка і захист докторатів. Важливо, що Грушевський не тільки організаційно й науково скеровував студіюючу українську молодь, але й опікувався її матеріальним станом, намагався допомогти фінансово через спеціальні фонди НТШ, через протегування працевлаштування тощо. Характерною рисою Грушевського було те, що він продовжував перейматися долею свої учнів навіть після завершення їхніх студій. У монографії також показана відповідна позитивна реакція учнів на опіку метра.

Вперше у монографії з'ясована темпоральна динаміка функціонування львівської школи. Так, виокремлена активна фаза діяльності цього схолярного осередку, яку автори обмежують початком Першої світової війни. Також простежена специфіка наукової комунікації у наступний період, який образно означений як «школа після школи».

Окремий підрозділ присвячено дослідженню персонального складу львівського осередку, як найбільш заплутаного і міфологізованого сюжету в українській історіографії. Тут важливо дати належне науковій неупередженості авторів – їм вдалося подолати попередні негативні тенденції невиправданого розширення кола учнів Грушевського і знайти належні критерії для оптимального вирішення цієї наукової проблеми. Шляхом ретельного аналізу Тельбак і Педич встановили і простежили долю тих двадцяти двох вчених, які реально можуть бути віднесені до цього неформального осередку. З іншого боку, проведене дослідження дозволило «віднайти» й «загублених» представників львівської історичної школи на яких практично не звертали увагу попередні дослідники, зокрема Меланію Бордун і Миколу Стадника.

У монографії змальовано колективний портрет представників львівської школи, який експонує до домінуючих теоретико-методологічних уподобань (модернізованої версії позитивізму і визнання окремішності українського історичного процесу), політичних та ідейних поглядів (ідеї соборності),

громадської позиції, територіальної належності (у більшості – галичани), соціального походження (переважно із дрібного і середнього інтелігентського середовища, із селянства), матеріального стану (переважно – незаможного).

У книзі досить новаційно розглянуто мережу міжособистісних комунікацій у вертикальній (вчитель-учні) та горизонтальній (середовище учнів) площинах з урахуванням як темпоральної генези львівської школи, так із залученням різнопланових джерел. Ця система формувалась під впливом найрізноманітніших чинників. Починаючи від перенесення досвіду здобутого Грушевським у межах школи В. Антоновича, завершуючи специфікою галицького інтелектуального середовища.

Особливий інтерес становить також дослідження проблеми психологічного клімату львівської історичної школи. Адже школа в активній фазі функціонувала протягом майже двадцяти років, тож природно було б очікувати й еволюцію моделей міжособистісних комунікацій. Цілком виправдано автори вважають, що стиль спілкування молодого 28-річного професора з ненабагато молодшими від себе студентами відрізнявся від тієї моделі комунікації, котру він практикував стосовно своїх учнів напередодні Першої світової війни тоді вже як визнаний патріарх української науки.

Детально розглянута проблема конфліктів у середовищі представників львівської історичної школи. Передовсім йдеться про участь учнів Грушевського у конфлікті НТШ 1913 р. Наслідком останнього, як відомо, стало зречення Михайла Сергійовича від головування у Товаристві. Крім того, відбувся розрив його стосунків із кількома старшими учнями – С. Томашівським та І. Кривецьким.

Вперше авторами розглянута система комунікації Грушевського із своїми львівськими учнями в умовах Першої світової війни, революції та еміграції. Тут запропоновано цікаві спостереження, що ці стосунки значною мірою залежали від загальної суспільної opinio щодо Грушевського (як в'язня російського царату, лідера Української революції, голови Центральної ради, опального політика, емігранта).

З великим інтересом читаються сторінки монографії присвячені оцінкам, які давали учні своєму вчителю. З них складається певна картина змін у просторі української історичної науки першої третини ХХ ст.: поява нових методологічних підходів, інституцій, інтелектуальних середовищ. Але, навіть попри критичне налаштування, український історичний цех, включно з львівськими учнями Грушевського, визнавали його визначальну роль у конституюванні окремішнього українського історичного знання.

Третій розділ монографії присвячений конкретно-історичним дослідженням українського минулого учнями Михайла Грушевського. Тут виокремлено ті періоди і теми, які були визначальними для їхнього

наукового пошуку. Зокрема, це – княжий, литовсько-польський періоди та доба козаччини. Оскільки останній приділялось найбільша увага, то у межах окремих підрозділів розглянуто працю дослідників над проблематикою українського козацтва до середини XVII ст., Хмельниччини, Руїни Гетьманщини, діяльності Мазепи та післямазепинських часів, Коліївщини. Останній підрозділ охоплює дослідження місцевої галицької проблематики XIX ст. Обрання проблематики дослідження було не випадковим, оскільки вписувалось у загальну логіку дослідної стратегії Грушевського. А вона передбачала опрацювання саме ключових сюжетів української минувшини, які становили основу національного історичного наративу.

З домену княжої доби увага Мирона Кордуби, Івана Крип'якевича, Омеляна Терлецького, Богдана Барвінського зосереджувалась на різних новаційних на той час аспектах історії Галицько-Волинського князівства (соціальної структурі населення, політичних подіях, дипломатичних стосунках, окремих історичних постатях тощо). Проблеми литовсько-польської доби досліджували Богдан Барвінський, Степан Рудницький, Іван Крип'якевич, Федір Срібний, Олександр Сушко.

Українське козацтво до середини XVII ст. було предметом зацікавлення Івана Крип'якевича (публікація збірки документів, студії над «реформою Стефана Баторія»), Осипа Чайковського (початки гетьманування Петра Сагайдачного), Степана Рудницького (козацький виступ 1625 р., становище козацтва після Круківської угоди і козацьке повстання 1630 р.), Олега Целевича (участь козацтва у Смоленській війні 1633-1634 рр.).

Епохальні події Хмельниччини досліджували: С. Томашівський (публікація збірок джерел, діяльність галицьких сеймиків 1648 р., облога Львова військами Хмельницького, народні рухи в Галичині 1648 р.), М. Кордуба (публікація збірки джерел, зовнішньополітична діяльність Хмельницького), Ом. Терлецький (діяльність українського козацтва на білоруських землях).

Серед дослідників доби Руїни Гетьманщини учні Грушевського також посідали чільне місце. Зокрема, Денис Коренець був автором кількох важливих досліджень присвячених гетьмануванню Івана Виговського, Василь Герасимчук – доби Івана Виговського та Юрія Хмельницького. Гадяцькому договору також присвятив єдине дослідження Микола Стадник. Зовнішньополітичну діяльність Петра Дорошенка досліджував О. Целевич. Іван Кревецький займався підготовкою до друку джерел щодо гетьманування П. Дорошенка.

С. Томашівський залишив помітний слід у дослідженні гетьманування Івана Мазепи. Це кілька розвідок, які ґрунтуються на нововведених у науковий обіг джерелах (подорожніх нотаток Даніеля Крмана, щоденників Каролінців, листуванні Петра I з А. Сінявським, листах І. Мазепи). Федір

Голійчук дослідив кілька маловідомих аспектів діяльності Пилипа Орлика. Серед учнів Грушевського найбільший внесок у студіювання історії Гетьманщини 1710-1730-х рр. зробив Іван Джиджора. Праці якого і до нинішнього часу використовуються сучасними дослідниками. Котроверсійна проблематика гайдамацького руху, передовім Коліївщини, була опрацьована Іваном Шпитковським.

Історія Галичини XIX ст. стала спеціалізацією Івана Кревецького. Значний науковий інтерес становили його праці про різні аспекти участі галицьких українців у революції 1848-1849 рр., проблему поділу Галичини, реакцію галицьких українців на Листопадове повстання 1830-1831 рр., культурно-освітні процеси в краю. Юрій Кміт досліджував вплив революційних подій 1848 р. на настрої учнів руської духовної семінарії у Львові та відносини між священниками та мирянами у галицьких селах.

Розглядаючи здобутки галицьких вчених, автори монографії не тільки аналізують їхні праці, виокремлюючи новацийні аспекти, особливості методології та джерельної бази, а й показують реакцію М. Грушевського, відгуки членів школи, рецензії інших істориків. Такий підхід дозволяє реконструювати загальний дослідницький дискурс того часу, відчутти своєрідний «пульс» наукового життя. Евристична вартість тексту підсилюється також тим, що вказується на оцінки здобутків учнів Грушевського нинішніми дослідниками, що дозволяє виявити їхню актуальність для сучасної української історичної науки.

Фактологічний матеріал, який міститься у цьому розділі має непересічне значення для відповідних напрямів проблемної історіографії. Важливо, що при аналізі наукової спадщини учнів Грушевського звернута увага і на її методологічний аспект. Зокрема, автори монографії зауважили зростання фахової майстерності галицьких істориків, яка була особливо помітна в аспекті ускладнення техніки і практики їхньої археографічної діяльності. Адже саме праця з джерелами була на той час основоположним критерієм визначення професійної вправності дослідників. Водночас у працях учнів Грушевського, як і самого метра, спостерігалась обережність історичного конструювання, що зумовлювала виваженість зроблених висновків. Також ведеться мова про характерні для львівської школи методологічні принципи, скажімо – географічний детермінізм.

У ґрунтовних висновках Тельвак і Педич запропонували науково виважене бачення феномену львівської школи Грушевського, при цьому було спростовано чималу кількість історіографічних міфів, які накопичились за весь час студіювання теми. Зауважено значення цього наукового осередку у ширшому контексті, як визначного схоларного явища у слов'янському світі. Важливе новацийне спостереження, до якого прийшли автори, стосується евристичного потенціалу школи і можливості його реалізувати.

Цілком можна погодитись з тим, що зовнішні, насамперед, ідейно-політичні, а не академічні чинники привели до передчасного розпаду цього важливого неформального об'єднання українських вчених.

Значний інтерес становлять додатки до тексту монографії. Це, передовсім, рецензії на докторські праці з історії представників львівської школи. Серед них – оцінки дисертацій Ом. Терлецького, І. Крип'якевича, І. Джиджори, Ф. Срібного, В. Герасимчука, висновки по дисертаціям С. Томашівського, О. Сушка, Б. Барвінського тощо. Суттєвим доповнення до тексту монографії також стали 22 біографи львівських учнів М. Грушевського. У книзі вміщено фотосвітлини істориків, частина з яких публікується вперше.

Необхідною складовою частиною монографії є перелік джерел, який включає матеріали архівного збереження та опубліковані матеріали. Полегшує працю з текстом іменний покажчик.

Зрештою, варто відзначити високу редакційно-видавничу і друкарську якість монографії, яку забезпечило львівське видавництво «Світ».

Як зауважили самі автори, з виходом монографії не вичерпується дослідження теми. Є чималі резерви для розширення джерельної бази, зокрема, залучення документів архіву Віденського університету та інших матеріалів. Важливою історіографічною проблемою може бути й те, як науковий потенціал львівської школи вплинув на загальний розвиток української історичної науки, який відгук знаходив у інших наукових середовищах. Це спонукає до подальших студіювань теми.

Масненко В.В.

У ПРИЗМІ ПОШУКІВ «СВОЄЇ» ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Куций Іван. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. – 480 с.

На видноколах сучасної історіографії з'явилося досить актуальне монографічне дослідження із проблем пошуків цивілізаційної ідентичності українськими інтелектуалами кінця XVIII – початку XX ст. Його структурна архітектоніка досить складна – кожен розділ потребував би окремої монографії. Свою історіографічну студію Куций Іван Петрович виконав на межі кількох дисциплін: 1) історіографічного джерелознавства; 2) аналітичного наукознавства, що звертається з-поміж інших проблем до з'ясування категорій цивілізаційної ідентичності (цивілізаційних образів, уявлень, приналежності, самоідентифікації тощо); 3) історичної текстології, що розглядає персональні тексти істориків або джерела особистого походження у контексті індивідуального досвіду; 4) загальнофілософської герменевтики, яка надає можливість уникати однобічності в інтерпретаціях історіографічних джерел; 5) історичної біографістики, що дозволяє використовувати потенціал створених наукових біографій для національної ідентифікації вчених.

Історіографічний контекст монографії вимагав інтегрувати знання та методологію із названих вище дисциплін і створити цілісне дослідження, яке би системно розкривало погляди українських істориків кінця XVIII – початку XX ст. («довге XIX століття») на культурно-цивілізаційний поділ історичного процесу та цивілізаційну приналежність України. Міждисциплінарний характер надав роботі оригінальності, концептуальності завершеності та новизни. Її актуальність зумовлюється також рядом інших чинників: а) відсутністю в українській історіографії комплексного дослідження, у якому була би представлена цілісна модель проблеми цивілізаційної ідентичності в дискурсах істориків кінця XVIII – початку XX ст.; б) необхідністю розширення та уточнення кола джерел з метою корегування ціннісних орієнтирів та оцінних критеріїв національної історіографії, з'ясування форм та проявів зовнішніх впливів на неї.

Попри те, що проблема наукової зацікавленості персональними текстами істориків актуалізована сучасною світовою соціогуманітаристикою, в українському науковому дискурсі вона ще не отримала широкої репрезентації. Такий стан речей пояснюється, насамперед, складністю самої проблеми, яка належить до міждисциплінарного дискурсу, а, отже, вимагає від дослідника глибокого інтелекту, широкої ерудиції, вміння мислити й оперувати одночасно історичними, культурологічними, філософськими

категоріями, використовувати сучасний методологічний інструментарій. Як підтверджує монографічний текст, І.П. Куций оволодів всіма цими вміннями, сміливо висунув і напрочуд вдало зреалізував надзвичайно складну й амбітну мету – подати аналітико-синтетичне дослідження поглядів українських істориків «довгого ХІХ століття» на культурно-цивілізаційний поділ історичного процесу та цивілізаційну приналежність України. Вибудовану у парадигмі культурної та просторової єдності роботу можемо розглядати як спробу встановлення зв'язку між історичним, філософським, психологічним та наратологічним дискурсами.

Успішному вирішенню складних дослідницьких завдань сприяла методологія, обрана автором (Розділ 1 «Українська цивілізаційна ідентичність як науковий конструкт»). В основу наукового аналізу покладено, зрозуміло, понятійну конструкцію «цивілізаційна ідентичність» та похідні від неї поняття «цивілізація», «образ іншого/чужого», «Слов'янщина», «Європа», «Схід», «Захід», «ментальна карта» тощо. Важливо, що І.П. Куций значу увагу приділяє з'ясуванню теорій цивілізаційного підходу. Крім того, радує те, що після аналізу цих теорій він подає власне трактування цивілізаційної ідентичності як ототожнення себе та своєї національної історії з образом однієї із цивілізацій, протиставлення його іншим цивілізаційним образам як «чужим». Автор розглядає складові цієї категорії, які ширше аналізує у наступних розділах монографії. Практичне значення має уточнене у методологічному підрозділі 1.1 тлумачення ключових для історіографії понять і термінів.

Базовою основою дослідження став науково вагомий масив історіографічних джерел, ретельний підбір яких – за персонологічним рядом, часовим зрізом, кількісною репрезентацією – свідчить про належну фахову майстерність І.П. Куцого у цій найскладнішій ділянці роботи історика, на основі якої робляться узагальнюючі висновки. Розвинена дослідницька інтуїція дозволила І.П. Куцому проникнути у ключові тенденції української історичної думки, дослідити еволюцію наукових підходів до проблем цивілізаційної ідентичності у працях наддніпрянських та галицьких інтелектуалів. Основу монографічного дослідження складають різноманітні за походженням та евристичним потенціалом праці, серед яких домінуючим блоком постають тексти українських істориків кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. (синтетичні праці, монографії, окремі публікації, збірки статей, неопубліковані праці, рецензії, спогади тощо), а також архівні матеріали. Так, у роботі проаналізовано низку неопублікованих архівних джерел із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Центрального державного історичного архіву у м. Києві, Центрального державного історичного архіву у м. Львові, Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Державного архіву

Львівської області тощо. Для компетентного читача рецензованої монографії очевидним є оперття її автора на засади сучасної герменевтики, оскільки він ставить в основу свого аналізу текст оригіналу.

У роботі привертає увагу високопрофесійний термінологічний апарат, яким оперує автор, спосіб викладу матеріалу, багата мова та вишукані мовні конструкції, які влучно відображають думки і дозволяють передати глибинну сутність наукових проблем, що аналізуються.

Актуальність цієї багатоаспектної роботи, що стосується проблем цивілізаційного вибору України, спонукає нас і до деяких дискусійних міркувань. Одним із них постає питання вибору постатей істориків, тексти яких знаходяться у центрі наукового аналізу. Щоправда, І.П. Куций пояснює зумовленість вибору текстів потребою системного їх розгляду, а також потребою аналізу дотичних до них джерел «довгого ХІХ ст.». Як читаємо у монографії, дослідницький аналіз опертий насамперед на ті праці, у яких з'ясовується проблема цивілізаційної приналежності України. Визнання за автором права вибору персоналогічного ряду (М. Маркевич, Д. Бантиш-Каменський, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, Б. Дідицький, О. Партицький, В. Антонович, М. Драгоманов, Д. Яворницький, М. Грушевський та ін., тобто тих постатей, які формували суспільну свідомість щодо цивілізаційної самоідентифікації українців) не знімає питання звернення уваги у подальших дослідженнях і на тексти інших непересічних особистостей. Цікаво було б, наприклад, ширше прочитати про цивілізаційні орієнтації таких інтелектуалів, як І. Франко, Д. Дорошенко, О. Лазаревський, І. Крип'якевич. Висловлене стосується і цивілізаційних напрацювань А. Кримського, чиї масштабні сходознавчі дискурси заслуговують більш деталізованого аналізу. Хоча, зрозуміло, ця постать завдяки розлогості сходознавчих студій потребує спеціального розгляду.

Масштабність теоретичного осмислення проблем цивілізаційної ідентичності у рецензованій монографії є очевидною. Але саме вона і спонукає кваліфікованого читача до ширших зацікавлень, а звідси, – й інтерпретаційних потреб. Так, хоча українська історіографія репрезентована у дисертації І.П. Куцого як невід'ємна й органічна складова європейського культурного процесу, що повною мірою зазнала на собі впливів просвітництва, романтизму, позитивізму, соціологізації тощо, аналіз цивілізаційних дискурсів істориків хотілось би прочитувати у тіснішому контексті тих національних наукових шкіл, течій і напрямів, що сформувалися у тогочасній українській історіографії.

Загалом монографію І.П. Куцого розглядаємо як одну з перших в українській науці спроб комплексного аналізу широкої цивілізаційної палітри, представленої розмаїттям текстів, жанрів, конфігурацією інструментальних пріоритетів, концептуальних ідеалів українських

істориків-інтелектуалів кінця XVIII – початку XX ст. Ця дослідницька студія постає втіленням інтердисциплінарного дослідження за низкою ознак: концептуалізацією проблеми у відповідності до запитів сучасної соціогуманітаристики; креативністю методології, наріжним конструктом якої обрано поняття «цивілізаційна ідентичність», а визначальним концептом – імагологічну дихотомію «свій»-«чужий»; органічною комбінацією стильових підходів, зокрема соціокультурного, культурологічного, наративного, що складають її методологічну основу. Монографія має безперечну вартість для наукового з'ясування проблем цивілізаційної ідентичності та стане поштовхом для подальших студій у царині цивіліології.

Демуз І. О.

Наші автори

Бундак Олена Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

Владига Ольга Миколаївна, кандидат історичних наук, викладач історії Львівського вищого професійного училища комп'ютерних технологій та будівництва (м. Львів)

Вашченко Володимир Володимирович, доктор історичних наук, професор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

Гирич Ігор Борисович, доктор історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст., зав. сектора грушевськознавства Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Гоцуляк Віктор Володимирович, доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Демуз Інна Олександрівна, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Журавльов Святослав Андрійович, кандидат історичних наук, вчитель історії Харківської ЗОШ № 126

Ковалевська Ольга Олегівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Корновенко Сергій Валерійович, доктор історичних наук, професор, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Куций Іван Петрович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Крот Володимир Олександрович, кандидат історичних наук, доцент Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського

Масненко Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Педич Василь Пилипович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

Пиріг Руслан Якович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Савчук Інна Іванівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Історико-меморіального музею М. Грушевського у м. Києві

Стемплік Анджей, доктор габілітований, професор Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща)

Тельвак Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Удод Олександр Андрійович, доктор історичних наук, професор, чл.-кор. НАПН України, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Чабан Анатолій Юзефович, доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Яковлев Юрій Олегович, аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ)

Наукове видання

Symposium historiographicum Czercasiensium

— Том I —

Присвячений 150-річчю
від дня народження
Михайла Грушевського.

Збірник наукових праць

Науковий редактор
Віталій Масненко

Здано до набору 15.12.2016. Підп. до друку 22.12.2016.
Формат 60х84/16. Папір книжковий. Гарнітура Times.
Ум. др.арк 20,65. Наклад 300 прим.

Виготовлено ФОП Гордієнко Є.І.
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.

Україна, 18000, м. Черкаси
тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com

Це видання надруковано на папері
із деревини відповідної нормам
екологічного лісовикористання